

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ARTUKLULARIN SOSYO-EKONOMİK
VE KÜLTÜREL HAYATI**

ŞEYHMUS NAYIR

2501070718

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. FAHAMEDDİN BAŞAR

İSTANBUL 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARTUKLULARIN SOSYO-EKONOMİK
VE KÜLTÜREL HAYATI

ŞEYHMUS NAYIR

2501070718

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. FAHAMEDDİN BAŞAR

İSTANBUL 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz TARİH ANABİLİM Dalında ders dönemindeki Eğitim - Öğretim Programını başarı ile tamamlayan 2501070718 numaralı ŞEYHMUS NAYIR'ın hazırladığı "ARTUKLULAR'IN SOSYO EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYATI" konulu YÜKSEK LİSANS/ DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca 30.11.2010 Salı günü saat 13.30'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin*KABUL*.....'ne* OYBİRLİĞİ /OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR.FAHAMEDDİN BAŞAR	KABUL	<i>[Signature]</i>
PROF.DR.AHMET AĞIRAKÇA	Kabul	<i>[Signature]</i>
PROF.DR.YAŞAR KOÇAK	Kabul	<i>[Signature]</i>
DOÇ.DR.ABDULLAH KIZILCIK	Kabul	<i>[Signature]</i>
YRD.DOÇ. DR.MUHARREM KESİK	Kabul	<i>[Signature]</i>

ÖZET

Artuklular ilk devirlerinde Haçlılarla yaptıkları mücadeleye ün kazanmış gerek bölgedeki emîrlükler gerekse İslâm âlemi içinde saygıyla anılmışlardır. Zamanla İmadeddin Zengî'nin gölgesinde kalmışlar ve sonra Eyyûbîler ile Türkiye Selçuklu arasındaki mücadeleye dengeli bir siyaset izleyip duruma göre güçlü olan hangisi ise onu metbû tanımışlardı. Bir süre sonra İlhanlı Moğollarının hâkimiyeti altına giren Artuklular, onların sadık bir mütfeki olmuş ve İlhanlılardan “sultan” ünvanını kullanma izni almışlardı. İlhanlılar'ın 1336 tarihinde yıkılmasından sonra ise onların bıraktığı boşluğu Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri doldurmaya başlamıştı. Son Artuklu hükümdarı Şahabeddin Ahmed'in, Mardin'i Musul karşılığında Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'a bırakmasıyla Artuklular tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Üç asır boyunca tarih sahnesinde kalan Artuklular bölgede var olan diğer hükümetlerin devlet teşkilatlarıyla aynı yapılanmayı sürdürmüşlerdi. Türkiye Selçuklu sarayında görülen birçok görevli, Artuklu saraylarında da görülmekteydi. Hâkim oldukları bölgelerde ticaretin gelişmesi için köprü ve kervansaray yapımına özen göstermişlerdi. Ticaretin ve tarımın gelişmesi için gerekli tedbirleri alan Artuklular, halktan çok aşırı miktarda vergi almamalarıyla ünlenmişlerdi. Ortaçağ İslâm dünyasının önemli kültür merkezleri olan Bağdat ve Dımaşk'a yakın olmaları Artuklularda oldukça canlı ilim ve kültür hayatı oluşmasını sağlamıştı. Artuklu medreselerinde İslâmî ilimler yanında matematik, astronomi, tıp ve fizik alanında dersler verilmekteydi. Ünlü filozof ve hekim İbni Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıb* adlı eserini en iyi anlayıp yorumlayan kişi olarak bilinen Fahrüddîn el-Ensârî el-Mardinî, Artuklu ilim hayatı içinde yetişmişti. Bu filozof-hekim başta Sühreverdî el-Maktul olmak üzere birçok ünlü tabib, şair ve filozof yetiştirmişti. Cezerî gibi ünlü bir mühendis Artukluların hizmetinde çeşitli mekanik araçlar yapmıştı. Artuklular başta Mardin olmak üzere Diyarbakır (Âmid), Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf), Harput ve hâkim oldukları çeşitli bölgelerde inşâ faaliyetlerine girişmişler; bugün hâla olan mimari eserlerin kitabelerinde “İran'ın Şahlar Şahı”, “Cihan Pehlivanı”, “İran'ın Hüsrevi” gibi ünvanlar yanında “Alp”, “İnanç”, “Kutluğ Beg” gibi eski Türk töresinden kalma ünvanlar kullandıklarını öğrenmekteyiz.

ABSTRACT

The Artuks are remembered with respect in both the regional principalities and in the greater world of İslam for the battles they waged with the Crusaders in their early periods. As time passed, they remained for a while in the shadow of İmadeddin Zengi and later they followed a balanced policy toward the rival Eyyubs and Turkey Selcuks, recognizing the sovereignty of whichever one was the stronger at any given time. Still later, the Artuks came under the sway of the İlhan Mongols, became their trusted ally and obtained permission from the İlhan to use the title 'sultan'. After the collapse of the İlhan dynasty in 1336, the resulting vacuum began to be filled by the Akkoyunand Karakoyun Turkmen. The Artuks left the stage of history when Shahabeddin Ahmed, the last Artuk leader, ceded Mardin to Karakoyun chief Kara Yusuf in exchange for Mosul.

The Artuks were on the stage of history for three centuries and they had state organizationssimilar to those of other governments in the region. Many of the functionaries seen in the palaceof the Turkey Selcuks were also seen in Artuk palaces. The Artuks took great pains to build bridgesand caravanseraies for the development of trade in the areas where they ruled. And while the Artuks took the requisite measures to build up trade and agriculture, they gained fame for notextracting overly burdensome taxes from the people.

Because of their close proximity to Baghdad and Damascus, important cultural centers of İslamin the Middle Ages, the Artuks ensured for themselves a rather lively educational and cultural life. Mathematics, astronomy, medicine and physics were studied alongside İslamic subjects in the schools of the Artuks. Fahrud-din el-Ensari el-Mardini, who was known as the person who best understood and interpreted 'el-Kanun fi't Tıb', the great work of the famous philosopher anddoctor İbni Sina, was educated within the Artuk school system. This philosopher-doctor trainedmany famous doctors, poets and philosophers, foremost among them Sühreverdi el-Maktul. Noted engineers like Cezeri produced various mechanical devices in the service of the Artuks.

The Artuks were active in construction work, primarily in Mardin but also in Diyarbakır (Amid), Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Harput and the other various regions where they ruled. From the inscriptions on mosques, schools, bridges and towers that are still standing today we have learned that they used titles such as 'İran's King of Kings', 'Champion of the World' and 'Monarch of İnan', along with names from ancient Turkish lore such as 'Alp', 'İnanç' and 'Kutluğ Beg'.

ÖNSÖZ

Artukluların Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayatı adıyla hazırladığımız tez, Artukluların devlet teşkilatı, ticareti yanında hâkim oldukları şehirlerin sosyal ve dini yapısı incelemeye çalıştık. Dört bölüm halinde hazırladığımız tezin birinci bölümü Artukluların siyasî tarihini, ikinci bölümü Artukluların Devlet Teşkilatını, üçüncü bölümü Artukluların Sosyal ve Kültürel hayatını dördüncü ve son bölümde ise Artuklu ekonomisini ele aldık.

Artuklu ilim hayatı ve ekonomisini ele alan çeşitli makaleler yazılmış olmasına rağmen, Artuklular'ın sosyal-kültürel ve ekonomik hayatı hakkında müstakil bir çalışma henüz yapılmamıştır. Mardin'de 2007 tarihinde gerçekleştirilen *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu* ile Artuklu tarihi her yönüyle incelenmiş, sempozyum bildirileri içinde Artuklu kültür hayatı ve ekonomik yapısını ele alan makaleler sempozyum kapsamında ele alınmıştır. Artuklular'ın Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayatı adıyla hazırladığımız tez, bu alandaki boşluğu doldurma düşüncesiyle hazırlandı. Artuklu devlet teşkilatı, ekonomisi ve kültür hayatını bazı eksik yanları olmasına rağmen bir bütün halinde ele alıp incelemeye çalıştık.

Tezin hazırlık aşamasında bana gösterdiği engin hoşgörüsü, tecrübesi ve bilgi birikimiyle rehberlik eden danışmanım muhterem hocam Prof. Dr. Fahameddin Başar'a teşekkürlerimi bir borç bilirim. Çalışmalarımın her safhasında bana destek olan ve tezimin her kopyasını gözden geçiren hocam Yrd. Doç. Dr. Muharrem Kesik'e yardımlarından dolayı minnettarlığımı belirtmek isterim.

Şeyhmus Nayır

İstanbul 2010

İÇİNDEKİLER

ÖZ/ ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xii
KAYNAKLAR	xiv
ARAŞTIRMA ESERLER.....	xxii

GİRİŞ

1) Selçuklu Akınları Sırasında Anadolu'nun Durumu	1
2) Kuzey Suriye ve Filistin	7

I. BÖLÜM

ARTUKLULAR'IN SİYASÎ TARİHİ

1) Artuk Bey'in Faliyetleri	10
2) Sökmen ve Hısn-Keyfâ Artukluları'nın Kuruluşu	14
3) Harran Savaşı	20
4) Sökmen'in Ölümü	23
5) Mardin Artukluları'nın Kuruluşu	24
6) Tell Afrin Savaşı (1119).....	30
7) Gürcülerle Savaş ve İlgazi'nin Vefatı	32
8) Nûruddevle Belek Gazi	34

9) Belek Gazi Sonrası Artuklular	37
10) Hısn-ı Keyfâ Artuklularının Yıkılışı	41
11) Moğol İstilasası ve Sonrası	45
12) Harput Artukluları	51

II. BÖLÜM

ARTUKLULARDA DEVLET TEŞKİLÂTI

A) SARAY TEŞKİLÂTI	55
1) Hükümdar	55
a) Artuklu Hükümdar ve Ailesinin Yaptığı Siyasî Evlilikler	63
2) Memlûk ve Gulâmlar	72
3) Hâcib	73
4) Emîr-i Cândâr	75
5) Câmedâr	75
6) Çavuş	75
7) Harem Ağası	76
8) Nevbet Takımı	76
B) HÜKÜMET TEŞKİLÂTI	77
1) Vezîr	77
2) Atabeg	78
3) Dîvân	79

a) Nâzıru'd- dîvân.....	79
b) Dîvânü'l-İşrâf	80
c) Dîvânü'l-İstîfâ	81
4) Vâli	82
5) Evkâf Nâzırlığı	83
6) Kadı	84
7) Hisbe.....	87
8)Haberleşme	88
9) Konukevi	88
10) Evrak Dairesi/Arşiv	88

III. BÖLÜM

ARTUKLULAR'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I) SOSYAL HAYAT	90
A) Şehirler	90
1) Mardin	91
2) Düneysir.....	95
3) Nusaybin.....	97
4) Dârâ	99
5) Resülayn (Res'ül-Ayn).....	99
6) Hısn-1 Keyfâ	101

7) Âmid (Diyar-ı Bekr)	102
8) Meyyâfârikîn	103
9) Harput (Hısn-ı Ziyâd /Hartabirt).....	104
10) Harran	105
B) Etnik Yapı	106
1) Türkmenler	106
2) Kürdler	110
3) Araplar	112
C) Dinî Topluluklar	113
1) Müslümanlar	113
2) Hristiyanlar	117
3) Yahudiler	121
D) Artuklu Mimarisi	122
1) Mevcut Eserler.....	122
a) Camiler	122
b) Medreseler.....	131
c) Külliyeleer	136
d) Hamamlar.....	137
f) Köprüleer.....	139
g) Saray ve Kaleleer.....	142
2) Artuklu Yapısı Olduğu Düşünölen Eserleer.....	146

3) Kaynaklarda Bilinen Artuklu Eserleri	147
4) Kitabeler	148
II) KÜLTÜREL HAYAT.....	165
A) İlmî Çalışmalar ve Telif Edilen Eserler.....	165

IV. BÖLÜM

ARTUKLULARDA EKONOMİK HAYAT

A) TARIM	186
B) TİCARET.....	188
C) VERGİ	198
D) ARTUKLU SİKKELERİ	202
1) Hısn-ı Keyfâ Artukluları	203
2) Harput Artukluları.....	215
3) Mardin Artukluları	218
SONUÇ.....	234
BİBLİYOGRAFYA	238

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makele
a.mlf.	Aynı müellif
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Bak. / bkz.	Bakınız
c.	Cild
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DTCFD	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
EI²	Encyclopedia of Islam, Second Edition (İng.)
Frs.	Fransızca
G.A.L, Suppl.	Geschichte der Arabischen Litteratur, Supplementbande.
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi
İ.Ü.E.F.T.D	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
İng.	İngilizce
Krş.	Karşılaştırmamız
Ktp.	Kütüphane, Kütüphanesi
n.	not
nr.	Numara
Nşr.	Neşreden

ö.	Ölümü
s.	sayfa
S.A.D	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
sy.	Sayı
T.E.D	Tarih Enstitüsü Dergisi
T.H.İ.T. M	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TM	Türkiyat Mecmuası
trc.	tercüme, tercüme eden
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
vd.	Ve devamı, ve diğerleri
vr.	Varak
Yay.	Yayınlayan, yayınları

KAYNAKLAR

1) GENEL TARİHLER

Artukluların ilk dönemleri hakkında bize az ama doğru bilgi veren ilk kaynağımız Artuklular'ın çağdaşı İbnü'l- Kalânisi'dir. Haçlıların İslâm Dünyasını alt üst edecek şekilde göründükleri tarihlerde henüz olgunluk çağında olan İbnü'l Kalânisi (Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî, öl. 555/1160)'nin *Zeylü Tarihi Dimaşk*¹ adlı Arapça eseri I. Haçlı Seferi ve sonrası için en önemli çağdaş kaynaktır. Bu eser İbnü'l-Kalânisi'nin şahid olduğu olaylar ve idari alanda görev yaptığı Dîvânü'r-Resâil reisliği sırasında ilk elden bilgilere ulaşması açısından oldukça önemlidir. Eserin *Belleten*² dergisinde, h.436- 500 tarihleri arasındaki bölümlerinin Türkçe tercümesi yayınlanmıştır. İbnü'l-Kalânisi'nin *Zeylü Tarihi Dimaşk* adlı Arapça eseri Artuk Bey, Sökmen ve İlgazi ile ilgili satır aralarına sıkışmış çok değerli bilgiler vermektedir. Eser neşredilmiştir³.

Konumuzla ilgili bir diğer çağdaş eser de el - 'Azîmî (Muhammed b. Ali et – Tenûhî, ö. 556/1161'den sonra)'nin *Vekayinâme*'sidir⁴. Çalıştığımız devir ile ilgili hâdiseleri birer cümle ile geçiştirmiştir. Eserin Selçuklular ile ilgili kısımları Ali Sevim tarafından neşredilmiştir⁵.

Artukluların hizmetinde bulunup, Artuklu topraklarında doğan İbnü'l-Ezrak el-Fâriki (Ahmeb b. Yusuf b. Ali, 1116-1176)'nin *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı

¹ Müellif ve eser hakkında geniş bilgi için bk. Cahen, *La Syrie*, s. 38 - 40; Brockelmann, *G.A.L. Suppl.*, I, 566; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 113.

² İbnü'l Kalânisi, *Zeylü Tarihi Dimaşk*, (çev. Ali Sevim, *İbnü'l Kalânisi'nin Zeylü Tarihi Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (h.436- 500 = 1044/ 45/ 1106/07)*), *Belgeler*, Ankara 2008, sy. 33

³ İbnü'l - Kalânisi, *Zeylü Tarihi Dimaşk*, (nşr. H.F. Amedroz), Beyrut 1908.

⁴ Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. M. H. Yınanç, " Onikinci Asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali-il-Azimi " *İkinci Türk Tarihi Kongresi*, İstanbul 20 - 25 Eylül 1937, İstanbul 1943, s. 673 - 690; Cahen, *La Syrie*, s. 42 vd.; Ali Sevim "Azîmî", *DİA.*, IV, 330-331.

⁵ Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430- 538 = 1038 /39 - 1143/ 44)*,(Yay. Ali Sevim), Ankara 1988.

eseri⁶ en çok faydalandığımız eserlerden biri olmuştur. Çağdaş bir kaynak olması ve Anadolu’da kaleme alınması nedeniyle önemlidir. Artuklu devlet yapısı ve idaresi hakkında verdiği bilgiler başka hiçbir eserde bulunmayışı bu eserin önemini daha da artırmaktadır. Özellikle Artuklu mali yapısı ve adlî teşkilatını ele alırken bu eserden birincil kaynak olarak faydalandık. İbnü’l-Ezrak’ın bu eseri parçalar halinde dilimize çevrilmiştir⁷. Eserin tek ve orjinal nüshası British Museum’da bulunan yazmadır.⁸

Ele aldığı olayları doğru ve tarafsız şekilde aktaran İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’t-Tarih* adlı eseri en çok faydalandığımız kaynak eser olmuştur. Artukluların ilk dönemlerinden XIII. yüzyılın ortalarına kadar geçen olayları kesintisiz şekilde takip ettiğimiz *el-Kâmil fi’t-Tarih* neşredilmiş⁹, ardından dilimize çevrilmiştir¹⁰. Artuklular’ın Eyyûbîler, Türkiye Selçukluları ve Moğollar ile olan münasebetlerinde bu eser ilk başvuru kaynağımız olmuştur. Bu hacimli eserin X–XII. cildlerini Artuklularla ilgili olarak kullandık. Artuklu toprakları içinde kalan Cezîret İbn Ömer’de doğan tarihçimiz ailesiyle birlikte Musul’a gitmiş, sonradan Musul Atabeylerinin hizmetine girmiştir.

İbn Bîbî’nin¹¹ (Emir Nâsırüddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi el-Rugdî, ö. 1272) *el-evâmirü’l-Alâiyye fi’l-Umûri’l-Alâiyye* adlı eserinde¹² Harput

⁶ Müellif ve eseri hakkında bilgi için bk. Cahen, *La Syrie*, s. 46 vd.; Brockelmann, *GAL, Suppl. I*, 569 vd.; Sevim, “Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid’in Mervanlılar Bölümü’nün Yayını Münasebetiyle”, *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1967, s. 172-196. Ayrıca bk. Ahmet Savran, *Tarihu Meyyâfârikîn* neşri, s. 62 - 80.

⁷İbnü’l -Azrak el - Fârikî, *Tarihu Meyyâfârikîn*, (nşr. Bedevî Abdullatif Avad), Kahire 1959; İbnü’l - Azrak el - Fârikî, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, (trc Ahmet Savran), Erzurum 1992.

⁸ İbnü’l - Azrak el - Fârikî, *Tarihu Meyyâfârikîn*, British Museum, Or. nr. 5803.

⁹ İbnü’l - Esîr, *el - Kâmil fi’ t - tarih*, (nşr. C. J.Tornberg), Beyrut 1979, I-XIII.

¹⁰İbnü’l -Esîr, *el - Kâmil fi’ t - tarih*, (trc. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi İbnü’l - Esîr El - Kâmil Fi’ t Tarih Tercümesi*), İstanbul 1985 – 87, I-XII.

¹¹Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Adnan Sadık Erzi, “ İbn Bîbî”, *İA*, V/2, 712-718; Abdülkerim Özaydın, “İbn Bîbî”, *DİA*, 379-382.

¹²İbn Bîbî, *El-Evâmirü’l-Alâiyye fi’l-Umûri’l-Alâiyye*, trc. Mürsel Öztürk, *El-Evâmirü’l-‘Ala’iye fi’l-Umuri’l-‘Ala’iye (Selçuk Name)*, Ankara 1996, I-II. Tıpkı Basım; Adnan Sadık Erzi, *El-Evâmirü’l-Alâ’iyye fi’l-Umûri’l-Alâ’iyye*, Ankara 1956.

Artuklularının Türkiye-Selçuklu ve Eyyûbîlerle ilişkileri ile Hısn-ı Keyfâ Artuklularında “gulam”ların varlığına ilişkin verdiği bir bilgi önemlidir.

Sıbt İbnü'l - Cevzî (Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, ö. 665/1257)'nin *Mir'âtü'z-zamân* adlı eseri¹³, İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-Azrak ve İbnü'l-Esîr gibi müelliflerin eserlerindeki bilgiler tekrarlandığından çalışmamıza pek fazla bir katkısı olmamıştır. Eserin bazı bölümleri neşredilmiştir¹⁴. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki bir yazması bulunan¹⁵ eserin Ali Sevim tarafından Selçuklularla ilgili kısmı tercüme edilmiştir¹⁶.

Halepli tarihçi İbnü'l-Adîm'in (Kemal'd-dîn Ebû'l Kasım Ömer, 1191 /1193–1262) Haleb'de cereyan eden olayları kişilerin biyografileri içinde anlattığı *Bügyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb* adlı eserinden özellikle İlgazi, Timurtaş ve Belek'in Membic'te şehid edildiği olayları anlatırken istifade ettik. Eserin Ali Sevim tarafından Selçuklularla ilgili kısmî neşrini kullandık.¹⁷

İbn-Kesir (İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî öl. 774/1373)'in genel tarih niteliğindeki eseri *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserinde konumuzla ilgili az ama ilginç bilgiler bulunmaktadır. Artuk Bey'in diğer kaynaklarda “Eksük” olan geçen babasının adının “Alp” olarak verilmesi, Mardin Artuklularının adları diğer kaynaklarda yer almayan farklı şekillerde yazılmış olması (örneğin Mardin Artuklularından Kara Arslan, Kara Arslan el-İfrikî şeklinde yazılmış, Artuklu tahtında 17 gün kalan Necmeddin II. Gazi'nin oğlu olan Ali'nin lakabının “Âdil”

¹³ Müellif ve eseri hakkında bk. Şeşen, s. 144vd.; Cahen, “Ibn al - Djawzî“, El².,III, 752vd.

¹⁴Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Muntehabât min Mir'ati'z Zamân*, *Recueil des Historiens des Croisades Historiens Orientaux*, Paris 1884, Tome III/2, 518 - 570; *Mir'âtü'z - Zamân fi Târihi'l - A'yân*, (nşr. Ali Sevim), AÜDTCF. Yay. Ankara 1968; Sıbt İbnü'l - Cevzî, a.e., (VIII. cüz, I. kısım), Haydarabad 1370/ 1951; Sıbt İbnü'l-Cevzî, a.e., (nşr. Cinan Celil Muhammed el- Hamavundî), Bağdat 1990.

¹⁵Sıbt İbnü'l - Cevzî, *Mir'âtü'z - zamân fi tarihi'l A'yân*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. III. Ahmed nr. 2907 / XIII - XIV.

¹⁶Ali Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bölümler III, Melikşah Dönemi”, *Belgeler*, Ankara 1999, c. XX, sy.24.

¹⁷ İbnü'l-Adîm, *Bügyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, (çev. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*), Ankara 1989

olduğu gibi.) ve İbnü'l-Esir'den sonraki Artuklu tarihini takip etmek için faydalandık. Eser neşredilmiş¹⁸ ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁹

Timur devri tarihçilerinden Nizamüddîn Şâmi'nin *Zafername*'si²⁰, Artuklu-Timur mücadelesini anlatan ilk elden kaynak olması bakımından önemlidir. Timur'un Mardin kuşatması, Mardin Kalesi'nin sağlamlığı ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Eserin Necati Lugal tarafından hazırlanan Türkçe tercümesini kullandık.

Artuklulara çağdaş bir müellif olan Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî'nin *Bezm u Rezm*²¹ adlı eserine Artuklularla ilgili çok az bir bilgi bulunmaktadır. Timur'un esir aldığı Mardin Sultanı İsa'nın akıbetinin, bölgedeki diğer emirlerce ders alınması gerektiği kaydedilen eserde Timur'un Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da hüküm süren küçük emirlikler arasında yarattığı korkuyu ifade etmektedir. Eser neşredilmiş ve dilimize tercüme edilmiştir.²² *Bezm u Rezm*'in Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe tercümesinden çalışmamızda faydalandık. Eserin Artuklulara çağdaş bir dönemde yazılması, çalışmamız sırasında gözden kaçıramayacağımız önemli bir yönüdür.

Ebû Bekr-i Tihranî'nin 1471 tarihinde kaleme aldığı *Kitab-ı Diyarbekriyye*²³ adlı Farsça eseri Artuklular'ın son dönemlerinde Akkoyunlu ve Karakoyunlular ile ilişkileri hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Bu eser adı geçen Türkmen oymakları ile ilgili bilinen tek kaynak kitaptır. Eser neşredilmiş²⁴ ve Türkçe çevirisi Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.

¹⁸ İbn-Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, Kahire, 1932.

¹⁹ İbn-Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*), İstanbul 1995, XII-XIV.

²⁰ Nizamüddîn Şâmi, *Zafernâme*, (çev. Neceti Lugal), Ankara 1987.

²¹ Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, (trc. Mürsel Öztürk, *Bezm u Rezm*), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

²² Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, (nşr. M. Fuad Köprülü, *h.800/1398 Kadı Burhaneddin Tarihi*), İstanbul 1928.

²³ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk, *Ebu Bekr-i Tihrani Kitabı Diyarbekriyye*), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

²⁴ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyya*, I-II, (yay. Faruk Sümer, Neceti Lugal,), TTK Yayınları, Ankara 1993.

Hasan-ı Rumlu (öl. 985/1577) *Ahsenü't-Tevârih*²⁵ adlı eseri Artukluların Timur, Akkoyunlular ve Karakoyunlular ile yaptıkları mücedeleyi ele alırken faydalandık. Eserin Türk Tarih Kurumu Yayınları içinde Mürsel Özürtük tarafından hazırlanan Türkçe tercümesini kullandık.

Müneccimbaşı (Şeyh Ahmed b. Lutfullah el – Mevlevî, ö. 1134 / 1722)'nin *Câmi'ü'd – düvel*'i²⁶ de geç bir devirde yazılmış olmasına karşın birçok kaynaktan istifade edilerek kaleme alınmıştır. Çalışmamızda eserin Ali Öngül tarafından hazırlanan neşrini kullandık²⁷.

2) BİZANS KAYNAKLARI

Bizans kaynaklarından Artuk Bey'in, Alp Arslan adına Batı Anadolu'da giriştiği fetih hareketlerini konu alırken faydalandık. Nikephoros Bryennios²⁸ ve Mihail Attalates²⁹,den Artuk Bey hakkında kısa ama diğer kaynakları teyid eden bilgiler vermektedir.

3) ERMENİ KAYNAKLARI

Artuklularla çağdaş olan Urfalı Mateos'un *Vekayinâme*'si, 952'den 1136'ya kadar meydana gelen olayları içerir. Eser, müellifin bizzat yaşadığı devre ait vakaların genelde tarafsız bir surette yazılmış ve önemli bir kısmının diğer müellifler tarafından zikredilmemiş olması açısından önemli bir kaynaktır³⁰.Eserin müellifinin Artuklulara çağdaş olması ve verdiği bilgilerin diğer kaynaklarca da teyit edilmesi

²⁵ Hasan- Rumlu, *Ahsenü't-Tevârihi*, (çev. Mürsel Öztürk, *Hasan-ı Rumlu Ahsenü't-Tevârih*), TTK Yayınları, Ankara 2006.

²⁶ Müellif ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Öngül, *Camiü'd- Düvel neşri* s. XI – XLIII.

²⁷ Müneccimbaşı, *Câmi'ü'd – düvel*, (nşr. ve trc. Ali Öngül), *Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin Câmi'ü'd-Düvel'inin Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi(Selçuklular ve Anadolu Beylikleri)*, İzmir 2001, II.

²⁸ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

²⁹ Mikhael Attaleitas, *Tarih*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

³⁰ Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Andreasyan, " Türk Tarihine Ait Ermeni kaynakları ", *Tarih Dergisi*, c. I , (İstanbul 1949 – 1950), sa. 1, s. 102-108.

ayrı önem taşımaktadır. Hrant D. Andreasyan tarafından yapılan Türkçe tercümesini kullandık³¹.

Bu esere, Urfalı Mateos'un öğrencisi olduğu anlaşılan Papaz Grigor(ö. ?) tarafından bir *Zeyl* yazılarak 1136 – 1162 yılları arasında meydana gelen olaylar anlatılmıştır.³² Papaz Grigor'un eserinde verdiği bilgilerin görgü şahidi olması eserin önemini artırmaktadır. Eserin Hrant D. Andreasyan'ın tarafından yapılan Türkçe tercümesinden faydalandık³³.

Aknerli Grigor'un *Moğol Tarihi* olarak çevrilen eserinden Moğolların Artuklu ülkesinde yaptıkları akınlar, Müslümanlara bakış açıları ve Artuklu hükümdarları ile olan ilişkilerini ele alırken faydalandık. Eserin yakın tarihlerde yeni bir tercümesi çıktığı halde, biz H. A. Andreasyan tarafından 1954'de yapılan Türkçe tercümesini kullandık.³⁴

4) SÜRYANİ KAYNAKLARI

Antakya Yakubi Patrikliği görevini 1166-1199 yılları arasında yapan Süryanî Mihael (öl.1200)'in *Vekayinâmesi* Artuklularla ilgili öteki kaynaklarda yer almayan orijinal bilgiler vermesi bakımından önemlidir. 1126 – 1200 yılları arasında yaşayan Süryani Mikhail zamanımıza kadar ulaşamayan bazı Süryani ve Arapça kaynaklardan da istifade ederek eserinde yaşadığı dönemin olaylarına geniş yer vermiştir³⁵. Eserin Türk Tarih Kurumu için, Hrant D. Andreasyan tarafından yapılan Türkçe tercümesini³⁶ kullandık. Chabot tarafından yapılan Fransızca tercümesi³⁷ de bulunmaktadır.

³¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi - Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.

³² Eser hakkında geniş bilgi için bk. Andreasyan, *a.g.m.*, c. .I, sa.1,s. 102- 108.

³³ Papaz Grigor, *Urfalı Mateos Vekayi - Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 - 1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.

³⁴ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1954.

³⁵ Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Andreasyan, *a.g.m.*, s. 407 - 408.

³⁶ Süryani Mikhail, *Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi 1042 - 1195*, (çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan henüz basılmamış nüsha.

Bar Hebraeus olarak da tanınan Ebu'l - Ferec İbnü'l – İbrî (ö.1286)'nin *Kronoloji*'si çalışmamızda en çok müracaat ettiğimiz diğer bir kaynaktır.³⁸. Süryani Mikha'il'in eserinden önemli yararlanan Ebu'l- Ferec, 1286 yılına kadar olan hâdiseleri bizzat kaleme almış, kardeşi Bar Sauma ve bazı müellifler esere 1297'ye kadar gelen bir zeyl yazmışlardır. Eserin Ömer Rıza Doğrul tarafından İngilizce'den Türkçe'ye yapılan tercümesini kullandık³⁹.

Ebu'l-Ferec'in bir başka eseri *Tarihi Muhtasarü'd-düvel* adlı eserinden faydalandık. Bu eserde Artuklu-Moğol ilişkileri ile Mardin'de yaşanan bir veba olayı, genel olarak Moğolların özellikle Hülagü'nün Müslümanlara bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir. Eserin Türkçe tercümesini kullandık.⁴⁰

5) HAÇLI KAYNAKLARI

Birinci Haçlı Seferinin ana kaynağı olan Fulcherius Carnotensis'in, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium* adlı eserinde, Sökmen, İlgazi ve Belek'in Haçlılarla yaptığı savaşlardan yararlandık. Bu eser dilimize tercüme edilmiş nüshasından yararlandık.⁴¹

6) HATIRALAR VE SEYAHATNAMELER

Çalıştığımız konu ile ilgili olarak seyahatnamelerin ayrı bir yeri vardır. Seyyahlar, uğradıkları bölgelerin din, dil, ırk ve sosyal yapısı yanında, ticarî yoğunlukları hakkında verdikleri, bilgiler başka kaynaklarda yer almayan türde olduğundan oldukça yararlı olmaktadır.

³⁷ Süryani Mikha'il, Khronik, (nşr. ve trc. J. B. Chabot, Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1116 – 99), Paris 1899 – 1924, I - IV.

³⁸ Ebû'l - Ferec'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. *Abû'l - Farac Tarihi*, I, 1-66; Cahen, *La Syrie*, s. 97; Şeşen, s. 153 vd.

³⁹Ebu'l - Ferec İbnü'l - İbrî, *Chronicon Syriacum*, (nşr. P. Bedjan), Paris 1890; (İng., E. W. Budge), *The Chronography of Gregory Abû'l - Farac*, London 1932, I - II; (trc., Ömer Rıza Doğrul), *Abû'l – Farac Tarihi*, Ankara 1987.

⁴⁰ Ebu'l-Ferec-İbnü'l-İbri, *Tarihi Muhtasarü'ddüvel*, (çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941.

⁴¹Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, (çev. İlcan Bihter Barlas, *Kudüs Seferi (Kutsal Torakları Kurtarmak)*), İstanbul 2009.

Şeyzer Munkızîleri hanedanı üyesi Üsame b. Münkiz (1095–1188)'in *Kitâbü'l-İtibâr* adlı eseri Haçlılar ile Müslümanlar arasında yaşanan gündelik olayların aktarıldığı çağdaş bir kaynak olması açısından önemlidir. Usame b. Münkiz ayrıca Hısn-ı Keyfâ Artuklu emîri Fahreddin Kara Arslan'ın (1144–1167) hizmetinde de bulunmuştu. Eser neşredilmiş ve dilimize de tercüme edilmiştir.⁴²

Ebu'l Hüseyin Muhammed ibn Ahmed ibn Cübeyr el-Kinanî (1144–1217)'nin *er-Rihle* olarak bilinen eseri 1183–1185 ve 1189–1191 tarihlerinde çıktığı hac yolculuğunda tuttuğu notlardan ibarettir. İbn Cübeyr'in verdiği bilgiler kısa olmasına rağmen dikkatli gözlem gücüne dayanmaktadır. Artuklu şehirleri hakkında verdiği bilgiler çağdaş bir kaynak olarak oldukça kıymetlidir. Eserin Türkçe tercümesinden faydalandık.⁴³

Ortaçağ'da İslâm dünyasını gezen (XII. yüzyıl) seyyahlardan iki Yahudi gezgin Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlun Petachia'nin seyahatnameleri ayrı bir öneme sahiptir. Özellikle Tudelalı Benjamin'in gözlemleri ziyaret ettiği yerlerin ticarî faaliyetleri hakkındadır. Bu iki Yahudi seyyah ortaçağda Yahudilerin cemaat halinde yaşadıkları bölgelerin üzerinde durmuşlardır. Eserin dilimize çevrilen tercümesinden faydalandık.⁴⁴

Marco Polo *Seyahatnamesi*, Artuklulara çağdaş olması ve Anadolu'nun Moğol istilasından sonraki dönemini hakkında görgü tanığı olması bakımından önemlidir. Mardin ve civarı hakkında diğer seyyahların da doğruladığı keskin gözlemlere dayanan bilgiler vermektedir. Eserin Türkçe tercümesini kullandık.⁴⁵

İslâm dünyasını XIV. yüzyılda gezen İbn Battuta Tancî (1304–1368), Fas'ın Tanca şehrinde doğmuştur. İbn Battuta'nın 1325–1353 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahatinde tuttuğu notlardan oluşan eseri kısaca *Rihletü İbn Battûta* olarak bilinir. Ortaçağ'ın en büyük seyyahı olan İbn Battuta, Moğol İstilasından sonrası

⁴²Usame İbn Münkiz, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, (çev. Yusuf Ziya Cömert, *İbretler Kitabı*). İstanbul 2008.

⁴³İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, (çev. İsmail Güler), İstanbul 2008 (2.baskı)

⁴⁴Tudala'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da (12.yy.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya-Afrika Gözlemleri*, (Türkçesi. Nuh Arslantaş), İstanbul 2001.

⁴⁵Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, (Filiz Doküman), İstanbul 1971

Artuklu toprakları ve çevre ülkeler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserin dilimize çevrilen tercümesini kullandık.⁴⁶

Uzun Hasan'a elçilik göreviyle gönderilen Josaphat Barbaro'nun, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat* olarak çevrilen seyahatnamesi, Artukluların yıkılışından sonra, hâkim oldukları bölgeler hakkında verdiği bilgiler açısından önemlidir. Eserin Türkçe çevirisini kullandık.⁴⁷

ARAŞTIRMA ESERLER

Bu bölümde özellikle en çok faydalandığımız araştırma eser ve makalelerin künyesini belirtilecektir. Artuklu tarihi konusunda en çok faydalandığımız eser Osman Turan'ın *Doğulu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul 1979) adlı eseri olmuştur. Artuklu tarihi konusunda kıymetli çalışmalar yapan Ali Sevim'in "İlgazi Necmeddin" (*DİA*,) "Sökmen b. Artuk Müin-al Davla", (*İA*, X.), "Artukların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", (*Bellekten*, c. XXVI, sy. 101, Ankara 1962.), "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Yapılan Selçuklu Seferi" (*Bellekten* c. XXIV, sy. 94, TTK, Ankara 1960.), "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", (*Bellekten*, c. XXVI, sy. 103, Ankara 1962), "Artuklu İlgazi" *Bellekten*, (c. XXVI, sy. 104, Ankara 1962) adlı makaleleri Artuklu siyasî tarihini ele almış, sosyal ve hayat kültür işlenmemiştir. Aydın Usta'nın "Artuklular", (*Türkler*, VI, Ankara 2000) ve Çoşkun Alptekin'in "Artuklular", (*DİA*, I), "Behram b. Belek" (*DİA*, II.) adlı makaleleri başvurduğumuz bir başka çalışma olmuştur. Fuad Köprülünün hâlâ güncelliğini koruyan "Artukoğulları", (*İA*, I.) makalesi özellikle kültürel ve ekonomik hayat bölümünü hazırlarken faydalandık. Köprülünün adı geçen makalesi Artuklu tarihini her yönüyle ele alınmıştır. Kâtip Ferdi'nin, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, (nşr. Ali Emiri, İstanbul 1936) adlı eserinin yeniden yayınlanan (*Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, hazırlayan Metin Yardımcı, İstanbul 2006) baskısını kullandık. Ali Emiri'nin zengin dipnotları çalışmamıza yön vermiştir.

⁴⁶ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyehatnâmesi*, I-II, (çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2010 (4.baskı).

⁴⁷ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyehat*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2005.

Bu eser, Artuklu siyasî tarihi yanında, kültür hayatı hakkında da bir takım önemli bilgiler dipnotlarla verilmiştir.

Artuklular ile yapılan kapsamlı çalışma olarak İmadüddin Halil'in, *Emaratü Beni Artuk* (Aynü'ş-Şems Üniversitesi, Kahire 1968) adlı doktora tezini sayabiliriz. Bu tezde Dımaşk'ta yayınlanmıştır. Ancak bir takım imkânsızlıklar nedeniyle esere ne yazık ki görüp değerlendirme fırsatımız olmadı. Yinede İmaduddin Halil'in adı geçen araştırması çeşitli bilimsel makalelerde kullanıldığı için tezimizin Kültürel hayat ve Ekonomi kısmında bu makalelerden faydalandık. Bir dereceye kadar bu eseri kullanma şansına sahip olduk. Almanya'da Gerthard Vath'ın *Die Geschichiehte der Artugidischen Fürstentümer in Syrie Und der Gazirel Furatiya 496-812/1102-1409* (1987) adlı çalışması bu alanda yapılan kapsamlı çalışmalaradn biridir. Bu eserin bir bölümü "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", (çev. Mehmet Ersan, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 2000, sy.443) adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Yine imkânsızlıklar nedeniyle bu eseri baştan sona inceleme fırsatına sahip olmadık. Claude Cahen'in *Le Diyarbakır au Temps des Primers Urtikes* (J.A. Paris 1935) adlı çalışması bu alanda yapılan en dikkat çekici çalışmadır. Remzi Ataoğlu'nun *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti* adlı doktora tezi (Dan: Prof. Dr. Ali Sevim, A.Ü.S.B.E., Ankara 1989), Artukluların sadece bir bölümünü ela alan değerli bir çalışmadır. Ayrıca Burdur Vakıf ve halkevi kitaplığı 1231 numarada kayıtlı olan "*Talû el-Artukî*" adlı müellifi belli olmayan bir yazma bulunmaktadır. Bu eser daha sonra Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesine aktarılmış ve orada 353/265 numarada kayıtlıdır. Eseri gören Prof M. Halil Yinanç Artuklular ile ilgili yeni bir bilgi vermediğini söylemektedir. Eser, Osmanlı Padişahı III. Murad döneminde, 1587 tarihinde Şam'ın Yeniçeri ağası Emir İbrahim tarafından, Türkmenlere dayalı siyasi bir oluşum kurma çabaları sonucu yazılmıştır⁴⁸

Artuklu melikleri adına darb edilen paralar konusunda, İbrahim Artuk'un *Artuklu Sikkeleri*, (İstanbul 1990) adlı çalışması birinci başvuru eserlerinden

⁴⁸ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Akif Erdoğan, "III. Murad Döneminde Şam'da Yazılmış Arapça Bir Artukoğulları Tarihi: Tarihu Umerai Dalavî el-Artukî", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (26-27-28 Mayıs 2006), İstanbul 2006, s. 309-314.

olmuştur. Artuklu mimarisi hakkında özellikle Ara Altun'un, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, (İstanbul 1978) adlı eseri bize rehberlik etmiştir. Oktay Aslanapa'nın *Türk Sanatı*, (İstanbul 1973) Artuklu dönemi mimarisi için faydalandığımız ikinci kaynak oldu. Metin Sözen'in, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, adlı çalışması (İstanbul 1971) mimari bölümü hazırlarken faydalandığımız diğer eserdir. Ülker Erginsoy'un "Maden Sanatı" adlı makalesi (Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve Elsanatları*, Ankara 1992 içinde), Artuklu maden sanatını ele alırken faydalandığımız başlıca çalışma olmuştur.

GİRİŞ

1) Selçuklu Akınları Sırasında Anadolu'nun Durumu

Batılı tarihçilerin Bizans adını verdiği Doğu Roma İmparatorluğu, Makedonya Hanedanı'nın (867–1056) iktidarı ele geçirmesi ile yeni bir dönemin başlangıcına sahne oldu. Bizans gerek askerî gerek siyasi açıdan yükselişe geçti. İktidarda olan imparatorlar bir dizi uzun ve yorucu askerî seferlerle Bizans'ı içine düştüğü durgunluktan kurtarmaya çalıştılar. İmparatorluğun dayanak noktası olan Anadolu'da Müslümanların baskısının azalması bu döneme denk gelir. Özellikle giriştikleri askerî seferlerin parlaklığıyla iktidara gelen Nikephoros Phokas (963–969) ve Ioannes Tzimiskes (Çimiskes) (969–979) Makedonya Hanedanına evlilik yoluyla dâhil olup Bizans'ı eski gücüne kavuşturmaya çalıştılar. Bu hanedanın son büyük ismi II. Basileios, Bizans tarihinin gördüğü büyük imparatorlardan biri oldu; Rusya'nın Hristiyanlaşması, Bulgaristan'ın yeniden İmparatorluk sınırlarına alınması; Bizans'ın sınırlarının Tuna dan Suriye'ye, İtalya kıyılarından Kafkaslar'a kadar uzanması onun döneminde gerçekleşti.¹ 1025'te ölümünden sonra başa geçen kardeşi VII. Konstantinos hariç, tahta oturan imparatorlar hanedanın temsilcisi olan Konstantinos'un kızları adına imparatorluğu yönettiler. II. Basileios'un ölümü bu hanedanın parlak günlerinin ve hanedanın iktidarının sona erdiği yıl olarak kabul edilebilir.

Nikephoros Phokas'ın Girit'i ele geçirmesinin (961) ardından Kıbrıs'ın zaptı, Bizans dünyasında Doğuda özlemle beklenen büyük zaferlerin başlangıcı oldu. Bu, Doğu Akdeniz'de Bizans hâkimiyetinin ve doğu yönünde Bizansın ilerlemesi demektir. Bizans ordularının Antakya önlerinde görünmesi kazanılan büyük gücü göstermesi açısından dikkate değerdir. Kuzey Suriye'nin bu önemli şehri 28 Ekim 968'de Bizans ordularınca işgal edildi. Kilikya ve Suriye'nin bir bölümü yeniden Bizans topraklarına katıldı. İmparator Phokas'ın parlak zaferleri Bizans ekonomisini

¹Auguste Bailly, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2006, s. 182–183.

kaldıramayacağı kadar ağır bir yükü karşı karşıya getirdi. Pahallılık ve sikkelerin ayarının düşmesi büyük zaferlerin acı meyveleridir.² Phokas'ın bir suikasta kurban gitmesinin ardından Ioannes Tzimiskes suikastte parmağı olan maktul imparatorun eşi ile evlenip tahta oturdu (969).³ İktidarı döneminde Fatımîlerin Kuzey Suriye ve Antakya üzerindeki baskıları Tzimiskes'in ardından daha kararlı şekilde Doğu'ya yönelmesine neden oldu. "...974 ve özellikle 975 seferi gerçek bir Haçlı seferi ruhu taşıyan kuvvetli bir mukabil darbe anlamı taşımaktaydı. İmparator Nisan başında Antakya'dan Emesa (Hıms) ve oradan da kısa bir mukavemeti muteakip Baalbek üzerine yürüdü. Dımaşk'ta muzaffer imparatora teslim oldu.... Tzimiskes bundan sonra kutsal ülke Filistin içine girdi, Tiberias (Taberiye), Nazareth, sahil şehri Akka ve nihayet Mısırlı Arapların ana üssünü teşkil eden Kaysâriye'yi aldı. Kutsal şehir Kudüs artık hiç de uzakta değildi, ama imparator gerektiğinden fazla acele edilerek yapılacak bir yürüyüşün arz ettiği tehlikeyi idrak etti. Kuzeye yönelerek yol üstünde aralarında Beyrut ve Sidon (Sayda)'un da bulunduğu bir sıra önemli şehri zapt etti."⁴ İmparatorun takip ettiği bu yol, bundan bir asır sonra gerçekleşecek I. Haçlı Seferi ordularının takip edeceği yolla örtüşmektedir. Çimiskes'den sonra bir daha hiçbir Bizans imparatoru Kuzey Suriye'de bu kadar ilerleyemeyecektir. Çimiskes 976'da yakalandığı hastalıktan kurtulamayıp ölünce başa hanedanın içinden biri, II. Basileios geçti.⁵

II. Basileios'un imparatorluk tâcını giymesi asâlet sınıfının iktidarına son verdi. Onun iktidarı Balkanlarda Bizans'ın nüfuzunun yeniden tesis edilmesinin yanında Doğuda Ermenistan topraklarının imparatorluğa dâhil olduğu dönemdir. Fakat onun döneminde de önceki devirlerden miras kalan bir aksaklık oldukça ciddi bir sorun olarak yerinde durmaktaydı. Asillerin aşırı derecede toprak sahibi olması küçük toprak sahiplerini ezmesine ve devletin ihtiyacı olan yerli askerlerin yetiştiği toprakların azalmasına neden oluyordu. Küçük arazi sahipleri devlete vergi ödemek

²George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (trc. Prof Dr. Fikret Işıltan), Ankara 2006, s. 271.

³İonnes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 13.

⁴Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.275–276.

⁵Zonaras, *a.g.e.*, s. 25.

ve askerlik hizmetini yerine getirmek gibi imparatorluğun asıl dayanak noktasını oluştuyordu; asillerin lehine olarak sayılarının azalması bütün hizmetlerin çökmesi demektir. Bunun önemini ilk fark eden, küçük arazi sahiplerini, asillere karşı korumaya yönelik yasalar çıkaran Romanos Lakapenos (920-944) oldu.⁶ Bu siyaset II. Basileios döneminde daha da sert olarak uygulandı.

Bulgarlarla giriştiği amansız mücadele sonunda onları dize getiriren İmparator II. Basileios, Kuzey Suriye’de var olan durumu bozmadı. Fatımîlerin, Kuzey Suriye ve Filistin’deki zâafiyetinden yararlanma yoluna gitmedi. Ama gözünü ve kulağını imparatorluğun doğu sınırlarından ayırmadı. Vaspurakan bölgesi ve Gürcistan’ın bir kısmı ele geçirildi. Ermeni Ani kralı İonnes Simbat, ölümünden sonra topraklarını Bizans’a intikal etmesi yönünde vasiyet etmişti. Bizans ile Selçuklular arasında tampon bölge oluşturan Ermeni ve Gürcü Krallıkları zamanla ortadan kaldırıldı. II. Basileios’un iktidarının sonlarına doğru Selçuklular, Çağrı Bey’in önderliğinde Bizans’ın doğu sınırını oluşturan bu topraklarda bir keşif hareketinde bulunmuştu. Selçuklular Doğu Anadolu’ya ilk girdiklerinde bu Bizans sınırlarını geçmişlerdi.

Selçuklular, Gaznelilerin ve Karahanlıların baskısı sonucu Mâveraünnehr’de daha fazla tutunamadılar. Çağrı Bey, yurt edinecekleri yeni toprakları keşfetmek amacıyla 1018’de batıya doğru hareket etti. Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu’ya girip Bizans hudutlarını geçti. Bizans İmparatoru II. Basileios, bu ilk Selçuklu akını öncesi Azerbaycan ve Kafkasya’daki Ermeni ve Gürcü prensliklerini savaş ya da barış yoluyla ilhâk etmişti. Van Gölü havzasındaki Ermenileri Orta Anadolu’ya göç ettirip Sivas ve Kayseri şehirlerine yerleştirdi. Selçuklu akınlarının geliştiği dönemde Malatya, Urfa ve Antakya gibi şehirlerde Ermeni asıllı valiler bulunmaktaydı. Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey’e keşif hakkında verdiği bilgide “bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım” diyerek onu batı yönünde sefer yapılması konusunda ikna etmeye çalıştı. Bundan sonra Selçuklular Gaznelilere karşı istiklal mücadelesine

⁶ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 253-254.

girişirken⁷, çeşitli Türkmen gurupları da Doğu Anadolu'ya girip Bizansla mücadele etmişlerdir.

II. Basileios öldüğünde (1025) Bizans, dönemin en kudretli devletiydi. Ama bu güç içten içe çürümeye başlamıştı. Herakleios'un temellerini attığı ve II. Basileios'un ayakta tuttuğu thema sistemi yavaş yavaş işleyişini kaybetmiş, çökmeye başlamıştı. Ardılı olan kardeşi VIII. Konstantinos üç yıl başta kalabildi; öldüğünde yerini alacak oğlu olmadığından kızları Zoe ve Theodara hanedanı temsilen Bizansın kaderini, devletin pek yakında karışılacağı tehlikelerden korumaktan âciz eşleriyle paylaştılar. Zoe'nin eşi Romanos Argyros'un kısa saltanatı döneminde (1028-1034) asilzâdelerin terk edilmiş köylü topraklarına karşılık aldığı vergiyi kaldırması II. Basileios'un aldığı önlemlerin açıkça terk edilmesiydi.⁸ İmparator'un bir suikastle öldürülmesinden sonra başa IV. Mikhail getirildi (1034–1041). Zoe'nin bir sonraki eşi IX. Konstantin Monomak (1042–1055) devrinde askerlik hizmetini dolayısıyla sınırları koruma işini bir vergi karşılığında kaldırması⁹ Bizans ordusunun asker ihtiyacını felce uğrattı. Artık Bizans, savunması için hayatî öneme sahip yerli askerler yerine ordusunu paralı askerlerden oluşturacak; hem batı hem de doğu sınırlarının savunulması, çoğunluğunu paralı askerlerin oluşturacağı yığınların yetersiz siyasî ve askerî yeteneklerine terk edecektir.

XI. yüzyılda belirgin biçimde sınır bölgelerinde yaşayan halkın topraklarının asalet sınıfınca ele geçirilmesi, Bizans için hayati öneme sahip köylü ve asker sınıfını olumsuz etkiledi. Topraklarını kaybeden ve sınır bölgelerinin savunmasında büyük rol oynayan asker-köylü sınıfının buraları savunmaya yönelik isteklerini azaltıyordu. Bu durum Bizans'ın ordusunu paralı askerlerden meydana getirmesine yol açtı. Hıristiyanlaşmış Slav, İskandinav ve Normanların yanında Peçenekler gibi Türk asıllı kavimler Bizans ordusunda yerli askerlerin yerini almaya başladı. Ordunun homojenliğinin, birbirine düşman kavimlerin askere alınmasıyla bozulması, ordu

⁷Sâdruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hûseyînî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 3–9; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (çev. Ahmed Ateş), TTK, Yayınları Ankara 1999, s. 86–95.

⁸ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 298.

⁹ Zonaras, *a.g.e.*, s.96. Krş. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.307.

içinde önceden var olan huzursuzluğu ve çatışmayı arttırdı. Diğer önemli bir durum da Bizans kilesesinin egemenliğinden kopan Ermeniler, Yakubîler ve öteki kiliselere bağlı halkların yaşadığı bölgeleri yeniden ele geçiren Bizans'la yaşadıkları sıkıntılardır. Bizans Ortodoks kilisesinden ayrı bir şekilde kendi kiliselerine sahip ve onlardan farklı olan bu halklar, Bizans Ortodoks Kilisesi'nden baskı gördükçe Bizans'a olan bağlılıkları azaldı. Bunun doğal sonucu olarak, savaş taktikleri sürekli pusu kuran, durmadan yer değiştiren ve kendilerini hiç beklemedikleri anda ok yağmuruna tutan Selçuklu akımı öncesi Bizans'ın inceden inceye hesapladığı ölümcül darbeleri etkisiz kılacaktı.¹⁰

Böyle bir ortamda Bizans'ın Selçuklular ile ilk ciddi savaşı İmparator Konstantin Monamak (1042-1055) döneminde gerçekleşti. 1048'de Pasinlerde (Hasan-kale) Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan Bizans ordusu ile Selçuklu kuvvetleri karşı karşıya geldi. İbrahim Yınal'ın komuta ettiği Selçuklu kuvvetleri Bizans ordusunu ağır bir hezimetle uğrattı. Gürcü asıllı Bizans komutanı Liparit ve ordunun büyük kısmı esir edildi.¹¹ Bu sefer sırasında Türkmen kuvvetleri Trabzon'a kadar ilerlediler.¹²

Pasinler'de kazanılan zaferin ardından Sultan Tuğrul, bizzat kendisinin komuta ettiği ordusuyla Bizans üzerine sefere çıktı. Sultan Tuğrul'un 1054'de gerçekleştirdiği bu ilk Anadolu seferinde Van Gölü'nün kuzeyinden ilerleyerek bölgenin en müstahkem kalesi Malazgirt önlerinde karargâh kurdu. Şehri fethetmek için çok uğraş veren Tuğrul Bey, müdafilerin azimli savunması karşısında kuşatmayı kaldırıp, Kars'a doğru akınlarda bulundu. Şehri üç gün boyunca muhasara edip Pasin Ovasına indi. Erzurum civarına kadar akınlarnını genişletti. Daha sonra halkın hasatla meşkul olduğu sırada tekrar Malazgirt üzerine yürüdü.¹³ Şehri ikinci kez kuşatan Sultan Tuğrul kışın yaklaşması üzerine kuşatmayı tekrar kaldırıp Rey'e hareket etti. Halife'nin kendisinden şîî Arslan Besâsirî'ye karşı yardım istemesi üzerine Bağdat'a

¹⁰ Claude Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 79–80.

¹¹ Zonaras, *a.g.e.* s. 90-91; Mikhael Attaleitas, *Tarih*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 55–57

¹² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1999 (4. baskı), s. 121–123.

¹³ Attaleitas, *a.g.e.*, s. 57-58.

gitti¹⁴ ve bir daha Anadolu üzerine sefere çıkma imkânı bulamadı. Sultan Tuğrul, Anadolu'yu fetih hareketini bizzat yönetmese de yolladığı birliklerle Bizans üzerine akınlara devam etti.¹⁵

İmparator Konstantin Monamak 1055'te ölünce Theodara iktidarı ele aldı ama onun da Eylül 1056'da ölümüyle Makedonya hanedanı son buldu. Bu tarihten sonra Dukas hanedanının ilk imparatoru VI. Mikhail (1056-1057) başa geçti. Ancak o da tahtını Eylül 1057'de Isaakios Komnenos'a (1057–1059) bırakmak zorunda kaldı. Onun kısa süren imparatorluk devri doğuda sınırların başarıyla savunulduğu günler olarak yorumlanır.¹⁶ Kilisenin ve Mikhail Psellos'un karıştığı bir darbe sonucu, Kasım 1059'da X. Konstantin Dukas (1059–1067) başa geçti. İmparator, Selçuklu akınlarını durdurmak amacıyla yolladığı orduların başarısız olması üzerine Sivas ve Malatya gibi Anadolu'nun belli başlı şehir ve kalelerinin onarılmasına yönelik doğu eyalet valilerine emirler göndermek zorunda kaldı. Sultan Alp Arslan'ın, ünlü Ani kalesini¹⁷ fethetmesine engel olamadı. Bundan önce Alp Arslan'ın oğlu Melikşah, Doğu Anadolu'nun önemli kalelerinden sağlam surlara sahip Meryemnişin¹⁸ kalesini fethetti. İmparator Konstantin'in Mayıs 1067'deki ölümünden sonra eşi imparatoriçe Eudokia, Romanos Diogenes (1068- 1071) ile evlendi. Peçeneklerle yapılan savaşta dikkatleri üzerinde toplayan bu general Bizans tarihinde sıklıkla görülen asker imparatorlardandır. Bu dönemde Selçukluların Anadolu içlerine yaptıkları akınları engelleyecek bir Bizans kuvvetinden söz etmek güçtür. Romanos Diogenes'in, askerî sınıftan gelmiş olması aristokrat sınıfınca benimsenmesini engelledi. Her şeye rağmen devleti kurtarma çabaları devrin ünlü filozofu ve siyasetçisi Mikhail Psellos'un¹⁹ entrikaları nedeniyle engelleniyordu.²⁰

¹⁴İbnü'l-Âdim, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, (çev. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*), Ankara 1989, s. 1- 7; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'üt-Tevârih*, (çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*), İstanbul 2010, s. 99-103; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁵ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, s. 248–251.

¹⁶ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 314.

¹⁷Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 26-27. Krş. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 318.

¹⁸Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 24-25.

¹⁹II. Basilleios sonrası Bizans'ın içine düştüğü durumu ve saray entrikaları için bk. Mikhail Psellos, *Mikhail Psellosun Khronographia'sı*, (trc. Prof. Dr. Işın Demirkent), Ankara 1992.

²⁰ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. aynı yer.

İmparatorluk tâcını taktığında Romanos Diogenes, doğudaki eyaletleri Selçuklu akınları sonucu çökmüş bir durumda buldu. Ordu uzun zamandır ihmal edilmişti; Bizans'ı yenilmez yapan strateji ve savaşçılık özelliğinden çok şey kaybetmişti. Bizzat kendisinin yönettiği seferlerle Selçuklu akınlarına engel olmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Onun 3 yıl süren saltanatı 1071'de Bizans'ın, Selçuklu Türkleriyle Malazgirt'te yaptığı savaşı kaybetmesiyle son buldu. Malazgirt Savaşı Bizans'ın son mukavemet gücünü toparlanamayacak şekilde kırmıştı. İlk kez bir Bizans İmparatoru, Müslüman bir Sultan'ın eline esir düşmüştü.²¹ Savaş alanında kaybedilen ordunun yanında Bizansın gururu da bu savaşla yerle bir oldu. Alp Arslan'ın maiyetinde Malazgirt Savaşı'na katıldığı düşünülen Artuk Bey'in, 1071'den sonra Sakarya havzasına kadar gerçekleştirdiği yağma akınları karşısında Bizans'ın acizliği ve baş gösteren bir isyan sırasında ondan yardım istenmesi Bizans'ın bu dönemde askeri açıdan içine düştüğü acizliği göstermesi açıdan önemlidir.

1071 ilk bakışta konuya uzak biri için Ortaçağda aynı dönemde meydana gelmiş olaylar içinde basit bir durum olarak gözükebilir. Ancak bu tarih Anadolu'nun Türkiye olarak adlandırılmasının başlangıcı olmuştur. "Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi ve Türkiye diye bir ülke haline gelmesi, Avrupalılara her zaman kavranamayacak, kabul edilmeyecek ve birazda hazmedilmeyecek bir durum olarak gözükümüştür."²²

2) Kuzey Suriye ve Filistin

Fâtımîlerin merkezî yönetiminin ve devletin nüfuzunun halife el-Hâkim (996–1021) ve ez-Zâhir (1021–1036) döneminde giderek zayıflaması başta Halep, Dımaşk ve Filistin olmak üzere Kuzey Suriye'nin önemli şehirlerinde ayaklanmaların çıkmasına neden oldu. Değerli vezîr Ebu'l Kâsım el-Cercerâi ve ünlü kumandan Anuştegin-Dizbörü'nin tedbirleri sayesinde Fâtımîler, isyanı bastırıp adı

²¹Zonaras, *a.g.e.*, s. 135-138.; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 54-55; Hüseynî, *a.g.e.*, s. 35-36; Râvendî, *a.g.e.*, s. 117; Reşîdü'd-dîn, *a.g.e.*, s. 117-118.

²²Cahen, *a.g.e.* s. 79.

geçen yerleri tekrar devlet sınırları içine aldılar. Ancak bu yetenekli ve iş bilir devlet adamlarının ölmesinin ardından Fâtımîlerin Suriye ve Filistin üzerindeki hâkimiyetleri çökmeye başladı. Tayy kabilesinin reisi Hassan b. Dağfel Filistin'e, Mirdasî Müizzüdevle Simal, Haleb'e yeniden egemen oldular. Haleb'deki bu emîrlik Selçuklu akınlarında şehrin hâkimiydi. Hanoğlu Harun adında bir Türkmen beyinin bu dönemde Suriye bölgesine yaptığı akınlar ve onun öldürülmesinden sonra Alp Arslan'ın önemli emirleri arasında bulunan Afşin ile Sunduk'un (Sanduk) bölgedeki faaliyetlerini görmekteyiz. Afşin'in ani baskınlar şeklinde gerçekleştirdiği akınlar sonucu Haleb ve Antakya arasında ayak basılmadık yer bırakmamıştı. Mısır bu karışık dönemde iktisadi ve idari buhranlar yanında 457 (1065) ve 464 (1072) tarihinde kıtlık ile yüzyüze kaldı. Fatîmî halifesi kıtlığa çözüm bulmak amacıyla Bizans'a Konstantin Monomak'a yiyecek maddesi göndermesi için başvurdu. Bu dönemde gerçek iktidar, askerî hiziplerin elindeydi. Dini iddiaları için önemli dayanak olan Hicaz bölgesi, Mısır'daki kıtlığın yarattığı durumdan yararlanarak Abbasîlere yöneldi.²³ Kuzey Suriye ve Filistin bölgesinde Selçuklu hâkimiyetinin güçlenip, Fâtımî nüfuzunun zayıfladığı bu sırada Fâtımî veziri Nâsirüdevle, rakipleri Bedrülcemali ve İldeniz'e karşı Sultan Alp Arslan'ı Mısır'a davet etti.²⁴ Sultan Alp Arslan, Mısır üzerine çıktığı sefer sırasında Suriye bölgesinin önemli şehirlerinden Haleb'te konakladığında Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir orduyla sefere çıktığını ve ordusunun Malazgirt'te bulunduğu haberini aldı.²⁵ Maiyetinde bulunan on beş bin süvarisiyle²⁶ derhal harekete geçen Sultan Alp Arslan Malazgirt'e ulaştığı sırada kendisine yolda katılan diğer kuvvetlerle Selçuklu ordusu 50 bin kişiye ulaşmıştı.²⁷ Sultan Alp Arslan, İmparatora İslâm gelenekleri uyarınca bir elçi ile barış teklifinde bulundu. İmparator'un, ordusuna güvenmesinin

²³ Bernard Lewis, "Mısır ve Suriye", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, İstanbul 1988, 196-197.

²⁴İbnü'l Adîm, *a.g.e.*, s. 13; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi*, Ankara 1989, s. 29-33, 35, 63-84.

²⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, (trc. Abdülkerim Özeydin, *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*), İstanbul 1987, X, s. 71; Hüseynî, *a.g.e.*, s. 32-33.

²⁶Reşîdü'd-din, *a.g.e.*, s. 112; Râvendî, Sultanın on iki bin askeri olduğunu kaydeder (bkz. Râvendî, *a.g.e.*, s.117). İbnü'l Âdim, Alp Arslan ile ilgili aktardığı rivayetlerden birinde Sultanın yanında 15 bin askeri olduğunu söyler, bir diğer rivayetinde 13 bin askeri var demektedir (bkz. İbnü'l Adîm, *a.g.e.*, s. 16, .20).

²⁷Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 179.

yanında bizzat Selçuklu Sultanı'nın yönettiği bir orduyu yenmesi halinde hem Selçuklu akınlarını durduracağı hemde Suriye'de uzun zamandır unutulmuş Bizans etkisini yeniden canlanacağı umuduyla barış teklifini red etti. Dahası kazanacağı olası bir zaferle İmparatorluk başkentindeki düşmanlarını da alt edeceğinin farkında olan İmparator, paralı asker yığını şeklini alan Bizans ordusunun, Sultan Alp Arslan'ın şahsında yek vucud olmuş sayıca az ama disiplinli ordusu karşısında mağlup olup esir düştü. Bu savaş Bizans için nasıl bir yıkıcı etki yaratmışsa Türk-İslâm tarihi için de yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Küçük Asya yahut Anadolu'nun "Türkiye" olarak anılmasına ve bu topraklarda İslâmiyet'in kalıcı bir şekilde yayılmasında etkili oldu. Aynı tarihlerde İspanya'da Endülüs Müslümanları olarak bilenen, VIII. Asırda oraya yerleşen Müslüman yerleşimciler yavaş yavaş topraklarını yitirirken, en Batıda Selçuklu Türklerinin önderliğindeki Müslümanlar, Bizans'ı fethetmeye başladılar. Bunun bilincinde olan Batı Avrupa Hristiyan dünyası, Selçuklu akınlarına son vermek ve Bizans'ı ayakta tutmak için askerî yardım göndermeyi planlamış, fakat bu askerî yardım Müslümanların kalbine Orta Doğu'yu yeniden fetihle yönelik olarak sil baştan düzenlenmiştir. Tarihe "Haçlı Seferleri" olarak geçen bu uzun seferler dizi, Hristiyanlara yeni askerî üsler kazandırdığı gibi, Müslümanların tekelinde olan kara ve deniz ticaretinin önemli bir bölümünün Haçlılar'ın elinde olan limanlar vasıtasıyla yürütülmesine imkân vermiştir. Artuklu tarihinin en parlak devirleri Haçlılarla yaptıkları mücadele ile yaşanmıştır.

Alp Arslan'ın gözüpek emirlerinden Artuk Bey, Anadolu içlerine doğru genişleyen ve Bizans'ı yıpratmış akınları yönetti. Burada kazandığı başarılar onun gücünü ve otoritesini artırdı. Artuklu tarihi Kudüs'un Artuk Bey'e ikta olarak verilmesi ile yeni bir safhaya girmiş, oğullarından Sökmen'in Hısn-ı Keyfa'da, İlgazi'nin de Mardin'de kendi adlarına beylik kurmaları ile bölgede etkili bir güç olarak görünmelerini sağlamıştır. Fakat içlerinden yetenekli emirlerin zamanla azalması bu emirliğin devlet haline gelmesini engellemiş, Eyyûbiler, Türkiye Selçukluları veya Moğollar tarafından tarihten silinmeleri hep an meselesi olmuşsa da varlıklarını korumaya devam etmişlerdir.

I. BÖLÜM

ARTUKLULAR'IN SİYASİ TARİHİ

1) Artuk Bey'in Faliyetleri

Oğuzların Döğer ya da Kayı boyuna mensub²⁸ olduğu düşünölen Artuk²⁹ b. Eksük et-Türkmâni³⁰,nin Alp Arslan'ın maiyetine katılmadan önceki faaliyetleri elde bulunan kaynakların yetersizliğı nedeniyle bilinmemektedir.³¹ Tarih sahnesine çıkışı Alp Arslan'ın son yıllarına denk gelen Artuk Bey, *Câmiu'd-Düvel*'deki kayda göre³² 455 (1063/1064) yılında emrindeki kalabalık Türkmen birliğıyle beraber Azerbaycan'da Sultan Alp Arslan'a katıldı. Malazgirt Savaşı'nın ardından yapılan anlaşmanın uygulanmaması nedeniyle Sultan Alp Arslan'ın maiyetindeki emirlere Rum ülkesine yayılmalarını emretmesi üzerine, Artuk Bey de emrindeki kalabalık Türkmen kuvvetleriyle beraber Anadolu'da Bizans aleyhinde yıpratıcı askerî harekâta girişti. Orta Anadolu'da Yeşilirmak ve Kızılırmak havzalarında fetihler

²⁸Ali Sevim, " Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Bellekten*, sy. 101, s.121.

²⁹Süryani Mikhail'de bu isim "Urtoqaye" (Ortuk) şeklinde ifade edilmiştir. Süryani Mikhail, *Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi 1042-1195*, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK henüz basılmamış nüsha, s. 33. Ermenice nüshada ise Mezopotamya'ya Artuk adlı bir Türk emirinin geldiğı ve onun soyundan gelenlere "Artuki"ler denildiğı kaydedilmiştir. (Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 35). Muverrih Vardan Artuk Bey'in adını "Arduh"şeklinde ifade etmektedir. (Vardan Vartabet, *Cihan Tarihi*,(çev. Hrant Andreasyan), "Türk Fütûhatı Tarihi (889-1262), *Tarih Semineri Dergisi*,1/2, s. 186. Artuk Bey'in adı çeşitli Batı dillerinde Ortak, Ortoq, Artuq şeklinde, hanedanın adı da Ortoquides, Artuquides şeklinde yazılmıştır.

³⁰İbn-Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihâye*, (çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*), XII, İstanbul 1995, 276. İbn Kesir, Artuk Beyi "Artuk b. Alp et-Türkmanî" olarak kaydeder. Babasının adını Eksük-Eksik değilde "Alp" olduğunu söyler. Artuk Bey'in Mardin hükümdarlarının dedesi olduğunu, şecceaatli, himmeti yüksek bir kimse olarak tarif eder. Onun bir çok beldeyi feth ettiğini söylemektedir. Krş. Münecimbaşı Ahmed b.Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, (yay. Ali Öngöl), İzmir 2001, II, 162.

³¹İbn Bibî, Türkiye Selçukluları hakkında yazmış olduğu eserinin konusunu önce, Sultan Melikşah döneminde başlayan Rum (Anadolu) ülkesinin nasıl feth edildiğini, Süleyman b. Kutalmış'ın nasıl tahta oturduğu, büyük emirlerden Emîr Artuk, Emîr Mengücek ve Emîr Dânişmend'in fetihlerini anlatmak istemiş, ancak adı geçen emirler hakkında bilgi veren tarih kitaplarının anlaşılmasının zor olduğunu, halk arasında eski zamanlardan kalma sözlü rivayetlerin çelişki olduğunu söylemekte, adı geçen emirler hakkında doğru bilgi elde etmenin, zorluğuna ve kaynakların yetersizliğine vurgu yapmaktadır. Bkz. İbn Bibî, *el-Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie* (Selçukname), (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s. 28-29.

³² Münecimbaşı, *a.g.e.*, aynı yer.

yaptı ve Sakarya Irmağı'nı da aşarak İzmit'e kadar olan yörelerde akınlarda bulundu.³³

Bizans 1071'de tüm umutlarını bağladığı Malazgirt Savaşı'nda ağır bir hezimete uğramıştı; İmparator Romanos Diogenes alınan tutsaklar arasındaydı. Yenilginin haberi İstanbul'a ulaştığında "sarayda birden bire çılginca bir kargaşalık, oraya buraya koşuşmalar başladı. Bazıları haberi şaşkınlıla karşıladı, bazıları buna inanamadı".³⁴ Meydana gelen kaosa bir son vermek ve devletin uğradığı kayıpları telâfi etmek amacıyla başa VII. Mikhail getirildi. Bu sırada Anadolu'da Türk ilerleyişi Artuk Bey'in faaliyetleri sonucu gelişme göstermişti, imparator Türk akınlara son vermek ve bölgede Bizans hâkimiyetini yeniden kurmak amacıyla Isak Komnenos'u Doğu Orduları Başkomutanlığı'na getirdi. Isak Komnenos'un maiyetinde kardeşi Aleksios ve Norman reisi Ursel de bulunmaktaydı. Bizans ordusu Kapodokya bölgesine geldiğinde Ursel ile Isak'ın arası açıldı, Ursel'de emrindeki kuvvetlerle ana ordudan ayrıldı.³⁵ Isak, Ursel'i takip ettirip cezalandırmaya fırsat bulamadan Türklerin öncü kuvvetlerinin geldiği görüldü. Kayseri'de asıl kuvvetlerle yapılan savaşta Bizans ordusu mağlup oldu, Isak Komnenos tutsak edildi, kardeşi Aleksios ise Ankara'ya çekildi. Isak Komnenos fidye ile serbest bırakılmasının ardından kardeşinin yanına Ankara'ya gitmiş, ikisi güçlkle İstanbul'a geçmişlerdi.³⁶

³³ Amasya'da *Artuk-âbâd* veya *Artukova* adını taşıyan beldelerin bulunması, Artuk Bey'in Anadolu içlerinde gerçekleştirdiği fetihlerin birer târihi hatırası olarak görülmektedir (Bak. Turan, *a.g.e.*, s. 134). Fakat Artuk Bey'in Orta ve Batı Anadolu'da gerçekleştirdiği bu faaliyetlerin, Dânişmendli gaziler tarafından gerçekleştirildiği şeklinde yorumlar da bulunmaktadır.. Bu görüşe neden olan iddaa ise Dânişmendnâme'de adı sıklıkla geçen Artûhi adlı emîr ile Artuk Bey'in aynı kişi olduğu var sayılıp, Artuk Bey'in Dânişmend Gazi'nin silah arkadaşı olarak Batı Anadolu'da onun adına fetihler gerçekleştirdiği şeklindedir. Ancak Artuk Bey'in siyasi hayatı incelendiğinde onun, bir Sultan karşısında bile kolay kolay geri adım atmadığı görülmektedir. Gerektiğinde Selçuklu Sultanı Melikşâh'a karşı Fâtîmîlere yaklaşması ayrıca Sultanın, Kuzey Suriye seferi sırasında, Artuk Bey'in maiyetinde bulunduğu Tutuş'u Sultana karşı isyan etmesi için iknâ etmeye çalışması Artuk Bey'in, Dânişmend Gazi'nin emriyle hareket edip onun adına fetihlerde bulunduğunu düşünmek Artuk Bey'in siyasi kişiliğinin tam olarak analiz edilmediğini göstermektedir. Melikşâh'a kızgınlığı nedeniyle ondan ayrılıp Tutuş'un maiyetine giren Artuk Bey'in, Dânişmend Gazi adına hareket etmesi beklenemez. Melikşâh'ın Artuk Bey'in tekrar kendi hizmetine girmesini ve ayrıca onu uyarıcı nitelikteki mesajını ileten Selçuklular'ın büyük emîrlerini dinlemeyip kendi doğru bildiğine göre hareket etmesi Artuk Bey'in kendine olan güvenini ve kişiliğini göstermektedir.

³⁴ Mikhail Psellos, *Khronographia*, s.231.

³⁵ Attaleitas, *a.g.e.*, s. 187-188; Nikephoros Bryennios, *a.g.e.*, s. 73-74.

³⁶ Nikephoros Bryennios *a.g.e.*, s. 77-81. Krş. Sevim, *a.g.m*, s.126.; Osman Turan, "Süleyman- Şah I", *İA*, XI, 204-205.

Bizans'ın içine düştüğü âcizlikten yararlanmak isteyen Ursel ayaklanmış, kendisine karşı gönderilen Ioannes Dukas'ı da esir almıştı.³⁷ İhtiraslarını daha da ileri götüren Ursel, Ioannes Dukas'ı imparator olarak ilân ettirmiş³⁸ böylece Bizans'ı yönetmeyi düşünmüştü. Bizanslılar bu tehlikeli durum karşısında Artuk Bey'den yardım istedi.³⁹ Artuk Bey, Ursel'e karşı harekete geçmiş ve onu tutsak almayı başarmıştır. Fakat Artuk Bey âsi liderini daha sonra fidye karşılığında serbest bıraktı.⁴⁰ Böylece Türk akınlarına engel olmak amacıyla gönderilen Bizans ordusu başarısız olduğu gibi, Bizans'a karşı gelen asilerin cezalandırılması için de Türklerin yardımlarına ihtiyaç duymuşlardır.

Artuk Bey, Alp Arslan'ın ölümünden sonra başa geçen Melikşah tarafından merkeze çağırıldı. Melikşah'ın, amcası Kavurd'a karşı verdiği saltanat mücadelesinde Melikşah'ın yanında yer aldı.⁴¹ Bir süre sonra Anadolu'daki fetih görevinden alındığını gördüğümüz Artuk Bey kendisine iktâ olarak verilen Hulvan'a⁴² çekilmiş, ardından Bahreyn ve Ahsa Karmatilerine karşı açılan seferin başına getirilmiştir.⁴³

Artuk Bey, Karmâtîleri itaat altına aldıktan sonra Diyarbakır bölgesinin fethi için gönderilen orduya katıldı (Haziran 1083). Selçukluların adı geçen bölgeye askerî sefer hazırlıkları yapmasında, Mervanoğullarının ve Abbâsîlerin vezîrlüğünü yapmış olan Fahrüddeve Muhammed b. Cehîr'in büyük etkisi olmuştur. Ebû'l-Ferec⁴⁴, Mervan oğlunun gerektiği gibi sultana itaat etmediği için Melikşah'ın, emir Artuk'a haber göndererek Türkmen ordularını toplamasını⁴⁵ ve harbe hazırlanmasını

³⁷Attaleitas, *a.g.e.*, s.189-190, Breyennios, *a.g.e.*, s. 89-90.

³⁸Attaleitas, *a.g.e.*, 193; Breyennios,*a.g.e.*, s. 94-95.

³⁹Attaleiatas, *a.g.e.*, aynı yer; Breyennios, *a.g.e.*, s.95.

⁴⁰Attaleitas, *a.g.e.*,195-196; Breyennios, *a.g.e.*, 95-96.

⁴¹Reşîdü'd-dîn, *a.g.e.*, s. 126.

⁴²Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bölümler III, Melikşah Dönemi", *Belgeler*, c. XX, sy.24, Ankara 1999, s.18.

⁴³Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî,..." s. 18-19. Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmâtîleri'ne Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, c. XXIV, Ankara 1960.

⁴⁴Ebû'l Farac (Bar Habreaus), *Abû'l Farac Tarihi*, II, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, 329–330.

⁴⁵Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî...", s. 58

emrettiğini yazar. Sefer sırasında Fahrüddeve ile Artuk Bey'in arasının açılması üzerine, Âmid'de zor günler geçiren Arap emîri Şerefüddeve, Artuk Bey ile temasa geçmiş⁴⁶ ve aralarında yaptıkları anlaşma gereği Artuk Bey kuvvetleriyle Sincâr'a çekilip kuşatmadan ayrılmıştı.⁴⁷ Bu olaydan sonra artık sultanın güvenini kazanamayacağını gören Artuk Bey, Melikşah'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş, hem babası Alp Arslan'ın hem de kardeşinin maiyetinde önemli görevlerde yer alan Artuk Bey'in kendisine katılmasından dolayı onu Kudüs ve yöresine vâli tayin etmiş, Serhad şehrini de iktâ olarak vermiştir (1085).⁴⁸

Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın Antakya'yı fethetmesinin ardından Halep'e yönelmesi, Süleymanşah'ı Suriye-Filistin Selçuklu Sultanı Tutuş'la karşı karşıya getirdi (1084). Artuk Bey, Anadolu'daki görevinden alınmasında etkisi olduğunu düşündüğü Süleymanşah'a karşı Tutuş'la birlikte hareket etti. Savaşın kazanılmasında büyük rol oynadı. Süleymanşah Tutuş'a esir olmamak için intihar etti, başka bir rivayete göre ise savaş meydanında şehit düştü (1086).⁴⁹ Bölgede gelişen olayları dikkatle izleyen Melikşah, Ayn Seylem'de Süleymanşah'ın ölümüyle sonuçlanan savaşın ardından Suriye'ye hareket etti. Artuk Bey Tutuş'a, Kuzey Suriye'yi yeniden Selçuklu kontrolüne almaya gelen Melikşah'a saldırıp⁵⁰ saltanat iddiasında bulunmasını istediye de Tutuş buna cesaret edemeyip Dımaşk'a çekildi; Artuk Bey ise, iktâ bölgesi olan Kudüs'e gitti (1086).⁵¹ Kudüs'te ömrünün son yıllarını geçiren Artuk Bey burada 484 (1091) yılında hayata veda etti.⁵²

⁴⁶İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, X, 125

⁴⁷İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, aynı yer. Krş. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî..", s. 58-59; aynı müellif, "Artuk Bey..." , s.134-135.

⁴⁸İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârîkîn ve Âmid*, (çev. Ahmet Savran, *Meyyâfârîkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*), Erzurum 1992, s. 29; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî..." , s. 46.

⁴⁹Turan, *a.g.m.*, s.215-216; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî..." , s. 68, 72.

⁵⁰İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 137.

⁵¹Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî..." , s .68-69.

⁵²Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, (çev. Hrant D. Anreasyan, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz ve Grigor'un Zeyli (1136-1162)*), TTK Yayınları, Ankara 1987, 225. Urfalı Mateos, Artuk Bey'in Süleyman Mabedine giden yolun üstünde defnedildiğini söyler.

2) Sökmen ve Hısn-Keyfâ Artukluları'nın Kuruluşu

Artuk Bey'in 1091'de ölümünden sonra Kudüs, Artuk Bey'in oğulları İlgazi ve Sökmen'e Tutuş tarafından yeniden iktâ olarak verildi.⁵³ Ancak İlgazi ve Sökmen, Kuzey Suriye bölgesiyle ilgilenmelerinden dolayı Kudüs'ü nâibleri vasıtasıyla yönetmişlerdir.⁵⁴ Haçlılarla yapacakları savaşlarla adlarını duyuracak olan bu iki kardeş, Melikşah'ın ölümüyle Büyük Selçuklu ülkesinde meydana gelen taht kavgasında da yerlerini alacaklardır.⁵⁵

İlgazi, Tutuş'un Büyük Selçuklu tahtı için mücadele halinde olduğu Berkyaruk'la yapacağı Rey Savaşı öncesinde Dımaşk'ta Tutuş'un oğlu Rıdvan'a Mirdasî emîri Vessâb'la beraber nâib olarak bırakıldı.⁵⁶ Rıdvan, babasının Hamedan'da bulunduğu sırada kendisine bağlı birliklerle hemen yardımına gelmesini bildirmesi üzerine süratle harekete geçti, ancak yolda babasının Berkyaruk'la giriştiği savaşı kaybedip öldüğü haberini alması üzerine hemen Haleb'e dönüp Suriye-Filistin Selçukları'nın tahtına oturdu (1096).⁵⁷ Melikliğinin sınırlarını genişletmek isteyen Rıdvan Diyarbakır bölgesine doğru harekete geçti. Rıdvan'ın hareketlerini yakından takip ettiği anlaşılan Sökmen, daha önce Tutuş'un kendisine iktâ olarak verdiği Suruc'a gitti ve Rıdvan'a karşı savunma hazırlıklarına başladı.⁵⁸ Fakat iki taraf arasında bir çarpışma olmadan yapılan anlaşma gereği Sökmen'in, Rıdvan'ı metbû tanınmasına karşılık olarak kuşatma kaldırıldı ve Rıdvan Urfa üzerine yürüdü.

⁵³İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, aynı yer; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 235. İbnü'l-Esîr Kudüsün sadece Sökmen'e iktâ olarak verildiğini söyler. Ayrıca bkz. Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 502 ve n.2.

⁵⁴Sevim, "Artuklu Sökmen...", s. 502 ve n.3.

⁵⁵İlgazi, Melikşah'ın ölümünden sonra meydana gelen otorite boşluğundan yararlanarak ünlü Ani kalesini fethetmek için 7000 kişilik bir kuvvetle şehri günlerce kuşatmış, ancak bir sonuç alamadan geri çekilmiştir (485-486/1092-1093). Bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 87.

⁵⁶İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 208.

⁵⁷İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, (çev. Ali Sevim, *İbnü'l Kalânîsî'nin Zeylû Tarihi Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I h.436- 500 = 1044/ 45/ 1106/07*), *Belgeler*, Ankara 2008, sy. 33, s.21; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, aynı yer; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, (çev. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*), Ankara 1989, s.88; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, (çev. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430-538/ 1038/39-1143/44)*), TTK Yayınları, Ankara 2006, s.34. Ayrıca bkz. Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.161-163.

⁵⁸İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 208-209.

Sökmen, Rıdvan ve Dukak arasında Suriye Selçuklu Melikliği tahtı için yapılan mücadelede Rıdvan'ın saflarında yer aldı. Rıdvan'ın, Dımaşk kuşatmasına katıldı. Sökmen'in kendisine karşı gösterdiği sadakata karşılık olarak Rıdvan Maarretünnûman'ı Sökmen'e verdi. Rıdvan'ın Sökmen'le beraber Dımaşk'ı kuşatmasına karşılık olarak, Dukak kendi maiyetinde bulunan İlgazi'nin olası saf değiştirmesi ya da ihanetinden korkarak İlgazi'yi esir etti. Sökmen bu durumdan yararlanıp Kudüs'e hareket etmiş ve şehrin yönetimini üzerine almıştır (1096).⁵⁹ Sökmen, Kînnesrin'de Dukak'a karşı zaferin kazanılmasında etkili oldu.⁶⁰ Rıdvan, kardeşiyle yaptığı mücadelede Fâtîmîler'in desteğini kazanmak amacıyla Abbâsî halifesi adına okunan hutbeyi, bir ara Mısır'daki Şîî Fâtûmî halifesi adına okutmaya başladı. Sökmen'in ve Yağısıyan'ın Rıdvan'ı tehditkâr ikazları sonucu Rıdvan bundan vazgeçip hutbeyi tekrar Abbâsîler adına okutmaya başladı⁶¹. Bu olaydan Sökmen'in Selçuklular'a ve Sünnî inancın temsilcisi Abbasî halifesine olan bağlılığını görmekteyiz. Fâtîmîler adına okunan hutbenin Sökmen'in ikazıyla geri alınması Sökmen'in Rıdvan üstündeki etkisinin kuvvetli olmasının yanında, Rıdvan'ın tüm Sünnî âlemini karşısına alma tehlikesinin de ortaya çıkmış olması etkili olmuştur.

Suriye Selçuklularının içine düştüğü taht kavgasından yararlanmak isteyen Mısır Fâtîmîleri, emirü'l-cuyûş el-Efdal kumandasında Kudüs'e bir ordu gönderdi. Dukak'ın hapsinden kurtulan İlgazi, kardeşi Sökmen'le beraber derhal Kudüs'e gitti. el-Efdal'e karşı şehri 40 gün boyunca şiddetle savundular.⁶² Ancak ne Rıdvan'dan ne de Dukak'dan herhangi bir yardım alamamaları üzerine şehri teslim etmek zorunda kaldılar (489/ 1096 Temmuz sonları).⁶³ Kudüs'ün kaybının ardından bütün Artuklu

⁵⁹İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 89. İbnü'l Adîm, Sökmen'in Kudüs'ü İlgazi'nin naiplerinden aldığını belirtmiştir. Krş. Sevim, *Suriye-Filistin*, s.168.

⁶⁰İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 224-225.

⁶¹Azîmî, *Azîmi Tarihi*, s.35-36; İbnü'l-Âdim, *Bugyetü't-taleb*, s.93.

⁶²İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 235.

⁶³Süryanî Mikhail, Kudüs'un Franklar gelmeden önce Mısırlılar tarafından Türklerin elinden alındığını söyler (Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 41; Ermenice nüsha s. 45). Azîmî ve İbnü'l Kâlanîsi, Kudüs'un Fatîmîlerce alınışını h.491 yılı arasındaki olaylarda zikreder. Azîmî, *Azîmi Tarihi*, s.37; İbnü'l Kâlanîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s.25. Krş. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1979, s.140. Buna karşılık Artuklularla ilgi kıymetli çalışmaları bulunan Ali Sevim ise

ailesi Haleb'e gitti.⁶⁴ Sökmen, Haleb'te Rıdvan'ın maiyetine katıldı, İlgazi ise Irak'a gitmiş⁶⁵ Büyük Selçuklu tahtı için mücadele eden Muhammed Tapar'a bağlılığını bildirip, onun adına Bağdat şihneliği (valiliği) görevini üstlenmiştir. (495/1105-1106)⁶⁶

Büyük Selçuklular'ın taht mücadelesi nedeniyle gücünü ve otoritesini yıpratdığı ve Suriye bölgesindeki Selçuklu emîrlerinin birbiriyle mücadele ettiği bir sırada, tek amaçları Kudüs'ü kurtarmak olarak görünen Haçlılar büyük bir orduyla Anadolu'yu geçip Antakya önlerine gelmişlerdi. Haçlı seferi için seçilen zamandan anlaşıldığı kadarıyla böylesine büyük harekât için bu sefere ön ayak olan Papa II. Urban ve Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos'un bölgeyi yakından takip ettikleri görülmektedir. Süleymanşah ve ardından gelen Kılıç Arslan'ın büyük gayretleri sonucu Bizans aleyhinde topraklarını genişletip Bizanslı ciddi tehlikelerle karşı karşıya bırakan Türkiye Selçuklularının elinden İznik'i alıp, Sultan Kılıç Arslan'ın kendilerini Doryleion'da (1 Temmuz 1097)⁶⁷ engellemeye çalışmasına sayıca üstlülükleri nedeniyle imkân vermeyen Haçlılar, Antakya önlerinde karargâh kurup şehri kuşatma altına aldılar. Antakya'yı yöneten emîr Yağısıyan, oğlu Şemsüddeve'yi Dımaşk Selçuklu Melik'i Dukak ve Haleb Selçuklu Melik'i Rıdvan'a yardım çağrısında bulunmak üzere yolladı; diğer oğlu Muhammed'i ise Musul Valisi Büyük Selçuklu emiri Kürboğa'ya, Artuklu Sökmen'e ve diğer emirlere yollayıp, "Haçlılara karşı cihat harekâtına katılmak üzere süratle Antakya'ya yardıma gelmelerini" bildirdi.⁶⁸ Bunun üzerine Halep Meliki Rıdvan yanına Hama emirini ve Artuklu Sökmen'i de alarak Haçlıları Harîm'de karşıladı; ancak mağlup olup Haleb'e çekilmek zorunda kaldı. Rıdvan'ın Haçlıları durdurmak amacıyla yaptığı bu harekâtın sonuç vermemesi üzerine Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk, bölgedeki

Kudüs'ün 489 (1096)'da Fatîmilerce alındığını belirtir. Ali Sevim, "Artuklu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Bellekten*, sy.103, 504-505.

⁶⁴Sevim, "Artuklu Sökmen", s.505.

⁶⁵İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, aynı yer.

⁶⁶İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 270. Krş. Sevim, "Artukoğlu İlgazi...", s. 652.

⁶⁷Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, (çev. İlcan Bihter Barlas, *Kudüs Seferi (Kutsal Torakları Kurtarmak)*), İstanbul 2009, s. 68- 71. Bkz. Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s. 28-29.

⁶⁸Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 76- 77. Bkz. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s.183.

diğer emirlerin Musul emiri Kürboğa'nın emri altında birleşip Antakya'yı kuşatmadan kurtarmaları için harekete geçmelerini emretti.⁶⁹ Sultan'dan gelen bu çağrı üzerine başta Artuklu Sökmen ve yeğeni Sincâr hâkimi İlğazi oğlu Sülayman olmak üzere Melik Dukak, Melik Rıdvan, Tuğ-Tekin ve Humus hâkimi Cenahüddeve derhal Musul emîri Kürbağı'nın emri altında toplandılar.⁷⁰ İzlenecek yol hakkında yapılan ilk toplantıda Sökmen, Diyarbakır yöresinde bulunan kalabalık Türkmen kuvvetlerinden yararlanılmasını önermişse de bu teklifi kabul edilmemiştir.⁷¹ Emîr Kürboğa, müttefik müslaman ordusunu arkadan gelecek bir saldırıdan korumak amacıyla Antakya'dan önce Urfa'yı kuşatma kararı aldı.⁷² Emîr Kürboğa, Antakya'nın ölüm kalım savaşı verdiği bu kiritik anlarda Urfa kuşatması ile Haçlılara zamanında müdahale etme fırsatını kaçırmış, bu süre zarfında Haçlılar Antakya'yı ele geçirmişlerdi.⁷³ Kürboğa, Antakya'nın Haçlılarca işğâl edildiğini ve iç kalenin hâlâ direndiğini öğrenince biraz geç de olsa Urfa kuşatmasını kaldırıp, hemen Antakya'ya doğru ilerledi. Haçlılar, Emîr Kürboğa'nın üzerlerine geldiğini duyduklarında tüm Haçlı ordusunda panik havası hâkim olmuştu. Antakya kuşatması Haçlılara pahalıya mal olmuş; kuşatmanın çetin sürmesi, erzak azlığı, askerlerinin yorgunluğu ve askerlerin sayıca azalması sonucu oldukça yıpranmış bir haldeydiler. Emir Kürboğa Antakya'ya varır varmaz şehri her yönden kuşatma altına aldı (9 Haziran 1098).⁷⁴ Her şeyin Haçlıların aleyhine olduğu böyle bir durumda Kürboğa, Haçlıların kuşatma savaşı yerine Antakya önünde bir meydan savaşı yapılması yönündeki önerisini kabul etti. Haçlıların bile şaşırıldığı bu kararla müttefik Müslüman ordusu Haçlıların Antakya'yı boşaltıp kalenin önünde uzanan ovaya yayılmalarını izlemekle yetindi. Açlık ve yorgunluğun yiyip bitirdiği Haçlılar, Selçuklu emîrlerinin birbirlerine olan güvensizliği sonucu müttefik Müslüman ordusunu mağlûp etti. Artuklu Sökmen oldukça şiddetli bir mücadele vermiş fakat o

⁶⁹ Aydın Usta, “ Artuklular ve Haçlılar”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sy.37, İstanbul 2002, 358–359.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 230.

⁷¹ Sevim, “ Artukulu Sökmen”, 507–508.

⁷² Kürboğanın Urfa kuşatması için bkz. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, Ankara 1994, 41-44.

⁷³ Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 82.

⁷⁴ Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 85.

da bir süre sonra savaş meydanını terk etmek zorunda kalmıştır.⁷⁵ Kürboğa'nın diğer emirlere karşı sert tutumu⁷⁶ ve Antakya'da alınacak bir zaferin Kürboğa'nın gücünü daha da artıracığı endişesi, savaşın daha başlarında emirlerin ordudan ayrılmasına yol açmış ve savaşın kaybedilmesinin asıl nedeni olmuştur.

Artuklu Sökmen, Haçlılarla Antakya'dan sonra Suruç'da bir kez daha karşı karşıya geldi. Sökmen burayı, Tutuş'dan iktâ olarak almıştı. Kendisi de Suruç'u kardeşinin oğlu Belek'e verdi. Belek'in aldığı ağır vergiler yüzünden şikâyetçi olan ve çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Suruç halkı, Urfa kontu Baudouin'i şehri kendisine vermek üzere davet etti. Kontluğunun sınırlarını genişletmek isteyen Baudouin, Belek'in fazla direnmesine fırsat vermeden şehri işgal etti. Urfa kontu Boudouin Küdüs Krallığı'nın başına geçmek için Urfa'dan ayrılınca yerine II. Boudouin geçti. Suruç'un Haçlılar tarafından işgal edilğini öğrenen Sökmen yanına Belek'i de alıp kalabalık Türkmen kuvvetleriyle Suruç'u kuşattı. Yapılan şiddetli çarpışmada Suruç senyörünün de aralarında bulunduğu birçok Haçlı askeri kılıçtan geçirildi. Yeni Urfa kontu Kont II. Boudouin savaştan sonra güçlkle Urfa'ya dönebildi (494/Ocak 1100). Fakat kont II. Boudouin, iç kalenin hâlâ direndiği haberini öğrendikten sonra Antakya'ya gidip aldığı takviye kuvvetlerle Suruç üzerine yürüdü. İki ateş arasında kalan Sökmen olduça şiddetli geçen savaşta II. Boudouin'i bir kez daha mağlûp etmek üzereydi. Sökmen'in emrindeki Türkmen askerlerinin kendisini terk etmesiyle, Sökmen, hiç beklemediği anda gelişen bu durumla Haçlılar karşısında avantajını kaybetti. Daha fazla mücadele etmenin gereksiz olduğunu anlayıp savaş meydanını terk etti ve Suruç'tan ayrıldı.⁷⁷

Musul emîri Kürboğa ise Antakya kuşatmasından sonra, Harran ve Nusaybin'i ele geçirmiş ardından Âmid'i almak üzere hazırlıklara başlamıştı. Âmid emiri, Kürboğa ile tek başına mücadele edemeyeceğini görünce Sökmen'le ittifak

⁷⁵ Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 87-91; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 231; İbn-Kesir, *a.g.e.*, XII, 303-304. Fulcherius, Emîr Kürboğanın yanında İlgazinin oğlu Süleymanın adını "Amisoliman" şeklinde vermek suretiyle Antakya kuşatmadında onunda hazır bulunduğunu kaydını düşmüştür.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 230. Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.187-188.

⁷⁷Urfalı Mateos, *Vekâyiname*, s.206; İbnü'l-Kalanisî, *a.g.e.*, s.27; Azîmî, *Azîmi Tarihi*, s.38. Krş. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, 79; Çoşkun Alptekin, " Belek", *DİA*, II, 402; Sevim, " Artuklu Sökmen", s. 509-510.

yolları aramış onun yardımını sağlamaya çalışmıştı. Sökmen, en sonunda Âmid emirinin umutsuz yardım tekliflerine kayıtsız kalmamış onun teklifini kabul etmişti. Sökmen, Kürboğa ile çarpışmak için yeğeni Yakutî'yi de yanına alıp Âmid'e hareket etti. Kürboğa, Sökmen'i kendi saflarına çekmiş olan Âmid emiriyle yaptığı savaşı kazandı ama bu şehri almayı başaramadı. Savaşın sonunda tutsak aldığı Sökmen'in yeğeni Yakutî'yi Mardin'de hapsetti.⁷⁸ Kürboğa, Azerbaycan'da patlak veren bir isyanı bastırmak amacıyla bir ara Hoy'da bulunmuş ama orada bir müddet kaldıktan sonra hastalanarak ölmüştür. Musul'u, yanında bulunan emirlerden Sunkurca'ya vasiyet etmişti. Ancak Musul halkı, Kürboğa adına Hısn-ı Keyfa'yı⁷⁹ yöneten Türkmen Musa'yı şehre davet etti. Musa, Sunkurca'yı öldürüp şehri ele geçirdi. Bu olayı haber alan Çökürmüş Nusaybin'i işgal edip Musul üzerine yürüdü. Musa ise Çökürmüş ile baş edemeyince Sökmen'e yardım çağrısında bulundu. Çökürmüş'e karşı Musul'u savunmasında yardım ederse Hısn-ı Keyfâ'yı ve ayrıca 10 bin dinar vereceği teklifinde bulunur. Sökmen bu teklifi kabul edip hiç vakit kaybetmeden yola çıktı. Çökürmüş, Sökmen'in üzerine geldiğini öğrenince kuşatmayı kaldırdı. Sökmen sayesinde Çökürmüş'ten kurtulan Musa, ona karşı memnuniyetini belirtmek amacıyla kendisini karşılamak istemiş fakat Kürboğa'ya bağlı birkaç kölenin suikasti sonucu öldürülmüştü. Sökmen bunun üzerine hemen Hısn-ı Keyfâ'ya hareket edip şehri Musa'nın naibinden teslim aldı (495/1102 yılı sonları).⁸⁰ Böylece Artuklular'ın Kûdüs'ten sonraki ilk müstakil beyliği Hısn-ı Keyfâ'da kuruldu. Artuklular'ın bu şubesi 1231'de Eyyûbiler tarafından ilhâk edilinceye kadar ayakta kalacaktır.

Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk, kendisine karşı saltanat iddiasında bulunan kardeşi Muhammed Tapar'ın Bağdat'taki nüfuzunu kırmak ve kendi otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla Gümüştekin el-Kayseri'yi Bağdat Şihnesi olarak atadı. Bağdat'ta ise İlgazi, Muhammed Tapar adına Bağdat şihneliği görevini yürütüyordu. İlgazi, Berkyaruk adına Bağdat şihneliği görevini almak üzere

⁷⁸Sevim, *a.g.e.*, s. 510-511.

⁷⁹Günümüzde Batman il sınırları içinde yer alır. Hasankeyf adıyla bilinmektedir.

⁸⁰İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 30; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 279-280. Krş. Sevim, "Artuklu Sökmen", s. 511-512; İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s. 28-29; Turan, *Doğu Anadolu*, s.143.

Gümüştekin'in harekete geçtiğini öğrenince derhal kardeşi Sökmen'e ve Hille emiri Dübeys bin Sadaka'ya haber yollayıp Gümüştekin'e karşı onlardan destek istedi. Bağdat civarında taraflar arasında çıkan karşılıklı saldırılar ve yağma hareketleri sonucu yiyecek sıkıntısı baş gösterince Halife Mustazhir Billâh, İlgazi'ye, Berkyaruk'un şihnesinin Bağdat'ı terk edeceğini söylemesi üzerine İlgazi yaptığı saldırıları kesip görevine devam etti.⁸¹

Âmid önlerinde yapılan savaşta Kürboğa'ya tutsak olan Yâkutî Mardin'de hapsedilmişti. Yâkutî bu durumdan faydalanıp Mardin kalesine sahip olmayı başardı. Fakat kendisinin de Nusaybin üzerine giriştiği bir harekât sırasında hastalanıp ölmesi üzerine kardeşi Ali, Mardin hâkimi oldu. Ali, Yâkutî'nin aksine Çökürmüş'le işbirliği yapıp şehri ona teslim etmeyi düşünüyordu. Bunun üzerine Ali'nin Mardin'deki vekili, Sökmen'e haber yollayıp durumdan haberdar edip, yönetime el koyması için onu davet etti. Sökmen ise hiç vakit kaybetmeden yola çıkmış ve şehri ele geçirmiştir.⁸²

3) Harran Savaşı

Zengî, Nüreddîn Mahmûd ve Salahaddîn Eyyûbî öncesi 1104 gibi erken bir tarihte Haçlılara karşı kazanılan Harran savaşı bölgedeki emirlerin işbirliği yapması halinde istilâcılara karşı neleri başarabileceklerini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Haçlıların Anadolu'yu katedip, Antakya önlerinde Emîr Kürboğa'nın idaresi altındaki Selçuklu ordusunu yendikten sonra, Kudüs'ü de fethetmesi İslâm âleminde büyük yankı uyandırmıştı. Ama İslâm âlemi o sırada istilâcıları engelleyecek birlikten yoksundu. Suriye bölgesindeki Selçuklu vasalı emirlerin birbirleriyle mücadele halinde olması ve Selçukluların kendi aralarındaki bölünme henüz yeni kurulma aşamasındaki Haçlı devletlerinin ömrünü uzattı.

Harran ya da Belihçayı Savaşı Antakya Prinkepsi Bohemond'un Dânişmenli Gümüştekin Gazi'nin elinden tutsak olarak kurtulmasından sonra meydana geldi.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 289-292. Krş. Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", *Belleten*, sy. 104, s. 656.

⁸² Sevim, "Artuklu Sökmen", s. 514-515.

Bohemond'un tutsak edilme hadisesi, Dânişmendli Gümüştekin Gazi'nin Malatya'yı kuşatması üzerine, şehrin Ermeni hâkimi Gabriel'den derhal yardıma gelmesi için çağrı almasıyla başladı. Bohemond yanına aldığı 500 süvarisiyle Malatya önlerine ulaştığında, geleceğinden daha önce haberdar olan Dânişmendli Gümüştekin Gazi'nin baskınına uğrayıp esir edildi.⁸³ Gümüştekin Gazi, bu önemli tutsağını elinden kaçırmamak için Malatya önlerinden çekildi ve onu Niksar kalesinde hapse attı. Malatya'yı fethetme işini daha sonraya bıraktı. Ancak Gümüştekin Gazi'nin bu değerli tutsağını belirli bir fidye karşılığı daha sonra serbest bırakması⁸⁴ kazandığı saygınlığa gölge düşürdü.

Bohemond özgürlüğünü kazanır kazanmaz Müslüman komşularına karşı bir dizi askerî faaliyette bulundu. Haleb'e yağma akınları düzenledi. Bu sıralarda Hısn-Keyfâ emîri Sökmen'in, yeğeni Yakutî'nin ölümünden sorumlu tuttuğu Musul hâkimi Çökürmüş ile araları iyi değildi. Urfa Kontu II. Boudouin bu uygun durumdan yararlanarak Antakya Princepsi Bohemond ile Tancred'i yardıma çağırıp Harran'ı kuşattı.⁸⁵ Yanında geleceğin Urfa kontu yeğeni Joscelin de vardı. Antakya ve Urfa Kontluğu girişecekleri ortak bir sefer sonucunda Harran'ı alabildikleri takdirde Haleb ve Musul arasında gerçekleşen Kuzey Suriye-Irak bağlantısını kesintiye uğratabilecek ve böylece Haleb de kuşatılmış olacaktı.

Sökmen, Çökürmüş ile olan anlaşmazlığını bir tarafa bırakıp bu tehlikeli durumdan ancak ittifak yapmaları sayesinde kurtulabilecekleri konusunda Çökürmüş'ü ikna etti. Sökmen ve Çökürmüş'ün kuvvetleri Resülayn'da⁸⁶ toplandıklarında sayıları 10 bini buldu.⁸⁷ Müttefik Müslüman ordusu doğrudan Harran üzerine yürüyüşe geçti. "Savaş yüzyıllar önce Crassus ve Roma Lejyonlarının Partlar

⁸³Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, CLXVII, s. 204–205; Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 117-118; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.* II, 341 vd. Krş. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, 66-67.

⁸⁴Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s.39.; Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 157. Krş. Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, s.50 vd.

⁸⁵Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s.160.

⁸⁶Urfalı Mateos, *Vekâyiname*, CLXXXII, s. 223-225; İbnü'l-Kâlanîsi, *a.g.e.*, s. 30. Krş. Sevim, *Artuklu Sökmen*, s.516; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s. 90, 92; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, 34.

⁸⁷İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*,X, 303.

tarafından imha edilmiş olduğu antik Carrhae savaş alanının hemen yakınında, Belih ırmağı kıyılarında” cereyan etti.⁸⁸ Türk ordusu, Haçlıların sol kanadına hücumla geçti, kararlaştırılan plân gereğince Müslümanlar bir süre savaştıktan sonra geri çekilmeye başladı. Müslümanların bozulup dağıldığını zanneden Boudouin derhal mağlûpları takibe başladı. Ancak bu takip sırasında sağ kanatlarıyla bağlantıları kesilen Haçlılar, Müslümanların aniden geri dönüp karşı saldırıya geçmesi üzerine pusuya düştüklerini anladılar. Yapılan çetin mücadele sonunda Haçlılar kılıçtan geçirildi.⁸⁹ Boudouin’in pusuya düşürüldüğünden habersiz olarak plânları gereği bir tepenin ardında bekleyen Bohemond ile Tancred savaş alanına geldiğinde savaşın artık kaybedildiğini gördüler; derhal Urfa’ya gidip şehrin savunmasını güçlendirmeye çalıştılar⁹⁰. Belih ırmağı kenarında kazanılan zafer sonunda Boudouin ve Joscelin esir edildi.⁹¹ Sökmen düşmanı takip edip civardaki Frank kalelerini bir bir ele geçirdi, Çökürmüş ise Harran’ı fethedip bir süre Urfa’yı da kuşatmışsa da Bohemond’un şehri kuvvetli bir şekilde savunması sonucu kuşatmayı kaldırdı. Esir Urfa kontunu yanına alarak Musul’a döndü. Sökmen, bir oldubitti ile Urfa kontunu kendine saklayan Çökürmüş’e müdahale etmedi. İslâm’ın kazandığı bu zafer bu küçük anlaşmazlık nedeniyle gölgelenmemeliydi.⁹² İbnü’l-Kalânîsî bu savaşın tarihini kesin bir şekilde 9 Şaban 497 (7 Mayıs 1104) olarak verir.⁹³

Kazanılan bu zafer o zamana kadar yenilmez olarak görülen Haçlıların doğuya doğru ilerlemeleri engelledi. Ancak ne Sökmen ne de Çökürmüş bundan faydalanamadılar. Antakya ve Urfa üzerine ciddi bir sefer girişimi olmadığı gibi Çökürmüş ile Sökmen aralarındaki işbirliğine son verdiler. Bu durumdan en çok faydalanması muhtemel kişi olan Haleb emiri Rıdvan ise kardeşi Dukak’ın ölümü

⁸⁸Runciman, *a.g.e.*, s. 34–35.

⁸⁹Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, aynı yer; İbnü’l-Kâlanîsî, *a.g.e.*, s. 31; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, aynı yer.

⁹⁰Sevim, *Artuklu Sökmen*, 517; Runciman, *a.g.e.*, II, 35.

⁹¹Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, aynı yer. Bkz. Sevim, “Artuklu Sökmen”, aynı yer; Runciman, *a.g.e.*, aynı yer.

⁹²İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, s. 304.

⁹³İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 30

üzerine (Haziran 1104) Dımaşk'ta çıkan taht kavgasından yararlanıp şehirde kendi adına hutbe okutmakla meşguldü⁹⁴.

4) Sökmen'in Ölümü

Sökmen, Harran önlerinde kazanılan savaşın ardından, Trablus hâkimi Kadı Fahrüddeve b.Ammâr'dan acil yardım çağrısı aldı. Haçlıları tekrar yenip Trablus'u bu güç durumdan kurtarırsa Fahrüddeve, kendisine istediği kadar para ve asker yardımında bulunacağına dair bir teklifte bulunur. Sökmen'e duyulan güven ve yardım çağrısı bununla da kalmaz. Dımaşk'ın tecrübeli emiri Tuğtekin Sökmen'e bir mektup yollar. Teklifi basit ve kısadır. Ağır hasta olan Tuğtekin Dımaşk'ı koruyacak kimse olmadığı için, kendisini şehre davet edip yönetimde destek olmasını ister.⁹⁵ Tuğtekin'in maiyeti teklifi tekrar düşünmesini vaktiyle Atsız'ın Tutuş'u yardıma çağırıp nasıl da canından olduğunu hatırlatırlar.⁹⁶ Sökmen Trablus emirinin çağrısını ikinci plâna atıp Dımaşk'a doğru harekete geçer. Dımaşk yakınlarında bulunan Karyeteyn'e⁹⁷ geldiğinde yakalandığı difteri hastalığından kurtulamayıp orada hayata veda eder.⁹⁸ Sökmen'in ölümüyle Trablus Haçlılarla mücadelesinde tek başına kalır, Dımaşk hâkimi Tuğtekin ise aceleyle aldığı kararın daha ilk pişmanlığını yaşamıştı ki Sökmen'in ölümüyle bu güç durumdan kurtulur.

Sökmen ağır hasta düşüp de kendisine geri dönmesi tavsiye edildiğinde şöhretini boşuna kazanmadığını gösteren şu sözleri söyler: “ Allah ölümden korku sebebiyle küffâr ile savaşmaktan geri döndüğümü görmesin, yok eğer ecelim gelir de ölürsem, Allah yolunda savaşa giderken şehid olarak ölürüm.”⁹⁹ Artukluların bu büyük emiri Karyeteyn'de vefatının (498/Ekim 1104) ardından Hısn-Keyfa'ya götürülüp orada gömülmüştür.¹⁰⁰ Öldüğünde yerine oğlu İbrahim kısa bir süre (1108'e kadar) hüküm sürmüş, o da ölünce Hısn-Keyfâ Artuklularının Sökmen'den

⁹⁴Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 198.

⁹⁵İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁹⁶İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 33.

⁹⁷İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, aynı yer; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 315; Münecimbaşı, *a.g.e.*, II, 169.

⁹⁸İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, aynı yer. Krş. Sevim, “Artukoğlu Sökmen...”, 519–520.

⁹⁹Sevim, “Artukoğlu Sökmen...”, aynı yer.

¹⁰⁰İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 316.

sonraki dikkate değer emîri Dâvud b. Sökmen başa geçmiştir.¹⁰¹ Dâvud dedesi kadar enerjik biriydi ama tâlihi onu İmâdeddîn Zengî ile karşı karşıya getirdi.

5) Mardin Artukluları'nın Kuruluşu

Sökmen'in vefâtını takip eden yılda İlgazi, 495/1101–1102 yılından beri görevli bulunduğu Bağdat Şihneliği görevinden, Muhammed Tapar'ın kardeşi Berkyarukla anlaşması üzerine¹⁰² azlolundu. Yerine Kasîmüddevele Aksungur el-Borsukî atandı (499/1105)¹⁰³. İlgazi bundan sonra Haleb meliki Rıdvan'ın emrine girdi. Musul'un Çökürmüş'ün elinden alınmasının Haçlılarla yapılacak mücadelede yararlı olacağı konusunda Rıdvan'ı ikna eden İlgazi, bu amaçla Çökürmüş'ün elinden Nusaybin'i aldı. Çökürmüş, İlgazi'nin de aralarında bulunduğu Rıdvan'ın ordusuyla baş edemeyeceğini anlayınca Rıdvan'ı İlgazi'den ayırmanın yollarını aradı. Rıdvan'a, bu olaya sebebiyet veren İlgazi'yi esir etmesi halinde istediği kadar para ve asker vereceğini söyledi. Rıdvan bu teklifi hemen kabul edip İlgazi'yi tutukladı ve kuşatmayı kaldırdı. İlgazi'nin emrindeki Türkmenler emirlerinin esir edildiğini duyunca Rıdvan'dan ayrılıp Nusaybin'de tutulan İlgazi'yi kurtarmaya çalıştılar. Çökürmüş, Rıdvan'ın kuşatmayı kaldırıp Haleb'e dönmesi üzerine verdiği sözü tutmamış, Rıdvan'ı İlgazi'nin Türkmenleriyle baş başa bırakmıştır.¹⁰⁴

İlgazi, Melik Rıdvan'ın hapsinden kurtulduktan sonra Nusaybin'den ayrılmış ve Mardin'e gelmiştir. Mardin bir diğer Artuklu İbrahim b. Sökmen'in naibi tarafından yönetiliyordu. Hısn-ı Keyfâ Artuklu emîri İbrahim adına şehri yöneten naibi uzaklaştıran İlgazi burayı kendine merkez edinip Artukluların ikinci şubesini kurdu (500/1106)¹⁰⁵. İlgazi'yi bundan sonra Kılıç Arslan ile Çavlı arasında Musul'un hâkimiyeti üzerinde gerçekleşen olayların içinde görmekteyiz. Çavlı'nın, Muhammed Tapar adına hareket edip Musul emiri Çökürmüş'ü öldürmesi üzerine,

¹⁰¹İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰²İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 300.

¹⁰³İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 320. Krş. Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", s. 659.

¹⁰⁴İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 326-327. Krş. Sevim, *Artuk Oğlu İlgazi*, 659–661.

¹⁰⁵Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1997 (4.baskı), s. 145; Sevim, *a.g.m*, s.661. Osman Turan, İbnü'l Ezrak'tan naklen 1108 tarihini vermiştir. Fakat İbnü'l-Ezrak tercümesinde 507 (1113) tarihi gösterilmektedir. (İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 31). Ali Sevim ise 1106 tarihini kabul etmiştir.

Musul halkı Kılıç Arslan'ı Musul'a davet etti. Çavlı, oldukça kalabalık sayıda Türkmenlerden oluşan ordusuyla İlgazi'nin kendisine katılmasının ardından¹⁰⁶, Rıdvan'ı da saflarına katarak¹⁰⁷ Kılıç Arslan'ın üzerine yürüdü. Habur ırmağı kenarında yapılan savaş sonucunda Kılıç Arslan yenildi. Üzerindeki ağır zırha rağmen atıyla Habur suyuna giren Kılıç Arslan suda boğuldu (500/1107 Haziran).¹⁰⁸ Çavlı, savaşın hemen ardından İlgazi'yi tutuklatmış, Türkmenlere harcadığı parayı kendisine ödemesini isteyip, bazı rehineler almıştı.¹⁰⁹ İlgazi kararlaştırılan miktarı verip rehineleri kurtardıktan sonra, Çavlı'dan uzaklaşıp onunla herhangi bir işbirliğine girmemeye ve ondan uzak durmaya başladı.

Kılıç Arslan'ın ölümü, kendini yeni toparlamış Türkiye Selçukluları'na vurulan ikinci darbe oldu. Vaktiyle, Süleymanşah'a olan kızgınlığı yüzünden Artuk Bey'in Tutuş'la birlikte hareket edip, Süleymanşah'ı Ayn Seylem'de yenmelerine benzer bir olay, bu sefer İlgazi ve Çavlı'nın Kılıç Arslan'ı Habur kenarında yenmeleri ile yaşandı. Bu iki olaydan Artuklu ailesinin, Türkiye Selçukluları'nın Irak ve Suriye'ye inmelerinde engel oldukları görülmektedir. Artukluların hâkimiyet sahalarna giren bölgeleri korumakta gösterdikleri atiklik göze çarpmaktadır. Türkiye Selçuklularının, Kuzey Suriye ile olan ilgisi yaklaşık bir asır sonra Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211–1220) döneminde tekrar gündeme gelecek ama bu sefer sahne de Artuklu ailesi yerine Eyyübîler yer alacaktır. Bu dönemde Artuklular güçler dengesinin yönüne göre bazen Türkiye Selçukluları'nı bazen de Eyyübîleri metbû tanıyacaklardır.

İlgazi, Çavlı ile beraber Kılıç Arslan'a karşı savaştıktan sonra, Çavlı'nın elinde bulunan Nusaybin'i aldı.¹¹⁰ Bu sırada Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed

¹⁰⁶İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 40; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 342.

¹⁰⁷İbnü'l-Kâlânîsî, *a.g.e.*, s. 41; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 344.

¹⁰⁸İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, aynı yer; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 345. İbnü'l-Esîr 20 Zilkade 500 (13 Temmuz 1107) tarihini verir. Süryânî Mihail, *a.g.e.*, s. 52, Ermenice nüsha 53; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, s. 346-347. Krş. Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, s. 56–58; Abdülkerim Özyayın, *Muhammed Tapar*, Ankara 1990, s.62–63; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116–1155)*, Ankara 2003, s.8; Sevim, *Artuk Oğlu İlgazi*, s.663.

¹⁰⁹Kalânîsî, *a.g.e.*, aynı yer.

¹¹⁰Süryânî Mihail, *a.g.e.*, aynı yer ve s. 81. Ermenice nüshada (s.53) Çavlı Nusaybin'e hakim oldu demektedir. Krş. Sevim, *Artuk Oğlu İlgazi*, 663.

Tapar, Çavlı'nın devlete vergi vermemesine ve başına buyruk hareketlerine kızıp onun sahip olduğu tüm yerleri adamlarından Mevdûd b. Altun-Tekiş'e iktâ olarak verdi. Çavlı, Mevdûd'a karşı, Bağdat Şihneliği görevinden azlolunduğu için Sultan Muhammed Tapar'la arası açık olan İlgazi'nin yardımını istemek için Nusaybin'e kadar gelmişse¹¹¹ de olumlu cevap alamamış, İlgazi'de Mardin kalesine çekilmiştir. Çavlı, İlgazi'ye ikinci defa elçi yollayıp ittifak teklifini yeniledi, bizzat Mardin'e kadar geldi. İlgazi, elçilerle görüşürken, Çavlı'yı aniden karşısında görünce şaşırılmış durumu kurtarmak için ona hurmet gösterip hizmet etmeye başlamıştı. İlgazi, ister istemez Çavlı ile beraber Sincâr kuşatmasına katılmış, şehri bir süre kuşatmasına yardım etmişti. Çavlı'dan ayrılmak için fırsat kollayan İlgazi, Habur'a geldiklerinde Nusaybin'e kaçmayı başardı.¹¹² Ardından Mardin'e gitti.

Halife Mustansır-Billâh'ın, Haçlılara karşı, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar katında yaptığı girişimlerin sonucu olarak Emir Mevdûd 504/1111 yılında Haçlılara karşı memur edildi.¹¹³ İlgazi, aralarında Sultanın oğlu Mesud, Ahlat Şahı Sökmen el-Kutbî'nin de bulunduğu orduya bizzat katılmamış, oğlu Ayaz'ı bir miktar askerle yollamıştı¹¹⁴. Dımaşk'ı tehdit eden Haçlılara karşı Mevdûd'un, Tuğtekin'le birlikte düzenlediği 507/1113 yılındaki seferine de bizzat katılmayan İlgazi yine oğlu Ayaz'ı yollayıp¹¹⁵, Sultan'a olan kızırgınlığını ve soğukluğunu göstermiştir.

Musul emîri Mevdûd'un Dımaşk Ulu Camiinde Cuma namazı çıkışı bir Batîni tarafından şehid edilmesinin¹¹⁶ ardından, Sultan Muhammed Tapar, Aksungur b. Borsuk'u Musul'a vali atayıp Haçlılarla mücadeleye devam etmesi emrini verdi. Oğlu Mesud'u da Borsuk'la beraber yolladı (507/1113)¹¹⁷. Mardin'e gelen Aksungur b. Borsuk, İlgazi'nin de Haçlılarla yapılan sefere katılmasını istedi. İlgazi'nin

¹¹¹ Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, 348. Krş. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 146; Sevim, *Artuk Oğlu İlgazi*, s.664.

¹¹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 368.

¹¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 386-387; İbn-Kesir, *a.g.e.*, XII, 331.

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 388. Krş. Sevim, *Artuk Oğlu İlgazi*, s.665.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 395.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 396.; İbn-Kesir, *a.g.e.*, XII, 332. Krş. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 124.

¹¹⁷ Urfalı Mateos, *Vekâyiname*, CCXVI, s.253-254; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 399; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, 352; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 339. Krş. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s.126.

gelmemesi üzerine Mardin'i kuşattı. İlgazi sonunda boyun eğip, Aksungur'a oğlu Ayaz'ın emri altında 300 kişilik bir kuvvet verdi.¹¹⁸ Mardin'den Urfa üzerine yürüyen Aksungur bu şehri iki aydan fazla kuşattı.¹¹⁹ Bir sonuç alınamayan bu kuşatmadan sonra Sümeysat ve Suruç üzerine tahrip edici akınlar düzenledi. Aksungur, İlgazi'nin seferlere bizzat katılmayışı ve Franklara, kendilerine karşı çarpışmayacağı yönünde söz verdiğine dair aldığı duyumlar üzerine İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı tutuklattı. Mardin yörelerine de yağma akınlarında bulundu.¹²⁰ İlgazi ise derhal Hısn-ı Keyfâ emîri yeğeni Dâvud ve diğer yeğeni Belek'i yanına alıp ayrıca Türkmenlerden de sağladığı kuvvetlerle Borsuk'a karşı harekete geçti. Dârâ yakınlarında karargâhını kurmuş olan Aksungur'u âni bir baskınla gâfil avlayan İlgazi, yapılan şiddetli çarpışmada Aksungur'u mağlûp etti, Sultan'ın oğlu Mesud'u da esir aldı. Fakat Sultandan korktuğu için Mesud'u serbest bıraktı.¹²¹ Aksungur b. Borsuk ile yaptığı savaş sonunda Sultana isyan etmiş gibi görünen İlgazi, Sultanla arası açık olan Dımaşk emîri Tuğtekin ile Sultana karşı bir ittifak oluşturdu. Bu ittifaka daha sonra Antakya hâkimi Roger'i de dâhil ettiler. Asker toplamak amacıyla Mardin'e hareket eden İlgazi, konakladığı yerde aşırı içki içtiği için kendini kaybetmiş ve Humus emîri Hayır Han (Kırhan) tarafından tutsak edilmiştir. Hayır Han derhal Sultana haber gönderip, yardıma gelmesini istedi. Tuğtekin ise bu olayı öğrenince İlgazi'yi kurtarmak için hemen harekete geçtiyse de İlgazi'nin isteği üzerine geri döndü. Sultandan beklediği yardımı alamayan Hayır Han, İlgazi ile anlaşıp onu serbest bıraktı ve oğlu Ayaz'ı rehin olarak aldı.¹²² İlgazi ise derhal Haleb'e gidip burada kendisine katılan Türkmenlerle Humus'a doğru hareket edip hem oğlu kurtarmak hemde Kayır Han'ı cezalandırmak istiyordu. Sultan bu sırada, Hemedân Emîri Emîr Borsuk b. Borsuk'u büyük bir orduyla yollayıp İlgazi ve Tuğtekin'i itaat altına aldıktan sonra, Haçlılarla savaşması emrini verdi.¹²³ İlgazi bunu öğrenince oğlunu kurtarmak için Hayır Han'ı kuşatma girişimi yarım kaldı.

¹¹⁸Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 126- 127

¹¹⁹İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, aynı yer.

¹²⁰İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, aynı yer.

¹²¹Urfalı Mateos, *Vekâyiname*, CCXVI, s.254; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 399-400; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 354. Krş. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 128-129.

¹²²İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 400-401. Krş. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 129-130.

¹²³İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 405. Krş. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 130.

Haleb'e yaklaşan Borsuk sultanın mektubunu yollayıp şehrin teslimini istedi. Haleb'i Rıdvan'ın oğlu adına yöneten Lülü ve Şemsülhavas, bu durumdan kurtulmak için Tuğtekin ve İlgazi'ye haber yollayıp kendilerinden yardım istediler. Hemen harekete geçen iki emir yanlarında getirdikleri 2000 atlı ile Haleb'i Borsuk'a karşı savunmaya başladı. Haleb'i, Tuğtekin-İlgazi ittifakı yüzünden alamayacağını gören Borsuk, Tuğtekin'in elinde olan Hama'ya yönelip burayı işgal etti. Borsuk'a karşı girişilen savaşta, Roger ve müttetikleri olan İlgazi ile Tuğtekin'e yardım amacıyla Kudüs Kralı Boudouin ve Trablus kontu Pons da geldiler. Efamiye kalesi önünde toplanan müttetikler Borsuk'un bundan etkilenip kendilerine saldırmaktan vazgeçeceğini, bir süre sonra geri çekileceğini düşündüler. Ancak iki taraf arasında karşılıklı çarpışma olmadan geçen iki ayın ardından Borsuk'un aniden geri çekilmesi üzerine müttetikler dağıldı. İlgazi de kuvvetleriyle beraber Mardin'e döndü.¹²⁴

Borsuk, müttetiklerin kuvvetlerini dağıtıp, yerlerine döndüklerini görünce tekrar harekete geçip Kefertab kalesini kuşattı. Kale kısa süren bir savaşın ardından fethedilip Şeyzer Munkîzileri'ne verildi. Emir Borsuk bundan sonra Haleb'e yöneldi. Haleb'e bağlı Danis'te durakladı. Kefertab'ı kurtarmak amacıyla Antakya'dan yola çıkan Roger, burada Borsuk'a düzenlediği ani baskınla Selçuklu kuvvetlerini dağıttı (14 Eylül 1115). Yiğitçe direnmesine rağmen geri çekilen Borsuk önce Tellü's-Sultan'a ardından da Nukra'ya gidip İran'a döndü. Selçuklu emirinin yenilgisinden sonra Sultan Muhammed Tapar bir daha Haçlı sorunuyla ilgilenmedi¹²⁵. Haçlılarla mücadele yerel emirlere bırakıldı. Artuklular, Borsuk'a karşı kazanılan bu savaşın sonra Selçuklular nezdinde daha bağımsız hareket etmeye başladılar.¹²⁶

¹²⁴Fulcherius , *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 190-191; Urfalı Mateos, *Vekâyiname*, CCXX, s. 257-258, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 406. Krş. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 130-132; Sevim, *Artuk Oğlu İlgazi*, s. 670; Runciman, *a.g.e.*, s. 108-109. Fulcherius, Tuğtekinin'in yalnız kaldığı anda yok edileceğini düşündüğü için Roger ve Boudouin ile ittifak kurduğunu söyler. İttifakta yer alan Artuklu İlgazi'nin adını vermez.

¹²⁵Urfalı Mateos, *Vekâyiname*, CCXX, s. 258; Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 192; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, X, 406-407. Krş. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 132-134; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.234-235; Runciman, *a.g.e.*,II,109-110. Bu savaşın tarihi Abdülkerim Özaydın'ın *Muhammed Tapar* adlı eserinde 14 Eylül 1115 Salı günü olduğu şeklinde not verilmiştir. (bkz. s.133 n.278)

¹²⁶Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 134.

Buraya kadar İlgazi'yi kardeşi Sökmen'den farklı bir tutum içinde görüyoruz. Sökmen Haçlılarla yapılan mücadelede ön saflarda yer almış Antakya önlerinde Haçlılarla yapılan savaşta dikkatleri üzerine çekmişti. Harran savaşında ise Haçlıları imha edercesine bozguna uğratmıştı. İlgazi ise Mardin'e hâkim olmasının ardından, burasının elinden çıkmaması için şartların gerektiği şekilde hareket ettiği görülmektedir. Arası açık olan Sultan Muhammed Tapar'la, babası Artuk Bey'in Sultan Melikşah'a karşı, Tutuş'la beraber Fatîmîler'e yakınlaşması gibi, İlgazi de gerektiğinde Haçlılar'la ittifak haline girmekten çekinmemiştir. Ancak Haleb'ten aldığı davetten sonra İlgazi Haçlılarla amansız bir mücadele içine girdi.

Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Alp Arslan'ın bir süre sonra, şehir yönetimini elinde tutan Lülü tarafından öldürülmesinin ardından, Rıdvan'ın bir diğer oğlu Sultanşah başa getirildi. Çocuk yaştaki Sultanşah'ın başa geçmesiyle iyice kuvvetlenen Lülü bu sefer Haleb'i kendi yönetimi altına almak amacıyla Sultanşah'ı öldürmeyi düşündü. Bu olaydan haberdar olan Sultanşah'ın adamları Lülü'yü öldürmeyi başardılar. Haleb işlerini yoluna koyması amacıyla da Aksungur el-Borsuki'ye haber yolladılar. Ancak Borsuk daha yoldayken, Rıdvan'ın emîrlerinden biri olan Yaruktaş şehrin yönetimini ele geçirmiş bu sefer Borsuk'a karşı İlgazi ve Tuğtekin'i yardıma çağırmişti. Fakat Yaruktaş'da bir süre sonra görevden alındı. Kuzey Suriye'nin bu önemli şehrinin böylesine karışık bir durum altında henüz çocuk yaştaki Sultanşah'ın elinde bulunması Haçlılar'ı Haleb'i ele geçirmeleri hususunda herekete geçmeye sevk edecekti. Bunun üzerine Haleb ileri gelenleri bir zamanlar Bağdat Şihneliği gibi zor bir görevin altından kalkan İlgazi'yi şehre davet ettiler. Teklifi hemen kabul eden İlgazi, oğlu Timurtaş ile beraber Haleb'e geldi ve idareyi bizzat ele alarak Sultanşah'ı tahttan indirdi¹²⁷(511 Muharrem/Mayıs 1117). İlgazi'nin şehri ele geçirmesiyle Haleb Selçuklu Melikliği sona ermiş oldu.

Haleb, İlgazi'nin yönetimine girdiği sırada ekonomisi çökmüş, halk vergileri ödeyemez bir hale gelmişti. İlgazi, Haleb'i âdete kuşatmış olan Haçlılarla bir barış

¹²⁷Azîmi, *Âzîmi Tarihi*, s.50; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 422. Krş. Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", 671.

imzaladı. Dımaşk emiri Tuğtekin ile Haçlılara karşı ittifak yaptıktan sonra oğlu Timurtaş'ı yerine vekil bıraktı ve asker toplamak amacıyla Mardin'e hareket etti.¹²⁸

6) Tell Afrin Savaşı (1119)

Tell Dânis'te Borsuk'u yenen Roger, Haleb üzerindeki ablukasını Bizâa'yı alarak daha da daralttı. Bu sıralarda Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar da vefat etmişti. Yeni Selçuklu Sultanı Sencer ise tüm dikkatini doğuya çevirdiğinden Kuzey Suriye ile ardılları kadar ilgilenmiyordu.¹²⁹ Roger'i, Haleb'i almaya engel bir güç yokmuş gibi görünmektedir. Haleb'in yeni emiri Artuklu İlgazi bu durumda civardaki yerel beyleri saymazsak yalnız başına kalmış gibiydi; bu nedenle Haçlılarla yapacağı cihad için kuvvet toplamaya başladı. Öncelikle Diyarbakır bölgesindeki Türkmen beylerine başvurdu. Burası Artukluların asker toplamak için yöneldikleri biricik merkez durumundadır. Daha önce de ağabeyi Sökmen Haçlılarla yapacağı mücadelede bu bölgeden yararlanmıştı. İlgazi daha sonra Bitlis ve Erzen sahibi Togan Arslan ve Şeyzer Munkîzilerinden aldığı kuvvetlerle Urfa üzerine yürüdü. İlgazi ve mütteliklerinin asker mevcudu 20 bin kişiyi buldu.¹³⁰ Haçlılar, bu kadar kalabalık bir ordu bulunduran İlgazi'den tedirgin oluyordu. Urfa'dan sonra Tel Başır'e yürüyen İlgazi, Haleb yakınlarında bulunan Kinnesrin'e gelerek ordusunu savaş durumuna getirdi. Burada Tuğtekin'in kendisine katılmasını bekledi. Ancak Dımaşk emîrinin gelmemesi üzerine Haçlılarla savaşmak üzere Tell Afrin'e gelerek karargâhını kurdu.¹³¹ Antakya hâkimi Roger, İlgazi'nin kendisine karşı geldiğini öğrenince Kudüs Kralı'dan yardıma gelmesi için ulaklar göndermişti¹³². Roger, Kudüs Kralı Boudouin ve patrik Bernard'ın savaş için aşırı sabırsız olmaması konusundaki uyarılarına rağmen İlgazi'yi karşılamak üzere harekete geçti.¹³³ Roger, ihtiyaç duyduğu yardım gelene kadar savunmada kalmayı umuyordu. Kendine duyduğu aşırı güvenin verdiği ihtiyatsızlıkla İlgazi'ye, boşuna yorulmamasını

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 423. Krş. Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", s. 672–673

¹²⁹ Runciman, *a.g.e.*, II, 122.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 439.

¹³¹ Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", s.674.

¹³² Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 205-206.

¹³³ Runciman, *a.g.e.*, II, 123; Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", aynı yer.

kendisinin üzerine geldiğini belirten bir mektup gönderdi. Bunun üzerine İlgazi topladığı savaş meclisinde hiç vakit kaybetmeden hücumla geçilmesi kararını aldı.¹³⁴ 27 Haziran gecesi boyunca, dağlar arasındaki vadide savunma durumundaki Haçlı ordusunun geri çekilme yolları kapatılarak, Haçlılar tam bir abluka içine alındı.¹³⁵ Sabah yapılan şiddetli saldırıda Roger “ya düşman kuşatmasını yarmak ya da mahvolmak”¹³⁶ dışında bir seçeneği olmadığını görünce ordusunu 4 parçaya ayırıp karşı saldırıya geçti. Oldukça şiddetli geçen savaşta, Türkmen atlı ve okçu birliklerinin yoğun saldırısı ile Haçlılar imha edildi (17 Rebiyülevvel 513/28-Haziran 1119).¹³⁷ Bu savaşın yarattığı psikolojik etki Haçlılar tarafından Kan Ovası (Ager Sanguinis)¹³⁸ olarak tarif edilmesine yol açtı. Savaş alanında çarpışan bütün Haçlı ordusu yok edildi. Ölüler arasında Antakya hâkimi Roger de bulunuyordu. Halife Mustansır Billâh, İlgazi’ye teşekkürlerini ve zaferden duyduğu memnuniyeti gösteren hil’atler yolladı. Halep, kazanılan bu zaferle bir süre için Haçlı tehdidinden kurtulmuş oldu.¹³⁹ Dahası Antakya başsız kaldığı gibi Müslüman akınlarına açık hale geldi. Belki de Urfa’dan önce düşmesi an meselesiydi.

Roger’in akibetinden haberi olmayan Kudüs Kralı II. Boudouin Tell-Afrin savaşının sonucunu duyar duymaz, Antakya’ya hareket edip şehrin savunmasını örgütlemeye çalıştı. İlgazi bunu öğrenince Boudouin’e pusu kurup kendisini geri döndürmeyi denedi. Antakya’nın yeniden ele geçirilmesi için büyük bir fırsat yakalayan İlgazi ne yazık ki bu fırsatı değerlendiremedi. Boudouin, İlgazi’nin engelleme çabalarına rağmen Antakya’ya bir kurtarıcı gibi girmeyi başardı. Şehirin

¹³⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, 440.

¹³⁵ Sevim, “Artuk Oğlu İlgazi”, s.675.

¹³⁶ Runciman, *a.g.e.*, aynı yer.

¹³⁷ Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 66-67; Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 204; Usame İbn Münkiz, *Kitâbu’l-İtbar*, (çev.Yusuf Ziya Cömert), *İbretler Kitabı*, İstanbul 2008, s.154-156; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 440; İbn-Kesir, *a.g.e.*, XII, 348. İbn-Kesir, İlgazi’nin kazandığı bu zafer nedeniyle şairlerin ona kasideler yazdığını, yazılan kasidelerin birinde İlgazi için, “Onu mağlup ettiğin zaman Kur’an sevindi, Onun adamları öldürüldüğünde ise İncil ağladı” demektedir. Bu sözlerden İslâm dünyasının ne denli bir psikolojik çöküntü içinde olduğu, böylesine büyük zaferlere hasret kaldığı görülmektedir. Fulcherius bu savaştan söz ederken Roger’in öldüğünden söz etmez, onun yerine Haçlılardan 7000 kişinin, Türklerden ise sadece 20 kişinin öldüğünü söyler. Krş. Runciman, *a.g.e.*,II, 124, Sevim, “Artuk Oğlu İlgazi”, s.676.

¹³⁸ Runciman, *a.g.e.*,II, 124.

¹³⁹ Sevim, “Artuk Oğlu İlgazi”, s. 676.

savunulmasını örgütlemeye girişti.¹⁴⁰ Bundan sonra İlgazi'ye Tuğtekin'in de katılmasına rağmen bu iki emîr civar kaleleri ele geçirmekten öteye gidemeyeceklerdir.

İlgazi bundan sonra Kral II. Boudouin'in bulunduğu ve Selçuklu emiri Borsuk'un Roger'e yenildiği Tell Dânis üzerine yürüdü. İlgazi, Tuğtekinle beraber Haçlı ordusunu çember içine almak için harekete geçip, Haçlıların kaçış yönlerini kapamaya çalıştı. Yapılan saldırıda Tripoli kontunun bulunduğu sağ kanat kuvvetleri şiddetli saldırı karşısında bozulup dağıldı, bizzat kralın yönettiği sol kanat da aynı akibete uğradı. Kral derhal geri çekilip Tel-Danis'ten uzaklaşıp Burc-i Hab'a çekildi. Bu sırada Türk süvarileri kralın yanında tuttuğu ve piyadeleri koruyan süvari hatlarına saldırdı. İki tarafın da ölüm kalım savaşı verdiği mücadelenin bu karışık evresinde hem Müslümanlar hem Haçlılar çok kayıp verdi. Her iki tarafın da kesin sonuç alamadığı bu savaşta ağır kayıplar veren Kral II. Boudouin, İlgazi ve Tuğtekin'in kuvvetlerini takip etmemiştir. İlgazi ise bu savaştan sonra kuvvet toplamak amacıyla Mardin'e gitti (513 Cemazilâhır/Ağustos 1119)¹⁴¹. İlgazi bir ara Haleb'e geldiği vakit halk vergilerin ağırlığından şikâyet etti. Durumu kontrol eden İlgazi vergi miktarının çok büyük olduğunu görünce gerekli düzenlemeleri yapıp vergileri indirdi. 514 yılının Recep ayında oğlu Süleyman'ı yerine vekil bırakıp, Mardin'e yeniden asker toplamaya gitti. Oğluna da kendisi dönünceye kadar Haçlılarla istedikleri şekilde barış yapmasını istedi. Sonunda esaslarını Haçlıların belirlediği bir barış imzalanmışsa da Haçlılar Haleb'e saldırmaktan geri durmamışlardır.

7) Gürcülerle Savaş ve İlgazi'nin Vefatı

Erran, Nahcivan ve Aras nehrine kadar olan yerlerin hâkimi olan Melik Tuğrul, Tiflis Müslümanlarının, Gürcü Kralı David'in baskısından kendilerini kurtarması için yardım çağrısı almıştı. Ancak bu seferi tek başına yapmayacağını

¹⁴⁰ Sevim, *a.g.m.*, s.677.

¹⁴¹ Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 205-207. Krş. Sevim, *a.g.m.*, s. 679–681; Runciman, *a.g.e.*, II, 126-127.

gören Melik Tuğrul, İlgazi'yi bu seferin komutanlığına getirip Gürcü Kralı David'e karşı girişilecek sefer için hazırlık yapmasını emretti. İlgazi'nin Haçlılarla yaptığı mücadelede sergilediği savaşçılık kabiliyetinin bir sonucu olarak O, Gürcistan üzerine yapılacak seferin komutanlığına getirilmişti. İlgazi, Irak Selçuklu Sultanı tarafından Gürcistan seferine memur edildiğinde Mardin'de asker toplamakla meşguldü. Gerekli hazırlıkları yapan İlgazi Bitlis ve Erzen hâkimi Toğan Arslan'a da haber yollamış kendisini Tiflis kapısı denilen yerde beklemesini istemişti. Ayrıca Melik Tuğrul da, atabeyi Gündoğdu ile beraber Gence'den harekete geçti. İlgazi ise Mardin'den ordusuyla beraber Tiflis'e doğru yola çıktı. Tiflis'e yarım günlük mesafeye gelmiş olmasına rağmen ne Toğan Arslan ne de Melik Tuğrul'un kararlaştırılan yere gelmediğini gördü. İslâm ordusunun hareketini yakından takip ettiği anlaşılan Kral David, Kıpçaklarında aralarında bulunduğu ordusuyla İlgazi'ye ani bir saldırı düzenledi. İlgazi şiddetle çarpışıp direnmesine rağmen yenilmekten kurtulamadı. Savaş sonunda 4000 esir verilmiş, ordunun tüm ağırlıkları ise yağma edilmişti (18 Ağustos 1122).¹⁴² Bu savaştan bir yıl sonra da Tiflis, Gürcülerin eline geçti. Buna rağmen Sultan Mahmud, İlgazi'ye Meyyâfârikîn'i iktâ olarak verdi.¹⁴³

Gürcülerle yapılan savaşın ardından Haleb'e gelen İlgazi, oğlu Süleyman'ın isyanıyla karşılaştı. Haçlılar ise Haleb civarında tekrar görünmeye başlamış, etrafta yağma akınlarına girişmişlerdi. İlgazi, oğlu Süleyman'ı itaat altına almayı başardıktan sonra Haçlılarla yapacağı savaş için tekrar hazırlıklara girişti. Yeğeni Belek'in Diyarbekir'den topladığı kuvvetler ile Tuğ-Tekin'in kuvvetlerini de yanına alan İlgazi Zerdana kalesini kuşattı. Haçlılar Zerdana'yı kurtarmak amacıyla Kudüs Kralının bizzat yönettiği bir orduyla harekete geçti.¹⁴⁴ İlgazi kuşatmayı bırakıp meydan savaşı yapmak amacıyla onlara çağrı yapmasına rağmen Haçlılar saldırıya

¹⁴²İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 450; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 145. Bu savaş hakkında ayrıca İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 33-35. Krş. Sevim, *a.g.m.*, 684; Sussheim, "İlgazi", İA, V, 965.

¹⁴³İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 31-32; İbn-Kesir, *a.g.e.* XII, 354. İbnü'l-Ezrak, İlgazi'nin Meyyâfârikîn'i 4 Cemaziyelâhir 512 (4 Ağustos 1118) tarihinde aldığını söylemektedir. Turan ise 1120 yılını söylemektedir. İbnü'l-Ezrak İlgazi'nin Meyyâfârikîn hâkimiyetini, Tiflis'e Gürcülere yapılan seferden önce gerçekleştiğini kaydetmiştir. 1153 tarihinde Tiflise giden İbnü'l-Ezrak savaşın yapıldığı yeri görmüştü. Gürcü Kralı Dimitri'nin hizmetinde bulunduğu sırada, İlgazi'nin ordusunda esir edilen askerlerden birinin hayat olduğunu işiten İbnü'l-Ezrak, Kral'dan onu serbest bırakması için uygun zamanı beklemiş ancak bu arzusuna ulaşamamıştır. Ayrıca Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 148.

¹⁴⁴Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 212-213.

geçmekten kaçındı. Bu sırada yediği aşırı yemekten rahatsızlanan İlgazi savaşı bırakıp Haleb'e çekildi. Mardin'e giderken yolda Meyyâfârikîn'de hastalanıp vefât etti (17 Ramazan 516/19 Kasım 1122). Yerine oğlu Timurtaş (1122-1154) Mardin'de idareyi ele aldı.¹⁴⁵ İlgazi, Sâlâhaddîn Eyyûbî ve Zengî tarih sahnesine girmeden önce, Haçlıların kuzeye ve doğuya yaptıkları hamleleri duran Müslüman emirlerden olmuştur.¹⁴⁶

8) Nûruddevle Belek Gazi

İlgazi'nin ansızın öldüğü tarihte biri Mardin'de diğeri Hısn-Keyfa'da olmak üzere iki ayrı Artuklu beyliği teşekkül etmişti. Birbiriyle sürekli rekabet halinde olan bu iki kardeş beyliği tek elde toplayıp tüm Artuklu ailesinin reisi olarak İlgazi'nin yeğeni olan Belek b. Behram başa geçecektir. İlgazi'nin Haçlılarla amansız mücadelesini Belek devralacak, ardıllarından daha büyük başarılar kazanacaktır.

Artuklular'a İslâm dünyasında haklı şöhretini boşuna kazanmadığını gösteren bir olay Belek b. Behram ile Urfa Kontu Joscelin de Courtenay arasındaki savaşta onu esir almayı başarması ile yaşandı¹⁴⁷. Savaşın sonunda ele geçirilen esirler arasında Birecik senyörü de vardı. Bu başarı Artuklu ailesinin Sökmen ve İlgazi'den sonra Haçlı devletlerine vurduğu üçüncü darbe oldu. Belek bundan sonra Gerger kalesi üzerine yürüdü. Gerger hâkimi Michael, Kudüs kralından acil yardım talebinde bulunmuş ve isteği Kralın bizzat yönettiği ordusunun başında hareket etmesiyle onaylanmıştı. Fırat'ın batı kıyısında yapılan savaşta Belek Haçlıları bir kez daha yendi. Bu sefer Kudüs Kralı II. Boudouin esir alındı. (18 Nisan 1123). Belek tutsaklarını derhal Harput'a gönderdi.¹⁴⁸ Daha önce görülmeyen bir olaydı bu. Hem Urfa hem de Kudüs krallıklarının varlığı tehdit altına girmiş oldu. Haçlı liderleri esir edilmiş, ülkeleri bu beklenmedik durum karşısında kaosa sürüklenmiş gibiydi.

¹⁴⁵İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 37-38; Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 81; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 478; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 358.

¹⁴⁶K. Sussheim, "İl-Gazi", *İ.A.* V/2, 965-966.

¹⁴⁷Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*,s. 214; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 468-469; İbn-Kesir, *a.g.e.*,XII, 354.

¹⁴⁸Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 72-73; Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*,s. 217; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 485; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, aynı yer.

Belek'in Haçlılarla yaptığı mücadelenin yanı sıra I. Kılıç Arslan'ın eşi Ayşe Hatun'la¹⁴⁹ yaptığı evlilik¹⁵⁰ (1113) bölgede nüfuzunu artırmasını sağlamıştı. Belek bu evlilikle görünürde Malatya'ya kadar etki alanını genişletmiş, Ayşe Hatun ise Belek'in ünü sayesinde rakiplerini kendinden uzak tutuyordu. Ama bu evliliğin siyasal boyutu Belek'e daha çok kazanç sağladı. Doğu Anadolu'daki birçok beylik onun yüksek hâkimiyetini tanıdı. Mengücek oğlu İshak, Belek'in bu kadar kısa sürede kuvvetlenmesine engel olmak amacıyla Trabzon Rum Dükü Konstantin Gavras'tan yardım istedi. Belek buna karşılık olarak Trabzon Rumlarıyla sürekli mücadele halinde olan Dânişmendli Emîr Gazi ile ittifak yaptı. Belek bu birleşik kuvvetleri ağır bozguna uğrattığı gibi ikisini de esir aldı. Konstantin Gavras sonradan 30.000 dinar fidye karşılığı serbest bırakıldı.¹⁵¹

Belek eğer talihi yaver gitseydi, Zengî'nin başlattığı Salahaddîn'in Hattîn'de noktayı koyduğu Kudüs'ü fethetme onurunu Artuklular'a kazandıracaktı. Belek, Haçlılar karşısında kazandığı başarılar sonrası başta Kudüs Haçlı Krallığı olmak üzere bölgenin diğer Haçlı devletlerinin amansız bir rakibi olarak ortaya çıkmıştı. Belek'ten itibaren Müslümanlar Haçlılar'ı bölgeden atmanın imkânsız olmadığına, bunun bir gün gerçekleşeceğine, kuvvetli bir şekilde inanmaya başladılar. Haçlılar açısından, ele geçirdikleri toprakların sonraki kuşaklara kalması isteniyorsa bu, aralarında gerçekleştirmeye zorunlu oldukları işbirliğine bağlıydı. Müslümanlar, Belek gibi azimli ve cesur önderler ile Haçlıları sahil şeridinde tuttukları bölgelerden atmaya her an hazır olduklarını göstermeye başlamışlardı. Haçlıların bölgeye gelişinden daha çeyrek yüzyıl geçmeden, varlıkları tehlikeye girmiş, gelecekleri sorgulanmaya başlamıştı. Belek böylesi bir ortamda Haçlılarla mücadelesinde üs olmak üzere Halep'i almakla işe başladı. Belek, Halep'te iken çıkan isyanda Urfa Kontu Joscelin tutulduğu hapisaneden kaçmayı başardı. Kudüs Kralı ise Joscelin gelene kadar iç kalede direndi. Ama Belek Harput'u yeniden ele

¹⁴⁹Ayşe Hatun hakkında bilgi için bak. Kesik, *I. Mesud*.

¹⁵⁰Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 60. Ermenice nüshada (s. 64) "Artuklu ailesinden hiç kimse Belek kadar kuvvetli olmamıştır" demektir.

¹⁵¹Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s.67, Ermenice nüsha 71; Turan, *Doğu Anadolu*, s.151; Alptekin, "Belek", *İA*, V, 402

geçirdi. Kudüs Kralını tekrar yakalayıp,¹⁵² bu sefer Harran'a hapsedirdi (6 Eylül 1123)¹⁵³. Belek artık, Haçlılara öldürücü darbeyi vurmak için hazırlıklara girişti. Bölgedeki Türkmenler etrafında toplandı, amcazadeleri Dâvud, Timurtaş ve Süleyman kendisine katıldı. Timurtaş emrindeki tüm askeriyle birlikte Belek'in hizmetine girdi. Emir Tuğtekin bizzat Dımaşk askeriyle gelmiş, Musul emiri Aksungur el-Borsukî asker göndermişti. Belek Haçlılara karşı ilk önce Azaz kalesini kuşatmakla işe başladı. Kaledeki askerlerin anî çıkışı ile geri çekilmek zorunda kalan Belek, Azaz yöresine tekrar asker yollamış ve Haçlıları yenilgiye uğratarak Mucedded kalesini ele geçirmişti (1124).

Haçlılarla tekrar mücadeleye girişmeden önce kendisine itaat etmeyen emîrleri kontrol altına almak isteyen Belek, Membic kalesi hâkimi Hasan b. Gümüştekin'in itaatinden şüphelendiği için yeğeni Timurtaş'ı burayı fethetmekle görevlendirdi. Hasan'ı yakalayan Timurtaş, Hasan'ın kardeşi İsa'nın kuvvetleriyle kaçmasına mani olamadı. Bu durum üzerine kaleyi kuşatmaya bizzat Belek geldi. İsa çevredeki Haçlılardan yardım istedi. Urfa Kontu Joscelin'in komutası altında ve diğer senyörlerin katıldığı Haçlı ordusu Belek'e karşı İsa'nın yardımına geldiler. İki taraf arasında Membic önlerinde yapılan savaş Müslümanların zaferiyle sonuçlandı (5 Mayıs 1124). Belek savaştan sonra kaleyi kuşatmayı daha da şiddetlendirdi. Ancak kaleden atılan bir okla şehid edildi.¹⁵⁴ Belek'in beklenmedik şekilde ölümü, Müslümanları Haçlılarla yapacakları mücadelede, uzun bir süre girişken ve faal bir liderden yoksun bıraktı. Belek'in ard arda kazandığı başarılar hem Artuklu ailesinin nüfuzunu artırmış hem de Haçlılara karşı girişilen mücadelede Müslümanlara bir güven kazandırmıştı. Bir zamanlar Kürboğa'nın, Mevdud'un emri altındaki Selçuklu kuvvetlerinin dahi yenemediği Haçlı liderleri esir edilmiş ve onları işgal ettikleri topraklardan atmak için büyük bir fırsat yakalanmıştı. Belek'in ansızın ölümü Artuklu ailesi için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Hısn-Keyfâ emîri Dâvud ve

¹⁵² Fulcherius , *Gesta Francorum Iherusalem...*,s. 224, 225-229, 231; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 485.

¹⁵³ Fulcherius , *Gesta Francorum Iherusalem...*,s. 231, ayrıca s. 231 n.639.

¹⁵⁴ İbnü'l-Ezrak,*a.g.e.*,s.43; Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s.74; Fulcherius , *Gesta Francorum Iherusalem...*,s. 240-241; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 489; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 127, 169. Fulcherius, Joscelin'in Belek'in savaş meydanında cesedinin aranmasını emrettiğini, Belek'in bulunduktan sonra kafasının kesildiliğini ve "öfkeli ejderha Belek nihayet nefesiz kaldı" demektedir.

Mardin emiri Timurtaş birbirleriyle bitmez tükenmez bir kavganın içine girdiler. Şüphesiz Davud, Timurtaş'dan daha atikti, Artuklu ailesinin reisliği için mücadele ediyordu. Bunun bilincinde olan Timurtaş, Zengî'ye yaklaştı. Zengî, Artukluların cihadın lideri olma rollerine noktayı koymuş ve kendi topraklarını korumayı amaç edinen beyliklerden biri olmalarına neden olmuştur.

9) Belek Gazi Sonrası Artuklular

Belek'in ölümünden sonra Haleb'e Timurtaş, Harput ve Palu'ya da Meyyâfârikîn emîri Süleyman hâkim oldu. Süleyman da ölünce Harput ve Palu, Hısn-ı Keyfâ Artuklu emîri Davud'un eline geçti. Artuklu idaresinde olan Malatya ise Dânişmendli Emir Gazi'nin eline geçti.¹⁵⁵ Timurtaş'ın 1124 Eylülünde esir Haçlı liderlerini 100.000 dinar fidye karşılığı serbest bırakmasının¹⁵⁶ ardından Haçlılar tekrar saldırıya geçtiler. Timurtaş'ın naibinin kendilerini koruyamayacağını düşünen Halebliler Aksungur Borsukî'yi şehre davet edince bu şehirdeki Artuklu hâkimiyeti sona erdi.¹⁵⁷ Timurtaş, Meyyâfârikîn emîri Artuklu Süleyman'ın ölümünden sonra bu şehri kendi hâkimiyetine aldı (518/1124–1125).¹⁵⁸ Aksungur'un da Bâtinilerce şehid edilmesinin ardından¹⁵⁹ Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, İmâdeddin Zengî'yi Musul Valiliğine atadı.¹⁶⁰

Zengî, Musul Valiliği sırasında Haçlılarla mücadele edip onların bölgede daha fazla güçlenmelerine engel olurken, diğer yandan başta Artuklular olmak üzere bölgedeki öteki emirlere kendi üstünlüğünü kabul ettirmeye çalışıyordu. İmadeddin Zengî, Artukluların elinden Nusaybin'i alınca Dâvud ve Timurtaş birlikte hareket edip Zengî'ye karşı harekete geçtilerse de başarılı olamadılar.¹⁶¹ Harran ve ardından

¹⁵⁵Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 82-83; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 359. Krş Kesik, *I. Mesud*, s. 37-38; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 77.

¹⁵⁶ Süryanî Mihail, *a.g.e.*, aynı yer; Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 249; İbnü'l Âdim, *a.g.e.*, s. 127. Krş. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, II, s.53-56; Runciman, *a.g.e.*, II, 141.

¹⁵⁷Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 250; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 492-493; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 129-130. Krş. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, II, 57-62, Runciman, *a.g.e.*, II, 142.

¹⁵⁸İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 38-39; Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 83; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 493; İbnü'l Âdim, *a.g.e.*; aynı yer.

¹⁵⁹İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 41; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 501.

¹⁶⁰İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 508–509. Krş. Turan, *a.g.e.* s.154.

¹⁶¹İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 47; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 524-525.

Haleb'i¹⁶² de ele geçiren Zengî bundan sonra Haçlılarla mücadelede daha aktif rol oynayacaktır. Timurtaş, Dâvud'dan çekindiği için Atabek Zengî ile beraber (Cemaziyelevvel 528/ Nisan 1134) ona karşı ittifak yaptı ve ikisi Âmid'i kuşattı. Âmid emiri bunun üzerine Dâvud'dan yardım istedi. Amid kapısı önlerinde yapılan savaşta Dâvud yenildi ve ona âid Cebel Cûr ve Tanza, Zengî'nin eline geçti. Zengî Cebel Cûr'u Timurtaş'a verince¹⁶³, Timurtaş, bir bakıma Zengî'nin tâbii durumuna düştü. Dâvud ise Türkmenler üstündeki nüfuzu sayesinde¹⁶⁴ onlardan topladığı kuvvetlerle Zengî ile mücadelesine devam etti.

Bizans İmparatoru İonnes Komnenos'un 1137'deki Kuzey Suriye seferi ile önce Kilikya Ermenilerini ardından Antakya'yı itaat altına aldıktan sonra, daha da ileri giderek Haleb'e yöneldi.¹⁶⁵ Bölgenin Müslüman hükümdar ve emîrleri bu tehlikeli durum karşısında birleşip ortak hareket ettiler. Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud Çukurova bölgesine akınlar düzenleyip, Adana'yı ele geçirdi, Hısn-Keyfâ Artuklu emîri Dâvud'un oğlu Kara Arslan, Azîmî'nin kaydına göre¹⁶⁶ Müslümanlara yardım amacıyla 20 bin atıyla Fırat'ı geçti. Bizans imparatoru ise bu durum karşısında seferi sürdürmenin tehlikeli olduğunu görünce ülkesine dönmeye mecbur oldu.¹⁶⁷ Zengî ve Artuklular, impatorun gidişinden sonra mücadeleye devam ettiler. Timurtaş'ı da yanına alan Atabek Zengî, Dâvud'un üzerine yürüdü. Oldukça zor durumda kalan Dâvud mağlup olup Âmid'e çekildi¹⁶⁸; oğlu Yakub'u Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud'a yolladıysa da bir sonuç alamadı.¹⁶⁹ Zengî karşısında aldığı bu ağır mağlubiyetten sonra Dâvud, Hani'de hayata gözlerini yumdu (Muharrem

¹⁶² Âzîmî, *Azîmî Tarihi*, s.74; İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-taleb*, s. 157–158. Krş. Turan, *a.g.e.* 154.

¹⁶³ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 61-62; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, , XI, 24; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁶⁴ Dâvud, kendisine bağlı Türkmen beylerine ihtiyac anında bir ok yollayıp, onlardan asker devşiriyordu. Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, c. IX, sy. 35, Ankara 1945, s. 310; Köprülü, "Artuk Oğulları", *İ.A.*, I, 621.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 59.

¹⁶⁶ *Âzîmî Tarihi*, s. 76.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 60. Krş. Kesik, *a.g.e.*, s.56.

¹⁶⁸ Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s.117.

¹⁶⁹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 157.

538/Temmuz 1144). Yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan geçti.¹⁷⁰ Kara Arslan, Zengî'ye karşı Sultan Mesud'dan aldığı yardım sayesinde tahtını korudu.¹⁷¹

Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan'ın, Urfa Kontu II. Joscelin'den Zengî'nin herhangi bir saldırısına karşı ondan yardım istemesi, Zengî'nin Urfa üzerine gitmesine bahane oluşturdu. Fahreddin Kara Arslan, II. Joscelin ile yaptıkları anlaşmaya göre Gerger bölgesindeki Babalu kalesini vermeyi önerdi.¹⁷² İbnü'l Esîr, Zengî'nin Urfa'yı Joscelin'in bulunmadığı bir sırada kuşatıp almayı plânladığını, bu nedenle Diyarbakır bölgesindeki Artuklular ile uğraşıyormuş gibi görüldüğünü kaydeder.¹⁷³

Urfa'nın 24 Aralık 1144 tarihinde İmâdeddîn Zengî tarafından fethi o zamana kadar Haçlılar karşısında alınan ve Artukluların elde ettiği başarıları gölgede bırakan büyük bir zaferdi. Bu şüphesiz Zengî'ye büyük bir hareket yeteneği kazandırdı. Zengî'nin Ca'ber kalesini kuşattığı sırada emrinde bulunan bir köle tarafından öldürülmesi (1146), Artuklulara rahat bir nefes aldırdı. Fahreddin Kara Arslan bir süre önce elinden çıkan Gerger ve Harput'u geri almayı başardı. Mardin Artuklu emîri Timurtaş da Dârâ'yı yeniden ele geçirmek için harekete geçince, Zengî'nin oğlu Musul hâkimi Seyfeddin Gazi buna engel oldu. İki taraf arasında savaş son anda engellendi. Urfa'nın kurtarılması için düzenlenen II. Haçlı Seferi (1147–1148)¹⁷⁴ badiresi atlatıldıktan sonra Timurtaş, Sümeysat, Kefersûd ve Bire'yi, Fahreddin Kara Arslan, Palu'yı Franklardan temizledi. Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud da oğlu II. Kılıç Arslan'ın emrine verdiği birliklerle Maraş ve Göksun'u Haçlıların elinden aldı. Timurtaş, 1152 yılının sonbaharında, Kudüs Haçlı Kralığı'nın içine düştüğü bunalımdan yararlanarak atası Artuk Bey'in eski ıktâ olan Kudüs'e ani bir baskın ile şehri ele geçirmeyi düşündü. Türkmenlerden oluşan büyük bir orduyla, yıldırım hızıyla hareket edip Ürdün Irmağı'nı geçti ve Zeytun Dağı'nda ordugâhını kurdu.

¹⁷⁰ İbnü'-Ezrak, *a.g.e.*, s. 73-74; Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 123.

¹⁷¹ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 123-124. Krş. Kesik, *a.g.e.* s. 105.

¹⁷² Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 124 vd. Krş. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, II, 142; Ersan, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* XI, 94. Krş. Demirkent, *a.g.e.*, s.140.

¹⁷⁴ Bu konu hakkında geniş bilgi için, Ebru Altan, *II. Haçlı Seferi (1147–1148)*, Ankara 2002.

Ancak Kudüs garnizonunun Türkmenlere karşı düzenlediği ani çıkış hareketi Artuklu kuvvetlerinin bozulup dağılmasına neden oldu.¹⁷⁵ Timurtaş'ın 1154 (548) yılında ölümü¹⁷⁶ sırasında Mardin Artukluları ve Hısn-Keyfâ Artukluları ellerinden çıkan bazı yerleri yeniden ele geçirmiş ve Doğu Anadolu'da nüfuzlarını yeniden tesis etmişlerdi. Timurtaş'dan sonra yerine oğlu Necmeddin Alpı geçti (1154–1176).¹⁷⁷

Hısn-Keyfâ Artuklu emîri Fahreddin Kara Arslan, Zengî'den sonra Haleb hükümdarı olan Nûreddin Mahmud ile ittifak yaptı.¹⁷⁸ Doğu Anadolu'da Gürcülere karşı Saltuklu ve Ahlatşahların düzenlediği sefere Mardin Artuklu emîri Necmeddin Alpı da katıldı. O, Erzurum Meliki İzzeddin Saltuk ve Ahlatşahı Sökmen'in kuvvetleriyle buluşmak üzere Malazgirt'e vardığında Müslüman ordusunun yenildiğini duyunca geri döndü (557/1161)¹⁷⁹. Fahreddin Kara Arslan son seferini Âmid üzerine düzenledi. Süryanî Mihail, şehir muhafızlarının ihaneti sonucu iki kulenin ele geçirildiğini ama kuleye çıkan askerlerin öldürüldüğünü ve Kara Arslan'ın çekildiğini söyler.¹⁸⁰ Kara Arslan ölünce Hısn-Keyfâ Artuklularınının yönetimine oğlu Nûreddin Muhammed geçti (28 Ramazan 562/18 Temmuz 1167).¹⁸¹ Fahreddin Kara Arslan ölmeden önce Nûreddin Mahmud'a yolladığı bir elçi ile ölümünden sonra oğluna ve Artuklu ülkesine cihad arkadaşlıkları nedeniyle dokunmamasını vasiyet etti. Nûreddin Mahmud bu sözüne uymuş ve Musul hükümdarı olan kardeşinin, Hısn-ı Keyfâ Artukluları'na yaptığı akınları engellemiştir.¹⁸² Necmeddin Alpı'nın oğlu Kutbettin İlgazi'yi, Fahreddin Kara Arslan'ın kızıyla evlendirmesiyle (560/1164) her iki Artuklu hanedanı arasındaki bağlar bu evlilikle daha da

¹⁷⁵ Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (1143-1163)*, Ankara 2009, s. 78-80. Willermus'a göre savaşta Artuklulardan 5000 kişi ölmüştü. Savaş'tan sonra Haçlılar, büyük ganimetlerle Kudüs'e dönmüşlerdi. Krş. Runciman, *a.g.e.* II, 281-282.

¹⁷⁶ Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁷⁷ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁷⁸ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.173.

¹⁷⁹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 127; Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998, s. 73-74.

¹⁸⁰ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 203; Usame İbn Münkiz, *Kitâbu'l-İtibar*, (çev. Yusuf Ziya Cömert), İstanbul 2008, s. 116.

¹⁸¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 151; Süryanî Mihail, *a.g.e.*, aynı yer.

¹⁸² Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 165; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 174.

kuvvetlenmiş oldu.¹⁸³ Nûreddin Mahmud zamanında her iki Artuklu emîrleri ve Zengîler arasında genel bir dostluk havası yaşanıyordu.¹⁸⁴

10) Hısn-ı Keyfâ Artuklularının Yıkılışı

Nûreddin Mahmud'un 1174 Mayısında ölümünden sonra, Salahâddin Eyyûbî, Zengîlerin hüküm sürdüğü tüm topraklara kısa bir süre sonra hâkim olmuş, Mısır'ın ve Suriye'nin Sultanı olarak sahip olduğu geniş imkânlarla cihadın tek önderi konumuna gelmişti. Bu sırada Mardin Artuklularını yirmi iki yıl yönettikten sonra Necmeddin Alpı 1176 tarihinde vefat etti. Onun zamanında Hristiyanların kendisinden hoşnut olduğu dönemin Süryanî kaynaklarınca da belirtilmiştir. Yerine oğlu Kutbeddin II. İlgazi geçti.¹⁸⁵ Kutbettin İlgazi ve Nûreddin Muhammed devirlerinde Artuklular, Salahâddin Eyyûbî'nin günden güne artan gücü karşısında ona boyun eğmiş¹⁸⁶; Nûreddin Muhammed onu metbû olarak tanımıştı.

Kılıç Arslan, Salahâddin Eyyûbî'nin Suriye'ye hâkim olmasından sonra, onun kendi aleyhinde topraklarını genişletmesini dikkatlice izlemeye başladı. Kendi hâkimiyet sahası olarak gördüğü Doğu Anadolu'da Salahâddin Eyyûbî'nin gücünü ve otoritesini artırması üzerine iki devlet arasındaki ilişkiler gergin bir hal almaya başlamıştı. Fakat her iki hükümdar da açıkça bir savaşa girmeye yanaşmadı. Hısn-Keyfâ Artuklu emîri Nûreddin Muhammed yüzünden yaşanan bir olay bu iki hükümdarı bir kez daha aynı bölgenin hâkimiyeti için karşı karşıya getirdi.¹⁸⁷ Nûreddin Muhammed, Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatunla evlenip onun damadı olmuştu. Fakat Artuklu emîrinin, şarkıcı bir kadına âşık olup¹⁸⁸ Selçuk Hatuna kötü davranması üzerine Kılıç Arslan damadını yola getirmek için 1181 yılında Harput civarına sefere çıktı. Nûreddin Muhammed, Kılıç Arslan'a karşı koyamacağını bildiğinden Salahâddin Eyyubî'den yardım istedi. Doğu Anadolu üzerine çıkacağı sefer için bir bahane oluşturan bu olay üzerine Salahâddin Eyyûbî, Haçlılar ile bir

¹⁸³İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 142-144.

¹⁸⁴Turan, *a.g.e.*, s.164.

¹⁸⁵Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 245; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*,II,n422.

¹⁸⁶İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 345.

¹⁸⁷İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 370.

¹⁸⁸Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 261

anlaşma yapıp bütün dikkatini Anadolu'da yaşanan olaylara verdi. Salâhaddin, Kılıç Arslan'a bir elçi yollayıp damadını affetmesini istedi. Kılıç Arslan bunu içişlerine yönelik bir müdahale olarak gördüğünden bu öneriyi reddetti. Ahlatşahı II. Sökmen, Salahâddin Eyyûbî'nin niyetlerini sezmiş olduğundan Musul hâkimi Zengîlerden İzzeddin Mesud¹⁸⁹ ve Mardin emîri Kutbettin II. İlgazi ile bir ittifak yaptı. Bölgedeki emîrlerin Kılıç Arslan'la birleşmesinden çekinen Salahâddin Eyyûbî ilk önce Kılıç Arslan üzerine yürüdü. Kılıç Arslan savaşın kaçınılmaz olduğunu görünce veziri İhtiyarüddin Hasan'ı Salahâddin'e gönderdi. Bu yaşlı ama tecrübeli vezirin Salahâddin'e cihadı bırakmasının kendisine yakışmadığını; Kılıç Arslan'ı velevki ölmüş kabul edip kızının kendisinden yardım ve koruma talep ettiğini bunun geri çevrilmesinin şerefine yakışmayacağını¹⁹⁰ söylemesi üzerine Salahâddin ona hak vermiş ve bu iki sultan arasındaki gerginlik Ermeni prensi Rupen'e karşı giriştikleri ortak sefer sonucu giderilmiştir.¹⁹¹ Nûreddin Muhammed bu olaydan sonra Salahâddin Eyyûbî'nin 578/1182–83 tarihinde el-Cezire bölgesindeki seferlerine katıldı. Onun Urfa ve Musul kuşatmasında hazır bulundu. Salahâddin, Nûreddin'e bu hizmetlerine karşılık, Âmid kendisine vereceğine dair onunla anlaşmıştı.¹⁹² Âmid, 579 yılının Muharrem ayında (Nisan-Mayıs 1183) Salahâddin Eyyûbî tarafından fethedildi ve içindeki tüm zenginliğiyle birlikte Hısn-ı Keyfâ Artukluları'na verdi.¹⁹³ Nûreddin Muhammed'in 1185'te vefatının ardından yerine Kutbettin II. Sökmen, Hısn-ı Keyfâ Artukluları'nın başına geçti.¹⁹⁴ II. Sökmen'in arkasında bir veliaht bırakmadan ölmesi üzerine (597/1200–1201) vasiyeti gereği yerine maiyetindeki adamlarından Ayaz geçti. Ancak onun, hanedan içinde biri dururken bir başkasını yerine seçmesi Artuklu emîrlince uygun bulunmayıp, II. Sökmen'in kardeşi Nâsurüddin Mahmud, Hısn-Keyfâ Artukluları'nın başına getirildi (1200–1222)¹⁹⁵.

¹⁸⁹ Sümer, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 371. Krş. İbrahim Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s.100.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. XI, 372.; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 534-535. Krş. Turan, *a.g.e.*, s.168.,

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 384.

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 392; Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 262; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 430-431; İbn-Kesir, *a.g.e.*, XII, 546; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, 174-175.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 407; Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 270. Süryanî Mihail, Nureddin Muhammed'in ölümünün aniden olduğunu, bir kiliseden aldığı mermeri alp eve götürmesi nedeniyle (Allah tarafından) cezalandırıldığını söyler.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 147; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, 177. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 176-177.

Onun hükümdarlığı döneminde Hısn-Keyfâ Artukluları, Eyyûbîlerin tabiyetine girdi. Ardından Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'u metbû olarak tanıdılar. Nâsuruddin Mahmud 1222'de¹⁹⁶ ölünce yerine oğlu Melik Mesud (Mevdud) geçti (1222–1232). Onun döneminde Celâleddin Harezşâh'ın Doğu Anadolu ve Suriye'de gerçekleştirdiği siyasi ve askerî faaliyetleri görmekteyiz. Hısn-Keyfâ Artuklu hükümdarı Mesud, Musul'un Eyyûbî emîri el-Eşref'e karşı Celâleddin Harezşâh'a yaklaşmış onunla bir ittifak kurmuştu. Mardin emîri Yavlak Arslan ve Dımaşk Eyyûbî emîri de bu ittifaka dâhil olmuşlardı.¹⁹⁷ Bunun üzerine el-Eşref, müttefiki Sultan Alâeddin Keykubat'a haber göndererek Âmid üzerine yürümesi konusunda onu teşvik etmişti. Sultan Alâeddin bu fırsattan yararlanıp Hısn-ı Mansur (Adıyaman) kalesi ve ona yakın yerleri feth etti (1226). Artuklu Melik Mesud, bu tehlikeli durum karşısında el-Eşref'e haber gönderip ittifaktan çıktığını bildirip barış istedi. El-Eşref, Alâeddin Keykubat'ı bundan haberdar edince, Selçuklu Sultanı askerlerini geri çekmişti. Bu karışık ortamdan Alâeddin Keykubat'ın yararlı çıktığını gören Eyyûbî Melikleri, aralarındaki savaşa son verip birlikte hareket etmeye karar verdiler. Diğer taraftan Celâleddin Harezşâh'ın bölgede yürüttüğü faaliyetler bu iki Eyyûbî melikinın yakınlaşmasını hızlandırdı.¹⁹⁸ Artuklu emîri Mesud'un, el-Eşref adına hutbe okutup, onun adına sikke darb etmesi İbn Bibî'nin ifadesine göre Sultan Alâeddin'i öfkelenirmiş, Emir Mübârizeddin Çavlı komutasında büyük bir orduyu kuşatma aletleriyle Âmid'e bağlı Kâhta kalesini kuşatmaya yollamıştı.¹⁹⁹ Bunun üzerine Mesud, el-Eşref'e haber yollayıp yardım istemiş, Kâhta kalesi önlerinde yapılan Eyyûbî-Selçuklu savaşında Türkiye Selçukluları galip ayrılmış Kâhta ve Çemizkezek kaleleri bu savaş sonrası Artukluların elinden çıkıp Selçuklulara geçmişti.²⁰⁰ Artuklu emîri Melik Mesud, diğer toprakların elinde kalması şartıyla

¹⁹⁶İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 372; İbn-Kesir, *a.g.e.*, XIII, 206. İbn Kesir, Nasuruddin Mahmud'u âlimleri seven, bahadır biri olarak tarif eder.

¹⁹⁷İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 415.

¹⁹⁸İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 415, 426.

¹⁹⁹İbn Bibî, *El-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye*, (Türkçe tercümesi Mürsel Öztürk, *El – Evamirü'l – Ala' iye fî'l-Umuri'l – Ala' iye (Selçuk Name)*), Ankara 1996, I, 292.

²⁰⁰İbn Bibî, *a.g.e.*, I, 293-298, 299-305. Krş. Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, İstanbul 1954, s. 77.

Alâeddin Keykubad'a bağlılığını bildirdi, ona çeşitli hediyeler gönderdi.²⁰¹ Mardin Artukluları da bu olay üzerine hutbeyi Alâeddin Keykubad adına okutmaya başladı.²⁰² Bu olaydan kısa bir süre sonra Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'in önce Âmid'i ardından Hısn-ı Keyfâ'yı almasıyla Artukluların bu kolu tarihe karıştı (630/1231)²⁰³. Melik Mesud, Melik Kâmil ile Kahire'ye gitmiş, kendisine orada bir iktâ verilmişti. Sultan Alâeddin'i, Melik Kâmil'e karşı bir sefer düzenlemesine için ikna etmeye çalıştığı ve bu amaçla bir takım teşebbüslerde bulunduğu ortaya çıkınca hapse atıldı. Melik Kâmil'in ölümünden sonra, Melik Mesud Hama'ya geldi, oradan Tatarlara (Moğollar'a) gitti ve onlar tarafından öldürüldü.²⁰⁴

Mardin Artuklu emîri Kutbettin II. İlgazi sekiz yıl hüküm sürdükten sonra 1184 yılında öldüğünde yerini alacak yetişkin bir oğlu yoktu. Oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan yerine geçtiyse de, yaşı devleti idare etmesi için çok küçüktü²⁰⁵. Ahlatşahı Sökmen, Yavlak Arslan'a naiblik yapması için maiyetinde bulunan, güvendiği adamı Nizameddin Alp Kuş'u görevlendirdi.²⁰⁶ Ahlatşahı II. Sökmen, İlgazi'nin dayısı olduğu için bu dönemde Artuklular bir süre Ahlatşahların himayesine girdi.²⁰⁷ Salahaddîn Eyyûbî, bu hükümdar döneminde Meyyâfarikîn'i Artuklular'dan almayı başardı.²⁰⁸ 1193 yılında bu büyük Sultanın ölümüyle Mardin Artukluları biraz rahat nefes aldı. Alp Kuş'un Meyyâfarikîn'i geri alması üzerine yeni Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Âdil Mardin'i kuşattı.²⁰⁹ Musul atabeyi Arslanşah, el-Âdil'in bir süre sonra kendisini de tehdit edeceğini düşünerek Mardin Artuklularına yardım etti. Kuşatma nedeniyle Mardin'de erzak tükenmiş, kötü

²⁰¹İbn Bibî, *a.g.e.*, I, 306-308.

²⁰²Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 179.

²⁰³İbn-Kesir, *a.g.e.*, XIII, 268. İbn-Kesir, Melik Mesud'un cimri ve fasık biri olduğunu, el-Kamil'in Hısn-ı Keyfâ'yı ele geçirdiğinde Mesud'un sarayında 500 özgür kadını yatağına aldığını, bu nedenle el-Kamil'in onu cezalandırdığını söylemektedir (bkz. İbn-Kesir, *a.g.e.*, XIII, 206, 268-269). Krş. A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, İstanbul 2005, s. 66; Alptekin, "Artuklular", *DİA*, I, 415; Turan, *a.g.e.*, s.180.

²⁰⁴Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

²⁰⁵İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 402; Süryani Mihail, *a.g.e.*, aynı yer.

²⁰⁶İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, aynı yer. Süryanî Mihail, Ahlatşahı Sökmen'in bizzat gelip yeğeni Kutbeddini başa geçirdiğini kaydeder (Süryani Mihail, *a.g.e.*, 262). Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, 194-195. Krş. Sümer, *a.g.e.*, s. 76.

²⁰⁷İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, aynı yer, 407.

²⁰⁸İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 407-408.

²⁰⁹İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 123.

koşullar sonucu pek çok kişi hastalanmıştı. Nizameddin Alp Kuş, kuşatmayı yöneten el-Kâmil'e sadece karınlarını doyuracak kadar yiyecek maddesinin şehre girmesi karşılığında şehri teslim edeceğini bildirdi. Fakat Musul emîrinin geldiği duyulunca Artuklular şehri teslim etmekten vazgeçip direnmeye devam ettiler. Mardin kalesi önünde yapılan savaşta Eyyûbîler yenilip kuşatmayı bırakmak zorunda kalmışlardı (1199).²¹⁰ Ancak Eyyûbîler bu geri çekilmeyi unutmadılar, 1202 yılında el-Âdil'in oğlu, el-Melikü'l-Eşref kalabalık bir orduyla Mardin'i yeniden kuşattı. Mardin'e bağlı köy ve kasabaları yağmaladılar. Artuklular bu zor durumdan Haleb Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'z-Zahir'in araya girmesiyle kurtuldu, onun aracılığı ile barış teklif ettiler. el-Âdil ancak 150.000 dinar gönderilmesi, Artuklu ülkesinde, adına hutbe okutulup, sikkelerin üstünde adının yazılması şartıyla barışa razı olacağını bildirdi. Ayrıca Artuklular ihtiyac halinde Eyyûbîlere askerî yardımda bulunacaklardı. Artuklular bu şartlar altında barışı kabul edip Eyyûbîler'in tabiyeti altına girdiler.²¹¹ Alp Kuş, Yavlak Arslan'ın kardeşi Nâsıreddin Artuk Arslan (1205–1239) tarafından öldürülünce (605/1205), Mardin'e yeniden Artuklular hâkim oldu.²¹² Onun zamanında Türkiye Selçuklularının, Eyyûbîleri yenip Doğu Anadolu'ya hâkim olması üzerine, Artuklular bu sefer Türkiye Selçukluları'na tâbi oldu. Eyyûbîler ile mücadele etmeye başladılar. II. Gıyâseddin Keyhüsrev Âmid'i Eyyûbîler'den aldıktan sonra Sincar ve Nüsaybin'i de ele geçirmiş ve buraları daha sonra Artuk Arslan'a iktâ olarak vermişti. Artuk Arslan'ın 1239'da ölümünden sonra yerine I.Necmeddin Gazi (1239-1259) geçti.

11) Moğol İstilasası ve Sonrası

Türkiye Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubâd, Celâleddin Hârezmşâh'ı mağlup ettiği Yassıçemen savaşından (1230) sonra Türkiye Selçukluları ile Moğollar sınırdaş oldular. Moğollar, bu savaşın ardından Celâleddin Harzemşâh'ı takip bahanesiyle Anadolu'ya girip, Âmid, Erzen ve Meyyâfârikîn gibi bölgelerde yağma

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 130-131.

²¹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 153; İbn-Kesir, *a.g.e.*, XIII, 116. Krş. Alptekin, *a.g.m.*, aynı yer.; Turan, *a.g.e.*, 173-176.

²¹² Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, 196.

ve akın düzenlediler.²¹³ Moğolların Anadolu'ya bu akınlarından sonra 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nda²¹⁴ Türkiye Selçuklularının yenilmesiyle Moğolların Anadolu üzerindeki tahakkümü de başlamış oldu.

Necmeddin Gazi döneminde Moğollar, Diyarbakır ve Meyyâfarikîn bölgesine girdiler (1252).²¹⁵ Moğol hakanı Hülagü, Suriye seferine giderken Mardin'i 8 ay boyunca kuşattı. Mardin müstahkem kalesi sayesinde uzun süre dayanmış ancak açlık ve vebanın neden olduğu salgın hastalık ile baş başa kalmıştı. Necmeddin Gazi de bu salgın yüzünden hayatını kaybetti (1260). Yerine oğlu Kara Arslan geçti. Kara Arslan Moğol baskısına daha fazla dayanamamış Nusaybin, Dârâ ve Resulayn'ın Artuklulara verilmesi karşılığında Moğolların hâkimiyetini kabul etmişti.²¹⁶ Bu tarihten sonra Artuklular Mardin kalesinin surları ardında daha önceki dönemlere nazaran sakin bir devir geçirdiler. Kara Arslan, Moğollara tâbi olarak 1260 ve 1281'deki Suriye seferlerine katıldı. İbn-Kesir'e göre 674 tarihinde aralarında Mardin askerinin de bulunduğu Moğol ve Rum ordusu Bire'yi kuşatmıştı. Kürtlerinde yer aldığı orduya Muineddin Pervane komuta ediyordu. Ancak kuşatma başarısız olunca Pervane öfkeyle geri dönmüştü.²¹⁷ Kara Arslan 1291'de öldüğünde Artuklular Moğol hâkimiyeti altındaki küçük bir emîrlik haline gelmişti. Bu tarihten sonra yerine oğlu Melikü's-Said Şemseddin Dâvud geçti.²¹⁸ Üç yıl tahtta kaldıktan sonra 1294'te II. Necmeddin Gazi yerini aldı. 1312'de onun da ölümüyle oğlu Ali

²¹³İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 462- 465. Krş. Emine Uyumaz, *Sultan I.Alâeddin Keykubad Devri*, Ankara 2003, s.88, Turan, *a.g.e.*, s.179

²¹⁴İbn Bibî, *a.g.e.*, II, 64-73; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1954, s.15.

²¹⁵ İbn-Kesir, *a.g.e.*, XIII, 337. İbn Kesir 650 tarihine ait verdiği bilgilerde Moğolların Cezire bölgesine girip, etrafı yağmaladıklarını, bir çok kişiyi öldürüp, kadın ve çocukları esir alıp götürdüklerini söylemektedir.

²¹⁶Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220 – 1350)*, Ankara 1987, s. 69. Spuler, Necmeddin Gazi'nin oğlu tarafından zehirlendiğini, böylece şehri hanedan için kurtarmış olduğunu söyler. Galstyan ise, *Piskopos Stepanos'un Vakayinamesi*'nde bu kuşatmanın 1259 tarihinde gerçekleştiğini, kuşatmanın 8 ay sürdüğünü, halkın açlıktan dolayı teslim olduğunu söyler. Yine Galstyan, *David Başısetsi'nin Tarihi*'nden naklettiği bilgiye göre Hülagü 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirdikten sonra baharda Mardin, Diyarbakır, Urfa, Haleb, Şam ve bütün Arap ülkesini zapt etmişti. (bkz. Galstyan, *a.g.e.*, s. 68, 184). Aydın Usta, "Artuklular", *Türkler*, VI, Ankara 2000, 480. Alptekin, *a.g.m.*, s. 416.

²¹⁷ İbn-Kesir, *a.g.e.*, XIII, 460.

²¹⁸ İbn-Kesir, *a.g.e.*, XIII, 548. İbn-Kesir, Kara Arslan'ın 80 yaşında vefat ettiğini söylemektedir.

Alpı (el-Âdil) başa geçti. Ali Alpı'nın 13-18 gün kadar süren²¹⁹ saltanatından sonra yerine geçen el-Melikü's-Salih tahtta kaldığı elli yıldan fazla süre boyunca en uzun hüküm süren Artuklu emîri oldu (1312–1364).²²⁰

Melikü's-Salih Şemseddin'in devrinde, Artuklular ile Anadolu'daki diğer beylikler arasında dostane ilişkilerin varlığını gösteren bir olay yaşandı. 748/1347 tarihinde Eretna hükümdarı Alaeddîn (1327–1352), büyük oğlu Şeyh Hasan için, Melikü's-Salih'in adı belirtilmeyen bir kızını istemişti. Melikü's-Salih, bu evlilik bağıyla Orta Anadolu'da gücünü ve otostitesini artıran Eretna devletinin, bölgede Artukluları sürekli tehdit eden Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerine karşı kullanabileceğini düşünmekteydi. Ancak, Melikü's-Salih kızını büyük bir çeyiz ile Sivas'a yolladığında, Şeyh Hasan yakalandığı bir hastalıktan kurtulamayıp öldü. Eretna hükümdarı Alâeddin, Artuklu hükümdarına durumu belirttikten bir mektup yollamış, Sivas'a kadar gelen gelini diğer oğlu Cafer'e nikâhlamıştı. Melikü's-Salih'in rızasını almak için de, Eretnalıların elinde bulunan Artukluların eski merkezi Harput'u onlara geri verdi.²²¹

İlhanlıların 1336 yılında yıkılmasıyla²²² Karakoyunlu ve Akkoyunlularına bağlı birçok Türkmen boyu Doğu Anadolu'da faaliyet göstermeye başladı. Melikü's-Salih 1364 yılında öldüğünde yerine oğlu el-Melikü'l-Mansur Ahmed geçti. Melikü'l-Mansur, Karakoyunlu Türkmen reisi Bayram Hoca'ya karşı Celâyirli

²¹⁹ İbn-Kesir, *a.g.e.*, XIV, 133. İbn-Kesir, Necmeddin II. Gazi'yi heybetli, iri yarı şişman bir ihtiyar olarak tarif eder. Yirmi yıl tahta kalmıştı. Saldırıya uğrmaktan çekindiği için, dışarı her çıktığında arkasında tahtrevanı olurdu. Vefat ettiğinde 70 yaşına varmıştı. Öldüğünde yerine oğlu Âdil geçmiş, onun yaklaşık iki hafta süren saltanatından sonra kardeşi Mansur başa geçmişti. Bu Mansur, Necmeddin Gazi'nin oğlu Melikü's-Salih olmalıdır. Melik Salih'e babasına verilen Mansur lakabı ile de tanınmış olma ihtimali vardır. Krş. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, 200.

²²⁰ Köprülü, *a.g.m.*, s. 619; Turan, *a.g.e.*, s. 195; Usta, *a.g.m.*, aynı yer.

²²¹ İbrahim Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, İstanbul 1990, s. 87. n.86 ve n.87; Kemal Göde, "Artuklu-Eretna Münasebetleri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 41–42. Ayrıca bkz. A.mlf, *Eretna Devleti (1327–1328)*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 86. n. 203. Kemal Göde, Gelinin Cefer Bey ile evlenmesi İbn Tağribirdi'nin *el-Menhelü's-Sâfıve'l Müstefi ba'de'l-Vafî* (Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi Ahmet Ktp, no: 3018) adlı eserinin c. I, s. 280'de geçtiğini not düşmüştür.

²²² İbn-Kesir, *a.g.e.*, XIV, 279. İbn Kesir, 736 tarihinde "Tatar Hamı Ebu Said b. Harbende (Hudabende) b. Argun b. Abaka b. Hulagü b. Tuli b. Cengizhan Rebiyülâhır ayının 12'si Perşembe günü öldü. Kendisinin ölümünden sonra Tatarlar ayakta duramadılar. Kendi aralarında anlaşmazlığa düşüp dağıldılar. Onun zamanında ehli Sünnet güçlendi" demektedir.

Üveys'e yaklaşp onun desteğini sağlamaya çalıştı. Melikü'l-Mansur'un kısa süren hükümdarlığından sonra (1364–1368) yerine oğlu Mahmud geçtiyse de o da ancak dört ay başta kalabilmiştir. Mahmud'dan sonra yerine amcası şemseddin II. Dâvud (1368-1376) başa geçti. Gerek onun gerekse de oğlu Mecduddin İsa (1376-1407) zamanında Artuklular Karakoyunlular ile amansız bir mücadeleye giriştiler. Kara Koyunlu reisi Kara Mehmed (1380-1389), Hac ve Kervan yollarına sahip olduktan sonra, 1384 tarihinde Mardin üzerine akınlarda bulunur. Ancak daha sonra kurulan şihiriyet bağıyla Kara Mehmed Mardin'e olan akınlarını durdurur.²²³ Karakoyunlular ile Artuklular arasındaki bu akrabalık, Kara Mehmet'in, Sultan İsa'nın kızını istemek amacıyla elçiler yollamasıyla başlamıştı. Sultan İsa, elçilere red cevabı verince, Kara Mehmet Musul'dan hareket edip, Mardin'i kuşatmıştı. Artuklu hükümdarı, Hısn-Keyfâ hâkiminden yardım talebinde bulunmuş, yardım gelene kadar veziri Hacı Feyyaz emrindeki kuvvetlerini Kara Koyunlular üstüne yollamıştı. Ama Kara Mehmet'in ani bir baskınla Artuklu ordusunu gafil avlamasıyla Artuklular yenilip, geri çekildi. Bu mağlubiyet üzerine Sultan İsa, kızkardeşini Kara Mehmet'e vermeye razı oldu ve iki taraf arasında barış yapıldı.²²⁴ Timur'un Suriye seferi sırasında Mardin ve civarı istilaya uğramıştı. Artuklular ve Karakoyunlular Timur'a karşı Memluk Sultanı Berkuk'a sığındı. Berkuk 1395'te Artuklu İsa'ya bir hilat yolladı. Fakat Timur'un artan baskısı ve Mardin üzerine geldiği haberi üzerine ona tabiyetini bildirmek zorunda kaldı.²²⁵ Bizzat huzuruna gelmeyen Sultan İsa'ya kızan Timur Mardin'i kuşatma altına aldı. Kuşatma sırasında Artuklu Sultan İsa, Mardin'de olmamasına rağmen Timur onu yakalayıp esir etti.²²⁶ Bunun üzerine Sultan İsa'nın

²²³Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s.92 n. 43. Sultan İsa'nın Memlûk , Karakoyunlu ve Timur ilişkileri hakkında bkz. a.mlf, a.g.e., s. 91-100.

²²⁴Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-şah'a kadar)*, I, s. 48 ve n. 110.

²²⁵Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, (ev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990; s. 414. Aynı müellif, Kadı Burhaneddin Ahmed'in, Timur'un ve Erzincan hâkimi Mutaherten'in elçilerinin yanında Mardin Sultanının Timur'a bağlılığını bildirmesine rağmen tutuklanıp hapse atılmasının, ders alınması gereken bir olay olduğunu söyler. Bu nedenle Timur ile barış yapmayıp savaşacağını belirtmektedir. (Bkz. *Bezm u Rezm*, s. 415.)

²²⁶Nizamüddin şâmi, *Zafernâme*, (ev. Neceti Lugal), Ankara 1987, s.178–179, 182. Nizamüddin şâmi, Sultan İsa'nın şehri teslim etmemeleri için adamlarına "Eğer ben size bin tane mektup yazsam, rica ve şefaat etsem de siz buna aldırmayınız, ben sizin ve memleketin selâmeti için canımı feda ederim" dediğini, ayrıca kuşatma uzun sürdüğü için yiyecek maddesinin azaldığını, orduda hayvanların bile eziyet çekecek haline geldiğini belirtip kuşatmanın kaldırıldığını nakletmektedir.

veziri Alâeddin Altun Buğa, Artuklu tahtına İsâ'nın yeğeni el-Melikü's-Salih'i (Küçük) çıkardı. Timur, bunun üzerine Sultan İsâ'yı serbest bırakmış, o da Mardin'e gelip yeğeninden hükümdarlığı devralmıştı. Memlüklüler üzerine çıktığı sefere Sultan İsâ'nın katılmamasına sinirlenen Timur Mardin'i bir kez daha kuşattı. Mardin oldukça mustahkem surlara sahip olduğu için kuşatma uzun sürdü.²²⁷ Şehrin zaptını Akkoyunlu reisi Kara Osman'a bırakan Timur²²⁸ Mardin'den ayrıldı. Sultan İsâ bir süre sonra kendini affettirmeyi başardı ama Akkoyunluların taaruzlarına engel olamadı. Melikü'z-Zahîr Mecdüddîn İsâ, Akkoyunlu Kara Osman'ın Artuklu ülkesine yönelik artan baskısına engel olmak için bölgede etkisini gün geçtikçe artırmış olan, Haleb'de bağımsız bir şekilde hareket eden Türkmen beyi Çeküm ile ittifak kurma arayışlarına girdi. Türkmen Çeküm, daha önce kendisine bağlı Bayat ve İnallı boylarınının Kara Osman'a sığınmaları üzerine onları Kara Osman'dan geri istemiş, Kara Osman bu istediği red ettiği gibi kendisine tabiyetini bildirip Haleb'e dönmesini istemişti.²²⁹ Bu olaydan sonra Çeküm ile Kara Osman'ın arası açılınca Sultan İsâ, Çeküm'e elçiler gönderip "Diyarbakır'da yönetim bayrağını diken Kara Osman'ın gözü kimseyi görmez oldu. O, sadece siz Padişahın nâiblerinin, kullarının buraya gelişiyle yenilir ve Diyarbakır vilâyetinin gül bahçesi, yersiz ve yurtsuz Türkmenlerin taşkınlık denizinden temizlenir. Eğer onun emîrlik binası yıkılmazsa ve kötülüklerinin yok edilmesine gayret gösterilmezse, yakında karışıklık ve fitne kokusu, Suriye halkının burnuna, onun kesif dumanı o ülke halkının beynine yerleşir"²³⁰ diyerek ondan yardım istedi. Türkmen Çeküm, Sultan İsâ'nın elçileri yoluyla istediği yardım ve ittifakı kabul edip oldukça kalabalık ordusuyla Âmid'de bulunan Kara Osman'ın üzerine yürüdü. Kara Osman, savaşı Âmid'te kabullenmeyi uygun görmeyip Mardin taraflarında bulunan Karacadağ'a çekildi.²³¹ Burada yapılan

²²⁷Nizamüddin Şâmi, *a.g.e.*, s. 285. Krş. Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, s. 83. Turan, bu eserinde Timur'un 803 tarihinde Rum tarafına girdiğini, Elbistan ve Maraş üzerinden Haleb'e gelip o diyarın fethini belirten bir takvim bilgisini verir. Burada verilen bilgiler, Nizamüddin Şâmi'nin aktardığı olaylar aynı doğrultudadır.

²²⁸Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-i Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.44.

²²⁹Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2006, s. 49. Krş. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 198.

²³⁰Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.*, s.49.; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 48-49.

²³¹Turan, *a.g.e.*, s. 199.

şiddeti savaşta Kara Osman'ın oğlu İbrahim, bizzat Çeküm tarafından öldürüldü. Kara Osman, oğlunun öldüğünü duyunca savaşı daha da şiddetli bir şekilde sürdürüp Çeküm'ü kendi elleriyle öldürdü. Kara Osman'ın şiddeti saldırılana dayanamayan Sultan İsa savaşın kaybedildiğini görüp geri çekilmeye başladı, fakat Kara Osman'ın peşlerinden yolladığı bir grup Türkmenle yaptığı savaşta, son Artuklu hükümdarı Sultan İsa ve ordu komutanı Hacı Feyyaz hayatını kaybetti ²³²(809/1406–1407). Kara Osman hemen Mardin'i kuşattı. Sultan İsa'nın ölüm haberi Mardin'e ulaşınca yerine, damadı ve yeğeni Şahabeddin Ahmed geçti²³³. Kara Osman şehrin direndiğini görünce kuşatmayı kaldırdı. Şahabeddin Ahmed kısa süren iktidarında Akkoyunlularla mücadaleye devam etti ve bir süre sonra Kara Koyunlular'ın himayesi altına girdi. Artık saltanatlarının sonlarına gelen Artuklular'a bu iki Türkmen devletinden biri son vermek üzereydi. Sonun başlangıcı Şahabeddin Ahmed'in, Kara Osman'ın büyük bir orduyla Mardin üzerine geldiğini Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'a ilemesiyle başladı. Kara Yusuf, Kara Osman ile yaptığı savaşı kazanınca doğrudan Mardin'e hareket etti. Şahabeddin Ahmed, Akkoyunlu hükümdarı Kara Osman'dan kurtulmuş, ancak Kara Yusuf ile mücadele edemeyeceğini görünce şehri ona teslim etmek zorunda kalmıştır (812/1409)²³⁴. Kara Yusuf, Mardin'i aldıktan sonra kızlarından birini Şahabeddin Ahmed ile evlendirip ona Musul'u ikta olarak verdi. Şahabeddin Ahmed bir süre sonra Musul'da Kara Yusuf'un adamları tarafından zehirlenerek öldürüldü.²³⁵ Böylece üç asırdan fazla tarih sahnesinde kalan ve Artukluların varlığını sürdüren son hanedanı Karakoyunlular tarafından tarihe karışmış oldu. Şahabeddin Ahmed'in oğulları

²³²Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.*, s. 50-52; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 51-52. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 199.

²³³Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.*, s. 52; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 52. Turan Sultan İsa'dan sonra tahta geçen Şahabeddin Ahmed'in, Sultan İsa'nın oğlu olduğunu söylemektedir (Turan, *a.g.e.*, s. 199). Kâtip Ferdî, Melik Salih Küçük olarak belirttiği bu Artuklu hükümdarını Sultan İsa'nın oğlu olduğunu kaydeder. Bkz. Kâtip Ferdî, *Mülûk-u Artukkiye*, s. 44. Ali Emîri ise, bu eseri yayınlarken düştüğü notta onu, Sultan İsa'nın yeğeni olarak gösterir. (Bkz. *a.g.e.*, s. 43 n.53.) Melik Salih Küçük'ün tam adını Melik Salih Şahabeddin Ahmed olduğunu ve künyesini Salih Şehabüddin Ahmed b. İskender b. Melik Muzaffer Dâvud b. Salih Şemseddin Mahmud olduğunu belirtir.

²³⁴Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.*, s. 53-54; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 77; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 201–204. Krş. Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s. 45; Turan, *a.g.e.*, aynı yer; Alptekin, *a.g.m.* aynı yer; Usta, *a.g.m.*, s.481; V.Minorsky, "Mardin", *İA*, VI, 318–319.

²³⁵Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.*, s. 54; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, aynı yer. Krş. Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s. aynı yer, Sümer, *Karakoyunlular*, s. 79-80.

Musa, Muhammed ve Abdulhayy bir süre Sincar'da yaşamışlar, fakat onlardan da 1421 yılından sonra haber alınamamış ortadan kaybolmuşlardır. 824/1421 yılında ölen Melik Musa'nın adları Melik Mahmud ve Melik Mansur olan iki oğlu vardı. Melik Mahmud, kendisiyle birlikte olanlarla göçebe bir hayat yaşamış, sayıları üçbin hane olan etrafındaki insanlara emîr olmuştu.²³⁶ Kara Yusuf'un 1420 yılında ölmesinden sonra, ona ait yerleri Timurlulardan Şahruh ele geçirmişti. Bu dönemde hâlâ hayatta olan Artuklu şehzadelerinin, Mardin'i taht kavgaları nedeni ile korumayı ihmal eden Şahruh'a bir şekilde ulaşıp, eski mülklerine tekrar dönmek konusunda talepte bulduklarına dair bir bilgiye sahip değiliz. Ali Emiri, Kâtip Ferdi'nin eserine verdiği notlarda "Münşeâtı-Feridûn Beg"de, Mardin hâkimi Nasıruddin tarafından Osmanlı Sultan'ı II. Murad'a Akkyonlu Sultanı Kara Osman Bayındırî'nin Diyarbakır'dan Erzincan tarafına gittiğini, oğlu Hamza'nın ise Mardin'e saldırıp, askerleriyle birlikte tutsak edildiğini söylemektedir. Ali Emiri, bu kimliği meçhul Nasıruddin'in, Melik Salih Şemseddin Ahmed'in oğlu Melik Musa'nın 1421'de ölmesinden sonra, geride kalan iki oğlundan biri olan Melik Mansur'un olabileceğini ama bunun için de kesin bir şey söylenemeyeceğini belirtmektedir.²³⁷

12) Harput Artukluları

Artuklu ailesinin Mardin ve Hısn-ı Keyfâ'dan sonra üçüncü merkezi olan Harput 515/1112'de Belek b. Behram'ın elinde bulunuyordu. Belek, Palu merkez olmak üzere burada kendi adına beyliğini kurmuştu. Belek'in 518/1124'de Menbic kalesini kuşattığı sırada kaleden atılan bir okla şehit edilmesi üzerine, Harput İlgazi'nin oğullarından Süleyman'ın eline geçti. Onun da kısa bir süre sonra ölümünden sonra Harput ve Palu, Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Davud'un topraklarına katıldı. Harput 581 / 1185'e kadar hanedanın bu kolunun yönetiminde kaldı.²³⁸ Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'in 581'deki ölümünden sonra, oğlu II. Sökmen, Salahâddin Eyyübî'nin de onayı ile tahta

²³⁶ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 46 ve n. 56; Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

²³⁷ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, aynı yer.

²³⁸ Köprülü, "Artuk Oğulları", *İ.A. I.*, ., 619; Alptekin, *a.g.m.*, s. 417; Turan, *a.g.e.*, s. 153; Nureddin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964, s. 44.

geçmişti. Nureddin Muhammed'in kardeşi İmadüddin Ebu Bekir ise bu sırada kardeşi II. Sökmen adına Musul'da Salahâddin Eyyûbî'nin yanında bulunuyordu. Kardeşinin ölümü üzerine derhal Hısn-ı Keyfâ'ya geldiyse de yeğenin kendisinden önce davrandığını görünce Harput ve civarında kendi adına bir beylik kurdu (581/1185).²³⁹ Böylece Belek'in 1124'deki ölümünden yaklaşık 60 yıl sonra Harput'ta hanedana bağlı üçüncü bir beylik yeniden kuruldu. Hısn-ı Keyfâ Artuklularının, Harput'a olan ilgisi devam etmiş Nâsireddin Mahmud 601/1205'de Eyyûbîlerden Melik Âdil'in de onayı ile bu şehri kuşatmıştı.²⁴⁰ Aynı tarihlerde Harput'ta Ebu Bekir'in oğlu Nizameddin başta bulunuyordu. Nâsireddin'e karşı Doğu Anadolu'da gücünü ve nüfuzunu arttırmış olan Türkiye Selçuklularından yardım istedi. Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev, kendine tâbi olan Sümeysat Eyyûbî hâkimi Melik Efdal'ı 6000 süvari ile yardıma gönderdi. Bunun üzerine Nâsireddin Mahmûd kuşatmayı kaldırıp Âmid'e dönmek zorunda kaldı.²⁴¹

Nizâmeddin İbrahim'in ölüm tarihi belli olmamakla beraber, kendisinin Hızır ve İzzeddin Ahmed adlarında iki oğlu olduğu bilinmektedir. Her ikisi hakkında eldeki bilgiler yok denecek kadar azdır. Ancak Hızır'ın oğlu olan Nureddin Artukşah Harput Artuklularının son hükümdarı olarak tahta geçti.²⁴² Türkiye Selçuklularının gücünün zirvesinde olduğu Alâeddin Keykubad'ın hâkimiyeti döneminde, Kemâleddin Kâmyâr idaresindeki Selçuklu kuvvetleri Eyyûbîleri Harput ovasında yapılan çarpışmada mağlup etti. Eyyûbî emirlerinin ve askerlerinin bir kısmının Harput kalesine sığınması üzerine şehir Selçuklu kuvvetlerince kuşatılıp ele geçirildi. (632/1234)²⁴³. Alâeddin Keykubâd, Nureddin Artukşah'ın hayatına dokunmamış ona Batı Anadolu'da bir tımar verilerek oraya gönderilmiştir. Bir başka rivayete göre

²³⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 407. Ayrıca bak., Köprülü, *a.g.m.*, aynı yer; Alptekin, *a.g.m.*, aynı yer; Ardıçoğlu, *a.g.e.*, s. 47.

²⁴⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XII, 170.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 170-171. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 177; Ardıçoğlu, *a.g.e.*, s. 49.

²⁴² Köprülü, *a.g.m.* s. 620; Ardıçoğlu, *a.g.e.*, s. 52-53.

²⁴³ İbn Bibî, *a.g.e.*, I, 437-443. Krş. Galstyan, *a.g.e.*, s. 66; Turan, *a.g.e.*, s. 180; a.mlf, *İstanbul'un Fethi'nden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, s. 79; Alptekin, *a.g.m.*, s. aynı yer; Ardıçoğlu, *a.g.e.*, s. 54-58.

Akşehir kendisine iktâ olarak verildi.²⁴⁴ Harput'un Selçuklu topraklarına katılmasıyla Artuklular bundan sonra Mardin merkez olmak üzere varlıklarını sürdüreceklerdir.

²⁴⁴Ardıçođlu, *a.g.e.*, s. 57-58; Alptekin, *a.g.m*, aynı yer.

II. BÖLÜM

ARTUKLULARDA DEVLET TEŞKİLÂTI

Artuklu beylikleri, birçok devletin nüfuzunun hissedildiği, siyasî ve etnik yapısı karışık bir bölge üzerinde kurulmuştu. Bizans'ın, Abbasîler'in, Mervanîler'in, Selçuklular'ın, Eyyûbiler'in, Moğollar'ın ve Memlûkler'in, ayrıca kısa bir süre için bile olsa bölgeyi kasıp kavuran Timur'un egemenliği altına girmişlerdi. Bir araştırmaya göre bölgenin mevcut durumu ilk kez Selçuklu akınları sonucu ciddi şekilde değişmişti²⁴⁵ Selçuklular ve halefleri kendilerine tâbi olan devletlerin kültürlerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdi.²⁴⁶ Ortaçağ Türk-İslâm dünyasında devletlerin idarî yapısı ve saray teşkilatları bazı küçük farklılar bir yana birbirinin aynıydı.²⁴⁷ Mervanoğullarının idaresi döneminde ikinci derecede önemli olan Mardin ve Hısn-ı Keyfâ'nın Artukluların başkentliğini yapmaları, Artukluların bölgede yerini aldıkları Mervanîlerin mevcut yapılarından kurtulmanın bir yolunu aradıklarının belirtisi olabilir. Her üç Artuklu beyliğinde idarî yapı, yönetim anlayışı aynıydı ve beyliklerin dayandığı yönetim şekli işleyen bir sistemdi.²⁴⁸ Artuklular'ın zaman zaman metbû olarak tanıdıkları Selçuklu, Eyyûbî, Memlûk ve Moğol nüfuzu beyliğin teşkilatı üzerinde etkisini gösterdi.²⁴⁹ Artuklular, gerek devlet idaresi gerekse adlî teşkilatları ile Türkiye Selçuklularını örnek almışlardı.²⁵⁰ Diğer Türk-İslâm devletleri ve Artuklularda belli başlı devlet daireleri arasında maliye, arşiv ve ordu sayılabilir. Adalet dini bir kurumdu onun yönetimi ayrı tutulmuştu. Tüm devlet daireleri Farsça bir kelime olan "divan" ile ifade ediliyordu.²⁵¹

²⁴⁵Gerhard Vath, "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", (çev. Mehmet Ersan), *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 2000, sy.443, s. 167.

²⁴⁶Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, IV, s. 5'den nakleden Gerhard Vath, *a.g.m.*, s. 167 n.2.

²⁴⁷Remzi Ataoğlu, "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı", *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, (Ankara 5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, s. 723.

²⁴⁸Gerhard Vath, *a.g.m.*, aynı yer.

²⁴⁹Gerhard Vath, *a.g.m.*, aynı yer.

²⁵⁰Fahameddin Başar, "Artuklular, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, VIII, İstanbul 1991, 262.

²⁵¹Claude Cahen, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", (çev. Ufuk Uyan), *Cambridge İslâm Tarihi Kültürü ve Medeniyeti*, IV, İstanbul 1989, 80.

A) SARAY TEŞKİLÂTI

1) Hükümdar

Eski Türk hukukuna göre devlet hanedanın ortak malı sayıldığından, Mardin ve Hısn-ı Keyfa'da oturan hükümdarlar, buna Harput Artuklularını da ekleyebiliriz, kendilerine bağlı kalmak şartıyla, siyasî hâkimiyetlerini oğulları, kardeşleri ve amcaları ile hanedanın diğer üyeleri arasında paylaşıyorlardı. Böylece devletin içinde yarı bağımsız feodal bir yapı oluşmuştu. Meyyâfârîkîn, Hani, Maden, Birecik, Surûc ve Dârâ gibi şehirler şehzade ve beylerin yönetimi altında bulunuyordu.²⁵² Örneğin Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Davud merkezde otururken oğlu Arslan Doğmuş Harput'u, Kara Arslan'da Bahmard'ın idaresini üstlenmişti.²⁵³ Devletin hanedan üyeleri arasındaki taksimi eski Türk devletlerinde olduğu gibi, bütün Türk-İslâm devletlerince benimsenmişti. Selçuklulardan sonra Anadolu'da kurulan beyliklerde de, bu kan ve sıhriyet anlayışına dayalı feodal yapılanma hükmü uygulanıyordu.²⁵⁴ Eski Türk usulüne göre devleti evlâd ve akraba arasında paylaşırma sistemine "ülüş" deniliyordu.²⁵⁵ İslâmî devlet geleneğinde dini olan ile siyasî olan arasında ayırım yapılmadığından, hükümdarın dini ve ahlaki meziyetlere sahip olması beklenirdi. Dini tavırlar beraberinde siyasî tercihleri de getirdi.²⁵⁶

Artuklularda hükümdar ölünce yerini büyük oğlu alıyordu²⁵⁷. Bazı durumlarda da hükümdarın vasiyet ettiği bir başka oğlu²⁵⁸, hükümdarın oğlu yoksa

²⁵²İbnü'l-Erzak, Timurtaş'ın ölümün ardından başa geçen Necmeddin Alpi'nin kardeşi Cemaleddin Serbi'ye Hâni, es-Sivân, ve Hısn-ı Kulb'u, diğer kardeşi Samsâmeddin Behram'a Dârâ'yı verdiğini kaydeder (İbnü'l-Ezrak el Fârîkî, *Tarihu Meyyâfârîkîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, (trc. Ahmed Savran), Erzurum 1992, s. 106, Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 201).

²⁵³Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 104. Krş. Ataoğlu, *a.g.m.* s. 724.

²⁵⁴Turan, *a.g.e.* aynı yer.

²⁵⁵Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul 1946, s. 201.

²⁵⁶Cahen,"Ekonomi, "Toplum ve Müesseseler", IV, 78. Cahen'in İslâmî devlet geleneği ile ilgili bu genel yargısı Artuklu siyasî tarihi içinde kolaylıkla takip edilebilmektedir. Kâtip Ferdi'nin eserinde bazı Artuklu hükümdarlarının keramet sahibi olacak kadar iyi Müslüman olarak anlatılmaktadır. Fakat İbn Kesir, Hısn-ı Keyfâ Artuklularının son hükümdarı Mesud'u (Mevdud) fasık biri olarak nitelendirmişti.

²⁵⁷Artukluların ilk mustakil beyliği olan Hısn-ı Keyfâ'da beyliğin kurucusu Sökmen'in ölümünün ardından oğlu İbrahim başa geçmişti. Mardin Artuklu hükümdarı İlgazi'den sonra oğlu Timurtaş Artuklu tahtına geçmişti. Timurtaş'dan sonra ise oğlu Necmeddin Alpi geçmişti. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 99, 107. Münecimbaşı, *a.g.e.*, s.170. Mardin Artuklularından Melikü'l-Muzaffer Kara Arslan'ın

hanedan içinden biri veya ölen hükümdarın erkek kardeşi başa geçiyordu.²⁵⁹ Bir kısım yerlerin idaresi de ümerâ ve valilere bırakılmıştı.²⁶⁰

Baş geç en hükümdarın yaşının küçük olması durumunda devlet işleri bazen, vasî sıfatıyla bir vezîr tarafından yürütülüyordu. Örneğin Hısnı Keyfâ Artuklu hükümdarı II. Sökmen henüz 10 yaşında olduğu için devlet bir süre vezir Kıvâmeddin Ahmed b. Summaka ardından Kutluğ Aba tarafından idare edilmişti.²⁶¹ Mardin Artuklu hükümdarı Kutbettin II. İlgazi'nin 580/1184 yılında ölümünden sonra yerine henüz çocuk olan oğlu Hüsâmeddin Yavlak Arslan geçmişti. Ahlat-şâhı II. Sökmen akrabalık bağları bulunan Artukluların içişlerine karışma fırsatını yakalayınca, kölelerinden Alp Kuş'u, Yavlak Arslan'ın vasisi olarak yollayıp yönetimi ona bırakmıştı. Alp-Kuş'un yanında bulunan kölesi Lü'lü ise tüm idarî işleri elinde toplamıştı.²⁶² Yavlak Arslan'ın ölümünden sonra kardeşi Artuk Arslan, Alp-Kuş ve Lü'lü tarafından başa getirildi. Bir süre sonra Nâsireddîn Artuk Arslan bu ikisinden de kurtulmayı başarıp, Artuklu hanedanını tekrar söz sahibi yapmıştır. Neredeyse Artukluların sonunu getirecek bu nâib ve vasî sorunu Artuk Arslan'ın ikisini de hançerleyip öldürmesiyle²⁶³ halledilmiş oldu. Genel anlamda bu istisnalar dışında yönetim babadan oğula geçiyordu ya da ölen hükümdarın erkek kardeşinin başa getirilmesine veya hanedanın diğer üyelerinden birinin başa getirilmesine dayanıyordu. Fakat bunların dışında istisna olan durumlar da vardı. Hısnı Keyfâ

ölümünden sonra yerine büyük oğlu Şemseddin Dâvud (1291) hükümdar olmuştu. (Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, 199). Ayrıca Krş. Ataoğlu, *a.g.m.*, 723; Vath, *a.g.m.*, s. 168.

²⁵⁸Hısnı-Keyfa Artuklularından Rüküddele Dâvud ölünce, oğlu Arslan Doğmuş babasının sağlığında isyan ettiği için, diğer oğlu Fahreddin Kara Arslan başa geçmişti. Süryani Mikhail, *a.g.e.*, 104. Krş. Ataoğlu, *a.g.m.*, aynı yer., Vath, *a.g.m.*, aynı yer.

²⁵⁹Hısnı Keyfâ hükümdarı İbrahim ölünce yerine kardeşi Dâvud geçmişti. İbnü'l Erzak, *a.g.e.*, aynı yer. Krş. Ataoğlu, *a.g.m.*, aynı yer; Vath, *a.g.m.*, s. aynı yer. Mardin Artukluları'ndan Şemseddin Dâvud (1291-1294) ölünce yerine kardeşi II. Necmeddin Gazi (1294-1312) geçmiştir. (Müneccimbaşı, *a.g.e.* s. 199). Mardin Artuklu hükümdarı Melikü'l-Mansur Ahmed (1365-1368)'den sonra yerine oğlu Melikü'l-Salih Mahmûd geçmiş onun çok kısa süren saltanatından sonra aynı yıl içinde amcası ya da amcazadesi olan Melikü'l-Muzaffer II. Dâvud (1368/69) başa geçmişti. (Köprülü, *a.g.m.* .19)

²⁶⁰İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s.97, 122, 136, 159.

²⁶¹İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 407. Krş. Ataoğlu, *a.g.m.*, aynı yer; Ramazan Şeşen, "Imade'd-din el-Kâtib İsfahani'nin eserlerindeki Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 337-344.

²⁶²İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 402.

²⁶³Müneccimbaşı, *a.g.e.*,II, 195-199. Krş. Katip Ferdi, *Mûluk-u Artukiyye Tarihi*, s. 18 ve no. 22; Turan, *a.g.e.*, s. 173.

Artuklu hükümdarı II. Kutbettin Sökmen yerine gececek oğlu olmadığı için, memlûk'u (kölesi) Ayaz'ı kız kardeşi ile evlendirip kendisine veliaht yapmıştı. II. Sökmen'in sarayın damından düşerek ölmesi (597/1200) üzerine Ayaz başa geçmişti. Fakat devlet erkânı hanedan içinden biri dururken Ayaz'ın hükümdarlığını onaylamamıştı. Bu nedenle Ayaz, başta çok kısa kalabilmiş yerine II. Kutbettin Sökmen'in kardeşi Nâsireddin Mahmûd getirilmişti.²⁶⁴

Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı II. Sökmen örneğinde olduğu gibi hükümdarın Artuk Bey'in soyundan gelen hanedan üyelerinden biri olması gerekiyordu. Hanedana bağlılık II. Sökmen'in kölesi Ayaz'ın başta kısa bir süre kalmasında etkili olmuştu.

Artuklularda hükümdar devleti doğrudan doğruya kendisi idare ederdi, askerî iktâları dağıtır, ordunun başkomutanı sıfatıyla savaşlarda orduya idare eder, üst düzey devlet memurlarını tayin eder veya azlederdi.²⁶⁵ Halkın şikâyetlerini dinleyip ona göre icraatlarda bulunmak²⁶⁶, halkın refahını sağlama²⁶⁷ konusunda gerekli tedbirleri almakta hükümdarın sorumluluğu altındaydı.

²⁶⁴Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, 177; Turan, *a.g.e.*, s.176.; Faruk Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 76. Gerhard Vath, Ayaz'ı, Kutbeddin Sökmen yerine Yavlak Arslan'ın kölesi olarak gösterip Ayaz'ın öldürülüp yerine kardeşi Gazi'nin kardeşinin geçtiğini yazar (s.168 ve n.5). Fakat Hısn-ı Keyfâ Artuklularında Yavlak Arslan adında bir hükümdar yoktur. Aynı tarihlerde Mardin Artuklularından Kutbeddin II. İlgazi'nin yerine henüz çocuk yaştaki Hüsameddin Yavlak Arslan geçince, Ahlat-şâhi II. Sökmen akrabalık bağları bulunan Artuklulara, devleti idaresi etmesi için kölelerinden Alp Kuş'u yollamış; o da Yavlak Arslan'dan sonra kardeşi Artuk Arslan'ı başa geçirmiştir. Krş. Aydın Usta, "Artuklular", *Türkler*, VI, 478-479. Ayaz, Hısn-ı Keyfâ Artuklularından II. Sökmen'in kölesi olup, Artuklu hizmetinden ayrıldıktan sonra Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddin II. Süleymanşah'ın hizmetine girmiştir. Bkz. Turan, "Süleyman-şah II", *İA*, XI, s. 229.

²⁶⁵Vath, *a.g.m.*, s.aynı yer; Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 723-724.

²⁶⁶Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 724 ve n. 5. Artuk Bey, Kudüs'te vekili olarak bıraktığı ve aşırı taasubu nedeniyle kendisinden şikâyet edilen Musa et-Türkmani'yi görevinden azletmişti. İlgazi, Haleb'e hâkim olduktan sonra halkın şikâyetine sebep olan vergileri kaldırmıştı. (Sevim, *Artuk Oğlu İlgazi*, 671; Turan, *a.g.e.*, s. 150). Hısn-ı Keyfâ hükümdarı Nureddin Muhammed, Salâhaddîn Eyyûbî'nin Âmid'i feth etmesinin ardından şehri kendisine vermesi üzerine, Nisânoğulları döneminde alınan vergi ve resimleri kaldırmıştı (Turan, *a.g.e.*, s. 171). Hısn-ı Keyfâ Artuklularından Fahreddin Kara Arslan, tahta cûlusunu nedeniyle Harput Ulu Camii duvarındaki kitabede halkın üzerine yüklenen vergilerin kaldırıldığını ilan etmişti. (M. Zeki Oral, "Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi", *VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara 20 – 26 Ekim 1961), Ankara 1967, s. 145.)

²⁶⁷Ataoğlu, *a.g.m.*, s.724. Hısn-Keyfa Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan Gerger'e yaptığı bir akın sırasında halkın "Sawma oğlu dağı" üzerindeki manastıra sığınması üzerine, manastırda bulunan rahiplere, halkın geri verilmesini, onları köle olarak değil, köylerine yerleştirmeyi, araziyi kendisi için işlemelerini istediğini belirttiği üretimin devamını sağlamaya yöneliktir (Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 387).

Artuklularda hükümdarın yokluğunda “naib” sıfatıyla vezir idareyi ele alırdı. Artuklu veziri Alâeddin Altunboğa, Sultan İsa'nın Timur tarafından yakalanıp esir alındıktan sonra, onun naibi sıfatıyla hükümet işlerini üzerine almıştı. Timur'un Mardin'i almasına engel olmuştu. Sultan İsa, esaretten kurtulduğunda, naib vezir Altunboğa, Mısır Sultanına sığınmıştı. Timur, Sultan İsa'ya, Altunboğa'yı görevden uzaklaştırması ve kendine bağlı kalması şartıyla serbest bırakmıştı.²⁶⁸

Artuklu hükümdarlarının kullandığı unvân ve lâkaplarda kendilerine komşu ülkelerin hükümdarlarının unvân ve lâkaplarıyla aynıdır. İlk devirlerinde “Emîr” ve “Melik”²⁶⁹ unvanını kullanan Artuklular, Mardin Artuklu hükümdarı Melik Mansur Necmeddin Gazi (1294/1312) ile birlikte “Sultan” unvanını da kullanmaya başladılar.²⁷⁰ İlhanlıları metbû olarak tanıyan Necmeddin Gazi'ye verilen “sultan” unvanı onların eski bir hanedan olması yanında Memlûklere karşı İlhanlıların yanında yer almalarına ve onlara gösterdikleri bağlılığa dayanıyordu. İlhanlı hükümdarı Gazan Han, Necmeddin Gazi'ye saltanat alametleri olan tâc ve çetr yollamıştı.²⁷¹ Necmeddin Gazi, 698 (1298) tarihli bir sikkesinde “Sultânü'l-â'zâm Zillullahî fî âlem el-Melikü'l-Mansur Necmüddîn Ebû'l feth” gibi süslü bir unvanı kullanmıştı.²⁷² Mardin Artuklularından Melik Salih Mahmud (1312–1365) “Şemsüddîn” lâkabıyla tanınıyordu. Yine Timur'un Mardin'i kuşattığı sırada tahta bulunan Sultan İsa'nın künyesi “el-Melikü'z-Zahir Mecdeddîn İsa”²⁷³ şeklindedir. Artukluların böyle süslü unvan kullanmaları hükümdarlık alemetlerinden biri olduğu

²⁶⁸ Makrizî, *Kitâb es-Sulûk li Marifet-i Duvel el-Mulûk*, c. 3, K.2, s. 869'dan nakleden, Altan Çetin, *Memlûk Devletinin Kuzey Sınırı*, s. 96.

²⁶⁹ Gerhard Vath, “melik” unvanının 1204'te ilk kez Artuk Arslan zamanında kullanıldığını söylüyorsa da, (Vath ,a.g.m, 168.) Artuklulara ait sikkelerde Artuk Arslan'dan önceki Artuklu hükümdarlarının “el-Melik'ül-âlem” veya “Melik'ül Ümera” unvanı açıkça görülmektedir. Müneccimbaşı Artuk Arslan'a “Melik'ül-Mansur” lakabı verildiğini kaydeder (Müneccimbaşı, a.g.e. s. 197.). Ayrıca sikkelerde yazılı unvanlar için bkz İbrahim Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, İstanbul 1990; İsmail Galib, *Meskûkatı Türkmanî Katoloğu*, İstanbul 1311; Stanley Lane-Poole, *Numismata Orientalia Coins of The Urtuki Turkumans*, London, 1875.; Ataoğlu, a.g.m., 724.

²⁷⁰ Ataoğlu, a.g.m., s. 724; Vath, a.g.m., s. 168.

²⁷¹ Turan, a.g.e., s.189-190.

²⁷² İsmail Galib, *Meskûkatı Türkmaniye Katoloğu*, s. 76; İbrahim Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Katoloğu*, İstanbul 1971, I, s. 406.

²⁷³ Köprülü, a.g.m., s.619.

kadar, dönemin tüm hükümdarların da görülen bir durumdur.²⁷⁴ Özellikle zayıfladıkları dönemde Artukluların böyle ünvanlar kullandıkları görülmektedir. Artukluların, İslâm öncesi devirlerden kalma ünvanları da kullandıklarını görüyoruz. Alp, İnanç, Yabgu, Kutluğ Beg²⁷⁵ gibi ünvanların yanında Necmü’-d-dîn, Fahrü’-d-dîn, gibi Arapça, Pehlivan-ı Cihân, Hüsrev-i İran gibi Farsça ünvanları da kullandıkları görülmektedir.²⁷⁶

Artuklu hükümdarları da bir hâkimiyet simgesi olarak başları üzerinde “Sancak” taşıyorlardı. Ebi’l-Fedail Muhammed el-Hamavî, Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Mevdud (Melikü’l-Mesud)’un oğlu babasına isyan edince, Hısn-ı Keyfa’da isyana katılan emirler şehzadeyi hükümdar ilan edip başının üzerinde sancak kaldırdıklarını²⁷⁷ kaydetmektedir.

Artuklu hükümdarları hâkimiyet simgesi olarak kendi adlarına hutbe okutup, sikke darb ediyorlardı.²⁷⁸ Metbû olarak tanıdıkları hükümdarların adları ve Abbasî halifelerinin²⁷⁹ adı da hutbelerde okunurdu ve sikkelerin üzerinde onların isimleri de yeralırdı. Harput Artuklu hükümdarı ve Artuklu hanedanının lideri Belek Gazi adına Halep’te darb edilen 518 (1124) tarihli bir gümüş dirhemde Büyük Selçuklu Sultanı Sencer’in adı yazılıdır.²⁸⁰ Bu dirhemden yola çıkarak Harput Artuklularının ve belkide Belek’i hanedanının lideri sayan diğer Artuklu hükümdarlarınının Büyük Selçukluları metbu olarak tanıdıkları görülmektedir. Ahmed b. Mahmud’un dilimize *Selçuk-name* olarak çevrilen eserinde ilk müstakil Artuklu beyliğine muasır olan

²⁷⁴1260’da başa geçen Kara Arslan “el-Melikü’l-Muzaffer” ünvanı ile anılmaktadır. Tahta çıktığında Hülagü’yu metbû tanıyan Kara Arslan, Hülagü adına sikke darb etmişti. Bkz. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri...*, s. 405.

²⁷⁵Turan, *a.g.e.*, s. 203. Kitabelerdeki ünvanlar için bkz. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I, Ankara 1987, 313-314, 322, 326.

²⁷⁶ Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 724.

²⁷⁷ Ebi’l-Fedail Muhammed el-Hamavî, *Tarihü’l Mansuri*, (yay. P. Gryzaneviç), Moskova 1963, Vr. 219b’den nakleden, Ataoğlu, *a.g.m.*, 725.

²⁷⁸ Timur’un, Mardin Artuklu hükümdarı Sultan İsa’ya Memlûk tabîyetinden ayrılması için söylediği, “bu bölge asırlardır senin ecdanın elinde, Mısır Sultanının nesi var kendi adına hutbe okut ve para bastır” şeklindeki ifadesi buna iyi bir örnektir. Bkz. Çetin, *Memlûk Devleti’nin Kuzey Sınırı*, s. 95.

²⁷⁹İbnü’l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârîkîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, trc Ahmed Savran, 1992, s. 60. Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Dâvud, 23 Muharrem 533 tarihinde (30 Eylül 1138) Abbasî halifesi el-Muktefi adına hutbe okutmuştu.

²⁸⁰ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 82.

Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un, Tutuş'un ölümünden sonra Berkyaruk'un "atası yerine hân ve Melikşâh'ın ülkelerine sultan olduğu"²⁸¹ kayıtlıdır. Fakat Hısn-ı Keyfâ Artuklularının kurucusu Sökmen ve Mardin Artuklularının kurucusu İlgazi'ye ait mevcut sikkelerin bulunmayışı, Hısn-ı Keyfâ ve Mardin Artuklularının Büyük Selçuklu Sultanları adına sikke darp edip etmediği konusunu karanlıkta bırakmaktadır. Kudüs'ün Artukluların elinde bulunduğu tarihleri Artukluların ilk müstakil beyliğinin kuruluşu olarak kabul edersek, Artuk Bey'in ve oğulları Sökmen ile İlgazi'nin Tutuş adına sikke darb etmiş olabileceği akıllara getirmektedir. Yine *Selçuk-nâme*'ye dönecek olursak Tutuş'un Amid, Meyyâfârîkîn, Cezire, Musul ve Sincar'a Sultan olduğu belirtilmiştir.²⁸² Sincar, Artukluların ikta yerlerindedir. İlgazi'nin, Irak Selçuklu Sultan'ı Mahmud adına Gürcistan seferine çıkması ve Zengi'nin Musul Valiliği sırasında Artuklulara tahakkümü, İlgazi ve Timurtaş dönemlerinde Mardin Artuklularının, Irak Selçuklularını metbû olarak gördüğü, bir ihtimal onlar adına sikke darb ettiği yorumu çıkarılabilir. Belek'in gümüş dirhemini bir yana koyarsak, eldeki mevcut Artuklu sikkelerinde sadece Artuklu emirlerinin yer alması, onların bağımsız bir biçimde yaşadıklarını göstermiş olabilir. İleriki tarihlerde Artuklular bağımsızlıklarını kaybetmişler, özellikle son dönemlerinde metbû olarak tanıdıkları Türkiye Selçuklularını, İlhanlılar ve Memlûklüler adına sikke darp edip, hutbe okutmuşlardır. Artuklular, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren metbû olarak tanıdıkları İlhanlı Moğolları ile akrabalık bağı kurarak, devletlerini ayakta tutmaya çalıştı. Mardin Artuklularından Melik Mansur Necmeddîn II. Gazi (1294–1312), Sultan Hudâbende'ye (Olcaytu 1304–1316) kızı Dünya Hatun'u verip, akrabalık bağı kurmuştu.²⁸³ Memlûklü Sultanları, Artuklu tahtında bir değişiklik olduğunda yeni hükümdara saltanat hilatı yollar, yeni hükümdarın başa geçişini onaylardı. Melik Mansur Hüsameddîn Ahmed (1365–1368) tahta çıktığında Memlûklü Sultan'ı el-Eşref Şaban (1363–1369) böyle bir hilat hazırlamıştı.²⁸⁴ Meceddeddîn Zahir İsa'nın (1376–1407) veziri Hacı Muhammed, 1394 tarihinde

²⁸¹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, II, 34.

²⁸² Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 32.

²⁸³ İbn Battuta, *İbn Battûta Seyehatnamesi*, I, (A. Sait Aykut), İstanbul 2010 (.4. baskı), 338.

²⁸⁴ Makrizî, *a.g.e.*, c. 3, K. 1, s. 95'den nakleden Çetin, *a.g.e.*, s. 94-95.

Memlûk başkentine elçi olarak yollanmış, Sultan Berkuk (1390–1399) vezire, Sultan İsa'ya verilmek üzere Niyabetü's-Saltana taklidi ve teşrîf vermişti. Bu teşrîf atlas elbise, anber, kılıç ve altın işlemeli mendilden oluşuyordu.²⁸⁵ 1398 tarihinde, Kahireye ulaşan berid (posta/ulak) Sultan Berkuk'a, Mardin'de sultan adına minberde hutbe okunup, onun adına sikke kesildiğini haberini getirmişti.²⁸⁶

Ortaçağ'da egemenlik sembollerinde biri de halifeden menşur alınmasıydı. İbnü'l-Ezrak'a göre 547 (1152) tarihinde Hüsameddin Timurtaş'a Sultan ve Halife tarafından *menşur* ve *hil'at* yollanmıştı. Halifeden gelen menşur Timurtaş'ın egemenliğinin Halife tarafından onaylandığını göstermektedir.²⁸⁷

Artuklu sikkelerinde görülen asa, küre, taht ve hâle gibi motifler, Artuklu hükümdarlarının egemenlik sembolleri olarak yorumlanmıştır.²⁸⁸ Artuklu hükümdarlarının ilk devirlerde kullandıkları hâkimiyet simgelerinden biri de okun kullanılış şeklidir. Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Davud ok yollamak suretiyle kolaylıkla asker toplaması Türkmenler üzerinde hâkimiyetini gösterdiği gibi onun egemenlik sembolüydü.²⁸⁹

İbnü'l-Ezrâk'ın²⁹⁰ *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eserinde hükümdarın yanında “Hatun” un bazı devlet görevlerinin atanmasında söz sahibi olduğuna dair birkaç kayıt vardır. Necmeddin Alpi 29 Rebiyülevvel 562 (23 Ocak 1167) tarihinde Meyyâfârikîn'e geldiğinde kendisine Hatun ve bir cemaat kendisine eşlik ediyordu. Bu sırada Kadı Sadreddîn yaşadığı köyden, Meyyâfârikîn'e gelmiş ve birkaç gün sonra ölmüştü. Kadı için yapılan taziye merasimi için Hatun kendi malından pek çok harcamalarda bulunmuştu. Meyyâfârikîn kadılığı için seçilen Bahaeddîn Ebû Tâhir b. Nubâta, Hatun'un onayı alındıktan sonra göreve başlayabilmişti (10 Cemaziyelevvel 562/4 Mart 1167). Ayrıca Hatun'un Siirt'ten getirtmiş olduğu kadı Muhammed b.

²⁸⁵ Makrizî, *a.g.e.*, c. 3, K. 2, s. 833'den nakleden, Çetin, *a.g.e.*, s.95.

²⁸⁶ Markizi, *a.g.e.*, c. 3, K. 2, s. 921'den nakleden, Çetin, *a.g.e.*, s. 96.

²⁸⁷ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 92.

²⁸⁸ Ahmet Çaycı, “Artuklu Sikkelerinde Hükümdar Tasvirleri”, *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan*, İzmir 2002, s. 185-194.

²⁸⁹ Ahmet Çaycı, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İstanbul 2008, s.239.

²⁹⁰ *a.g.e.*, s. 150-151.

Ebi Ya'lâ azledilip, Siirt Kadılığına Bedreddin Ahmed b. Kadı Ebu Cafer b. Ebu'l-Âlâ'nın getirtildiği²⁹¹ kaydedilmiştir.

Hısn-Keyfâ Artuklularından Rüküddevle Dâvud kardeşi İbrahim'in 502/1108 tarihinde ölümünden sonra onun yerine hükümdar olduğunda, devleti bir süre kardeşin hanımı Azer Hatun ile birlikte müşterek yönetmişti. Bu ikili yönetimin ne kadar sürdüğü bilinmemektedir.²⁹²

Hüsameddin Timurtaş'ın 1152 sonbaharında Kudüs'e düzenlediği sefer, annesinin onayı ve teşvikiyle meydana gelmişti.²⁹³ Mardin Artuklu hükümdarı II. Kutbeddin İlgazi'nin ölümünden sonra Meyyâfârîkîn'de meydana gelen bir olayda Hatun'un gerektiği zamanlar sivil ve askerî idareyi üstlendiği görülmektedir. Salahâddin Eyyûbî'nin 1185 tarihinde Mardin Artuklularına ait Meyyâfârîkîn'i kuşattığında, kalede Mardin emirlerinden Asad Allah Yarınkuş ile II. Kutbeddin İlgazi'nin dul eşi ile kızları bulunuyordu. Artukluların önemli merkezlerinden olan bu şehir, Eyyûbî ordusunun mancınık ve arrâde ateşi altında uzun süre dayandı. Şehrin sabah-akşam yapılan yoğun saldırılara rağmen bir türlü düşmemesi üzerine kale muhafızı Asad Allah Yarınkuş'a bir elçi yollandı. Asad Allah elçiye iyi davranıp, Kutbeddin İlgazi'ye karşı görevini yerine getirdiği için kuşatmayı sürdürdüğünü, şehrin tesliminin ancak Hatun'un elinde olduğunu ve ona itaat ettiğini, ona karşı muhalefet edemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Salahâddin Eyyûbî, Hatun'a elçiler yollanıp "Biz bu şehre ancak senin rızanla gireceğiz. Girince senin istediğin dışına çıkmayız. Kızlarından biri vasıtasıyla seninle sıhriyet (akrabalık) kuracağız." teklifinde bulundu. Hatun, kale muhafızı Asad Allah Yarınkuş'ın Eyyûbîlerle gizlice anlaşmış olduğunu öğrenince, şehri ve kaleyi Salahâddin'e

²⁹¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 126.

²⁹² Remzi Ataoğlu, "Hısn-ı Keyfâ Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasî Faaliyetleri", s.33. n.3, (çevrimiçi), <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/22/77.pdf>, 22 Eylül 2010.

²⁹³ Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 78. Willermus, Artukluların Kudüs'e düzenlediği sefer hakkında: "...kendi adamları arasında güçlü ve ünlü olan, aynı zamanda Kudüs'ün de zapt edilmeden önce kendilerine ait olduğunu iddia eden ve bu baba vatanını yabancıların elinde durduğu sürece anneleri tarafından teşvik edilen Hiarakin (Artuklu) ailesine mensup Türk beyleri kalabalık Türkmen kuvvetleriyle Kudüs üzerine yürümeye ve burayı yeniden ele geçirmeye karar verdiler. Böylece yaşlı annelerinin bitmeyen tahrikleri yüzünden Tanrı'nın inayetiyle amaçlarını gerçekleştirmek için büyük bir orduyla yola çıktılar." demektedir.

teslim etmek zorunda kaldı. Meyyâfârikîn'e karşılık olarak Hatun'a ve kızlarına Hattâh (Hotah) kalesi verildi. Hatun'un kızlarından biri de Salahâddin Eyyûbî'nin oğlu el-Melik'ül Muiz ile evlendirilip, sağlam yeminler ile anlaşma metinleri alındı. Bu anlaşma sırasında şehrin ileri gelenleri de Hatun ile birlikteydi.²⁹⁴

Artuklu saray hayatı ve devlet yönetiminde Hatun'un daha ne gibi rölü olduğu hakkında eldeki mevcut kaynak bilgilerinde yeterli malumat yoktur; ancak İbnü'l-Ezrak ve diğer kaynak eserlerdeki mevcut bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Hatun'un bazı durumlarda, devlet idaresinde söz sahibi olduğu, kimi devlet görevlerinin atanmasından onun görüşüne de yer verildiği ve bazı durumlarda yeni hükümdar ile bir süre devleti ortaklaşa yönettiği görülmektedir.

a) Artuklu Hükümdar ve Ailesinin Yaptığı Siyasî Evlilikler

Artukluların zamanla güçlenmesi ve eski bir hanedan olarak üç yüzyıl ayakta kalmaları onları, devrin önemli devletleriyle siyasî nitelikli evlilikler yapmalarını sağlamıştı. Fakat yapılan bu evlilikler görünürde yapılmış, iki devlet arasındaki dostane ilişkilerin ya da barışın simgesi olarak kalmıştır. Artukular'ın yaptığı bu evlilikler hakkında ilk bilgilerimizi, İbnü'l Ezrak'ın *Meyyâfârikîn ve Âmid Târih'i* adlı eserinden öğreniyoruz, daha sonra Ebû'l-Ferec'ten, İbnü'l-Âdim'in *Büğyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb* adlı eserinden, Süryani Mihail'den, XIII. yüzyılda yapılan bir evlilik hakkında ünlü seyyah İbn Battuta'dan, ayrıca Kemal Göde'nin *Eretna Devleti* adlı eserinde Artukluların, Eretnalılar ile evlilik yoluyla akraba olduklarını söylediği İbn Tağribirdi'n *el-Menhelü's-Sâfive'l Müstefi ba'de'l-Vafî* adlı eserinin I. cildi sayfa 280'de yer alan kaydından öğrenmekteyiz. Artukluların, XIV. yüzyıl içinde gerçekleştirdikleri siyasî evlilikler hakkında ise Ebu Bekr-i Tihrani'nin *Kitab-ı Diyarbekriyye* adlı eseri ile, Faruk Sümer'in *Kara Koyunlar* adlı iki cild halinde düşünülmüş eserinin I. cildinde geçen, Kara Koyulu Reisi Kara Mehmet'in, Sultan İsa'nın kızını istemesi hadisesini İbn Hacer'in *İnbâ ul-gumr* adlı eserinden aktardığı bilgilerden öğreniyoruz.

²⁹⁴ Şeşen, "İmâdeddin Kâtip el-İsfahânî.....", S.A.D., III, s. 339.

İlgazi'nin bilinen ilk evliliği Dımaşk valisi Tuğtekin'in kızı İlhatun²⁹⁵ ile yaptığı evliliklerdir. İbnü'l-Ezrak'tan öğrendiğimize göre İlgazi 1122 tarihinde Meyyâfârikîn'de vefat ettiğinde Tuğtekin'in kızı olan eşi yanında bulunuyordu.²⁹⁶ İlgazi'nin Haleb'i 1117-18 tarihinde yönetimi ele adığında son Haleb Selçuklu Melik'i Sultanşah'ı ailesiyle birlikte bir eve naklettirmişti. İlgazi, Haleb'in idaresini devrettiği oğlu Süleyman, kendisine isyan edince, Sultanşah ve Selçuklu ailesi Câber kalesine sığınmak zorunda kalmıştı. İlgazi, Haleb'deki isyanı bastırdıktan sonra Câber kalesini kuşatmıştı. Sultanşah ve ailesini tekrar Haleb'e getirtmiş, iktidarını sağlamlaştırmak için de Rıdvan'ın kızlarından biriyle evlenmişti.²⁹⁷ İlgazi'nin evlendiği bu Selçuklu prensesinin adı İbnü'l-Ezrak'a göre Melike Ferhunde Hatundur.²⁹⁸ Sussheim'e göre İlgazi'nin kızlarından biri 495 (1101-1102)'de Melikşah'ın kardeşi, Tökiş'in oğlu ile evlenmişti.²⁹⁹

Selçuklular ile Artuklular arasındaki akrabalık bağı daha sonra Belek b. Behram'ın, Haleb hâkimiyeti sırasında, İlgazi'den dul kalan Melike Ferhunde Hatunla³⁰⁰ evlenmesiyle devam etmiştir.³⁰¹ Belek'in bir sonraki eşi I. Kılıç Arslan'ın ölümüyle Malatya'ya hâkim olan Ayşe Hatun'dur.³⁰² Ayşe Hatun, Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra, iktidarını sürdürmek amacıyla o sıralarda Palu hâkimi olan Belek'in yanına gelip, evlilik teklifinin de içinde bulunduğu yardımı talebinde bulunmuştu. Belek'in ölümünden sonra ise, Hısn-Keyfâ Artuklu hükümdarı Dâvud, Kılıç Arslan'ın eşi olan bu Ayşe hatunla evlenmişti. Ayşe Hatun'un kızı Saide Hatun Meyyâfârikîn'de 524 (1129) tarihinde öldü.³⁰³

²⁹⁵Sussheim, "İl-Gazi", *İ.A.*, V/2, 965.

²⁹⁶İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 37.

²⁹⁷İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 38; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 238-239 ve n. 717.

²⁹⁸İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.* s. 38, s. 100.

²⁹⁹Sussheim, *a.g.m.*, aynı yer.

³⁰⁰Rıdvan'ın kızı Melike Ferhunde Hatun, Belek'in ölümünden sonra yine Artuklu ailesinden Haleb Valisi Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcebbar b. Artuk ile evlenmiş, Haleb'e Hüsameddin Timurtaş'ın hâkim olmasından sonra Timurtaş ile evlenen bu hatun ömrünün sonuna kadar Mardin'de kalmıştır. Bkz. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 60-61.

³⁰¹İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.* s. 38.

³⁰²Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 60; Ebû-Ferece, *a.g.e.*, II, 351. Krş. Kesik, *I.Mesud*, s. 15.

³⁰³İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, 45. Ahmet Savran tarafından yapılan İbnü'l-Ezrak'ın tercümesinde "Kılıç Arslan'ın kızı Sa'ide Hatun 524 (1129) yılında Meyyâfârikîn'de öldü ve (Sultan Kubbesinde) babasının yanına defnedildi. Annesi Aîşe Hatun Emir Rüküddevle Dâvud'un eşiydi. Bir müddet

Melike Ferhun'da hatun daha sonra Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcebbâr b. Artuk ile evlenmişti. Süleyman b. Abdülcebbâr'ın bu hanımından lâkabı Mecdü'l-Mülük olan oğlu Köpek³⁰⁴ dünyaya gelmişti. Melike Ferhunde Hatun, eşi Süleyman'ın ölümünden sonra yukarda adı geçen oğlu ile birlikte Halep'ten Mardin'e gelmiş, bir süre sonra Hüsemeddin Timurtaş ile evlenmişti.³⁰⁵ Sevinç b. Alpyaruk b. Artuk, Halep Selçuklu Meliki Rıdvan'ın bir diğer kızı Safiye Hatun ile evlenmişti.³⁰⁶ Yağsıyan b. Abdülcebbâr b. Artuk, Ahlatşahi Sökmen el-Kutbî'nin kızı ile evlenmiş ve onun hizmetine girmişti. Yağsıyan'ın bu hanımından Emir Ahmed ve lakâbı İzzeddîn olan iki oğlu oldu. Emir Arslan b. Abdülcebbâr kızlarından birini Rakka'nın sahibi Emîr Zaimüddevle Müseyyib b. Malik ile evlendirmişti. Arslan Toğmuş b. Bekdaş b. Artuk ise, Tuğtekin'in veziri Muhammed b. Düveynî'nin kardeşinin kızı Ayşe Hatun ile evlenmişti.³⁰⁷

Necmeddîn İlgazi, kızı Humar (Güher) Hatunu, Hille emiri Dübeys b. Sadaka ile evlendirmişti.³⁰⁸ Fakat halife el-Müşterşid, elçisi Kadı Heysî vastiasıyla yapılan bu evliliğin geçersiz olduğunu söyleyip itiraz etti. İlgazi'nin kızının vaktiyle bir Selçuklu şehzadesi ile evli olduğunu hatırlatıp, bu kişinin Sultan tarafından hapse atıldığını elçisi aracılığıyla söyler. Bu nedenle Dübeys ile evlendirdiği kızının nikâhının bozulması gerektiğini söyleyince, İlgazi buna hak veirir.³⁰⁹ Halifenin bu tepkisinde Hille emîri Dübeys ile o sıralarda arasının açık olmasının etkisi büyük olmuştur. İlgazi bir diğer kızını Seferi Hatun'u Erzen ve Bitlis hâkimi Hüsamüddevle

sonra Emir Rüküddevle Dâvud'un damadı olan Tuğrul, Hısn-Keyfâ'dan Meyyâfârîkîn'e geldi. Sultan Kubbesi'nde ikâmet etti ve merhumenin malk varlığını teslim aldı" denilmektedir. Tercümeden anlaşıldığı Kılıç Arslan'ın eşi Ayşe Hatun, Dâvud b. Sökmen ile evlenmiş, oğlu Tuğrulşah'ı, Davud'un kızıyla evlendirmiştir. Remzi Ataoğlu ise, "Hısn-ı Keyfâ Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasî Faaliyetleri" adlı makalesinde, İbnü'l-Ezrak'dan naklen Kılıç Arslan'ın kızı Saide (Sacide)Hatun'un Rüküddevle Dâvud'un eşi olduğunu söyler. Bkz. Atoğlu, *a.g.m. s.37.n.23*.

³⁰⁴ Türkiye Selçukluları'nda da görülen bu isim, hakaret anlamı taşımayıp, Artuklu hanedanı içindeki bir şehzade için kullanılmış olması, "Köpek" in normal biri isim olduğunu göstermektedir.

³⁰⁵ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 61, 103.

³⁰⁶ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 101.

³⁰⁷ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 102-103.

³⁰⁸ İbnü'l-Adîm, *Büğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, s. 141, 145; İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 105. Sussheim, İlgazi'nin kızlarından birini Tokiş'in oğluna verdiğini söylemektedir. (Bkz. Süssheim, *a.g.m.*, s. 965). İbnü'l-Adîm'de geçen bu Selçuklu şehzadesi Tokiş'in oğlu olmalıdır.

³⁰⁹ İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 141.

Kurtî b. Toğan Arslan ile evlendirmişti.³¹⁰ İlgazi, Meyyâfârikîn emiri olan oğlu Süleyman'ı, Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın kızıyla evlendirmişti. Kâdı Tâceddîn Ebû Salim b. Nubâta, gelini Malatya'dan alıp Meyyâfârikîn'e getiren elçilik heyetinin başında bulunuyordu.³¹¹

Hüsameddin Timurtaş, kardeşi Şemsüddeve Süleyman'ın ölümünden (1124) sonra Meyyâfârikîn'e hâkim oldu ve diğer kardeşi Ayaz'ın dul eşiyle evlendi, bu eşinden Safiye Hatun dünyaya geldi. Ardından Erzenü'r-Rum (Erzurum) hâkimi Saltuklu Emir Gazi (1124–1132)'nin kızı ile evlendi. Gelin Meyyâfârikîn sarayına geldi. Emir Gazi'nin bu kızından 520 (1126) tarihinde Necmeddin Alpi ve 521 (1127) tarihinde emir Cemaleddin Serbi dünyaya gelmişti.³¹² Bu evlilik anlaşıldığı kadarıyla 1125 veya 1126 tarihinde gerçekleşmişti.

Artukluların akrabalık bağı kurduğu bir başka hanedan Musul atabeyleridir. Atabeg İmadeddîn Zengî 1138 tarihinde Mardin Artuklularına karşı bir sefer düzenlemiş ve Dârâ'yı almıştı. Fakat Hüsameddîn Timurtaş, Zengi ile arasını düzelttikten sonra kızı Safiye Hatun'u, Zengî'ye nikâhlanmış, Dârâ'yı geri almıştı. 533 yılı Zilhicce'sinde (Ağustos 1139) Safiye Hatun, Musul'a gelin alayıyla getirilmişti.³¹³

Âmid (Diyarbakır) hâkimi Sa'duddevle İlaldı b. İbrahim, Necmeddin İlgazi'nin kızı Yumnâ (Ayna) Hatun ile evlenmişti. İlaldı'nın adı geçen hatundan Şemşü'l-Mülük Mahmud adlı bir oğlu dünyaya gelmiş, Şemşü'l-Mülük daha sonra babasının yerine Âmid hâkimi olmuştu.³¹⁴

540 (1145) tarihinde Necmeddîn Alpi, Ahlat hâkimi Kutbeddin Ahmed b. Sökmen'in kızı olan Hatun'u istemiş, 541 (1146) yılında Kadı Kemaleddin eşliğindeki devlet erkanı Ahlat'a gitmiş, Ahlat devlet erkanı ile birlikte gelini Mardin'e getirmişlerdi.³¹⁵ Necmeddin Alpi'nin eşi olan Hatun, Ahlatşahi II.

³¹⁰ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 105.

³¹¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 39.

³¹² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 40. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 8.; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri*, s. 26.

³¹³ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 68.

³¹⁴ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 72 ve s. 105.

³¹⁵ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 78.

Sökmen'in ana bir kızkardeşi idi. Necmeddin Alpı'nın oğlu Kutbeddin II. İlgazi bu eşinden dünyaya gelmişti. Ahlatşahı II. Sökmen ile Artuklu Timurtaş, Erzurum Saltuklu beyinin kızlarıyla evli oldukları için birbirlerinin bacanağı idiler. II. Sökmen, Necmeddin Alpı'nın teyzesinin kocası, oğlu II. Kutbeddin'in ise dayısı olmaktadır.³¹⁶ II. Kutbeddin İlgazi, dayısı Ahlatşahı II. Sökmen'in sarayında büyümüştü.³¹⁷

Hüsameddin Timurtaş üç kızından Zümrüt Hatunu, Musul hâkimi Atabeğ Zengî'nin oğlu Seyfeddin Gazi'ye 543 (1148) nikâhlanmış, düğün töreni Meyyâfârîkîn sarayında gerçekleşmişti. Daha önce İmadeddin Zengi ile evli olan Safiye Hatun, Zengî'nin ölümünden sonra, Âmid hâkimi ile evlenmişti. 543 yılının Şaban ayında, Âmid hâkimi Cemaleddin Şemsü'l-Mülûk b. İlaldı, İzzüddeve Ebu Nasr b. Nîsan başkanlığındaki heyeti, dayısı Hüsameddin Timurtaş'ın kızı olan Safiye hatunu istemeye yollamış, gelinin mehirine 50.000 dinar vermişti. Nikâh akdini el-Hatip Tacü'l-Ulema el-Haskefî yapmıştı.³¹⁸ Aynı yıl içinde Timurtaş'ın üçüncü kızı Nûra Hatun, Erzen ve Bitlis hâkimi Fahrüddin Devletşah b. Toğan Arslan ile evlendi. Düğün Meyyârîkîn'de yapılmıştı. Gelinin mehirine 50.000 dinar veren Toğan Arslan'ın Timurtaş'ın kızını veziri Diyâüddîn ve emîr Bahaüddîn Sevinç b. Kehmiş'den oluşan bir heyet eşliğinde istemişti.³¹⁹ Seyfeddin Gazi'nin düğün günü ölmesi üzerine, Musul tahtına kardeşi Kutbeddin Mevdud b. Zengî geçmişti. Bir süre sonra Musul idarecileri Hüsameddin Timurtaş'a haber göndererek Zümrüt Hatun'un, bir süre önce Artukluların elinden çıkan Dârâ'nın geri verilmesi şartıyla Kutbeddin Mevdud ile evlenmesini istediler. Timurtaş bu istediği kabul edince Zümrüt Hatun, Kutbeddin Mevdud ile evlendi. İbnü'l-Ezrak, Dârâ teslim edildiğinde, Timurtaş'ın ordugâhında olduğunu söylemektedir.³²⁰ Musul tahtına geçen hükümdarlar, bu Artuklu prensesinden doğan çocuklardan gelmektedir. Kutbeddin Mevdud'tan sonra

³¹⁶ Sümer, *a.g.e.*, s. 73.

³¹⁷ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 129.

³¹⁸ Evlendikten bir yıl sonra Safiye Hatun'un 544 yılında ölmesi üzerine Timurtaş, kızının mehrini istemek için Âmid'e hareket etti. İlaldı'nın mehri vermemesi üzerine Âmid'i kuşatmıştı. Kuşatma sonradan kaldırılmış, Âmid hâkimi ile bu konuda yazışmalarda bulunmuştu. Sonunda o yılın gelirini Timurtaş'a verilmesi konusunda anlaşmışlardı. Bkz. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 95.

³¹⁹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 87.

³²⁰ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 90; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 388.

başına geçen II. Seyfeddin Gazi, Zümrüt Hatun'un oğludur.³²¹ 545 (1150) tarihinde Timurtaş'ın oğlu Samsâmuddin Behram, Kutbeddin Mevdud'un adı belirtilmeyen bir kız kardeşi ile evlenmişti. Nikâh günü, İbnü'l-Ezrak Musul'da olduğunu söylemektedir.³²² Ayrıca Atabeg İzzeddin Mesud (öl. 1193) kızını, Mardin hükümdarı II. Kutbeddin İlgazi'ye (1176–1184) vermişti. Bu evlilik Salahaddin Eyyûbî'ye karşı, aralarında Ahlat hükümdarının da bulunduğu ittifak nedeniyle yapılmıştı.³²³ II. İlgazi'nin ölümünden sonra ise, Meyyâfârikîn'de bulunan II. İlgazi'nin eşi, kızlarından birini Sâlâhaddîn Eyyûbî'nin oğlu el-Melik el-Mu'iz ile evlendirmişti (1185). Kadı Necmeddin Ebi'l Berekât b. Abdullah b. Ebu Asrun ve diğer ileri gelenler nikâhı kıymak üzere şehre gelmişlerdi. Sultan'ın oğlunun nikâh aktini kabul etmek üzere İmadeddin Kâtip el-İsfahâni Sultan'a vekâlet ediyordu. II. İlgazi'nin kızının mehrini tayin için Hatun, heyetle birlikte gelen kadı Ebi Asrun'a vekâlet verdi. Mehir teslim alındıktan sonra nikâh kıyıldı. Salahâddin Eyyûbî, Hatun'un kızına çeyiz olarak çeşitli eşyalar, süslü hediyeler, mücevherat, Irak mamûlü eşyalar, Arap atları ve kısraklar gönderdi. Çiftlikleri ve köyleri ile birlikte Hattâh'ı Hatun'a verdi. Ona ve adamlarına eski iktalarını verdi. Kale komutanı Asad Allah Yarınkuş'a Cebel-Cur'un verildiğine dair Sultan'ın menşuru verildi. Ayrıca Hatun, Kadı Ebu'l-Ferec Yûsuf b. Hibat b. Bassâm el-Cillî'ye Meyyâfârikîn kadılığında bırakılmasını istedi. Adı geçen kadıya Meyyâfârikîn ve ona bağlı yerler ile kaleleri, Hotâh, Cebul-Cur, Zulkarneyn kadılığı ve hisbeliğine atandığına dair menşur verildi.³²⁴ II. Kutbeddin İlgazi'nin ölümünden sonra oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan başa geçmişti. Yavlak Arslan'ın devleti idare edemeyecek kadar küçük olması nedeniyle, Ahlatşah'ı II. Sökmen, II. İlgazi'nin dayısı sıfatıyla memlûku Alp Kuş'u Mardin'e Yavlak Arslan'ın naibi olarak yolladı. Alp Kuş iktidarını sağlamlaştırmak için Yavlak Arslan'ın annesiyle evlendi.³²⁵ Yavlak Arslan'ın annesi, Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan'ın kızıydı.

³²¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 106.

³²² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 90.

³²³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 388.

³²⁴ Şeşen, "İmadeddin Kâtip el-İsfahânî.....", *S.A.D.*, III, s. 339-340. Krş. Sussheim, *a.g.m.*, 696.

³²⁵ Turan, *a.g.e.*, s. 164.

Kara Arslan'ın kızı Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı'nın oğlu II. Kutbeddin İlgazi ile 1164 yılında evlenmişti.³²⁶

Bunun dışında Artuklular, Dânişmendliler ile de evlilik yoluyla akraba olmuşlardı. Fahreddin Kara Arslan'ın kızı bir Dânişmendli şehzadesi ile evlenmişti. Ebu'l-Ferec bu evlikten söz ederken emir Ebu'l-Kasım'ın Kara Arslan'ın kızı ile evlendiği gün öldüğünü, kardeşi Afridun (Feridun)'un kardeşinin dul karısı ile kadının istememesine rağmen zorla evlendirildiğini yazar.³²⁷

Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Kutbeddin II. Sökmen, metbû olarak tanıdığı el-Melik Adil'in kızı ile evlenmişti. Bu evlilik Kutbeddin II. Sökmen'in atabeyi es-Salih Kutluğ Aba tarafından gerçekleştirilmişti. Kutluğ Aba, Salahâddin Eyyûbî'nin Diyarbakır'ı Artuklulardan almasına engel olmak amacıyla, Artuklularla ile Eyyûbîler arasında birkez daha sıhriyet bağı kurulmasını gerekli görmüş ve yanında memleketin kadılarını şahit olarak getirip, Melikü'l-Adil'in kızını II. Sökmen'e istemişti. Nikâh akti yazılıp nikâh tamamlanınca Melikü'l-Adil, Kutbeddin II. Sökmen'i himayesine almış oluyordu, II. Sökmen ise bu evlilik sayesinde Diyarbakır elinde tutmaya devam etti.³²⁸

Hısnı-Keyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun ile evlenmişti. Kılıç Arslan, kızının çeyizi olarak Malatya civarında bulunan Hanzit bölgesini Artuklulara vermişti.³²⁹ Ancak, Nureddin sarayında bulunan bir muganniyeye (şarkıcı) aşırı ilgi gösterip, eşini ihmal etmeye ve ona kötü davranmaya başlamıştı. Nureddin eşini sevmekle beraber, şarkıcı kadınlara düşkünlüğü Selçuklu hanedanından gelen eşini ikinci plana atmasına neden oldu. Selçuk Hatun ise eşinin ona karşı tavırlarına sabır gösterip, şikâyet etmiyor, içine atıyordu. Kılıç Arslan kızının durumunu öğrenince Nureddin

³²⁶İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 142-144.

³²⁷Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 410; İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 172. İbnü'l-Ezrak, 1175 tarihinde Alâüddin b. Devletşah b. Dânişmend 'in oğlunun yeniden Malatya'yı ele geçirdikten sonra kadeşinin karısı olan Fahreddin Kara Arslan'ın kızıyla evlendiğini söyler. Ayrıca bkz. Özeydin" Dânişmendliler", *D.İ.A.*, VIII, 472.

³²⁸Şeşen, "İmâdeddin Kâtip el-İsfahânî.....", *S.A.D.*, III, s. 346. Krş. Başar, "Artuklular", VIII, 251.

³²⁹Şeşen, "İmâdeddin Kâtip el-İsfahânî.....", *S.A.D.*, III, s.268. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 168.

Muhammed'e elçiler yollayıp tehdit dolu uyarılarda bulundu. Nureddin Muhammed ise Kılıç Arslan'ın ülkesine yakınlığı nedeniyle ondan korkmuş, ülkesini ve tahtını alacağını düşünmüştü. Mardin Artukluları ve diğer beylerin ona yardım etmemesi üzerine Salahâddin Eyyûbî'ye mektuplar yollayıp, Kılıç Arslan ile aralarını düzeltmesini, kendisine yardım etmesini istedi. Salahâddin Eyyûbî, Kılıç Arslan'a arada çıkan anlaşmazlıktan vazgeçmesini bildiren elçiler yollamış, Kılıç Arslan'da damadının kusurlu yanlarını ve haksızlıklarını sıraladıktan sonra "benden korunmak istiyorsa bana ait yerleri iade etsin" diyordu. Nureddin Muhammed, kardeşi İmadeddin Ebu Bekir ile birlikte II. Kılıç Arslan'a karşı Salahâddin'in desteğini almak üzere, karargâhını Raban'da Göksü nehri kıyısını kuran Eyyûbî Sultanının yanına gitti. Salahâddin Eyyûbî, Haçlılarla geçici bir süre barış yapıp, bütün dikkatini Kılıç Arslan'ın üzerinde yoğunlaştırmıştı. Salahâddin, yanına gelen Nureddin Muhammed ve kardeşini oldukça iyi ağırlayıp, misafirlerini kardeş diye çağırıyordu. Onlara kıymetli elbiseler, Arap atları ve kısraklar, gerdanlıklar, elbise mahfazaları, mücevherat, Mısır kumaşından imal edilmiş ve değeri 100.000 dinar tutan çuvallarla giysi hediye etti. Hediye ettiği atlar hesabsızdı. Artuklu ordugâhında nekadar yaya varsa, hepsi bineklendi. Nekadar fazla eşya, mal, binek ve davar varsa Nureddin ve maiyetinde bulunan askerlere verildi.³³⁰ Nureddin'in, Salahâddin'in yanında bulunduğu sırada II. Kılıç Arslan'ın elçisi büyük emir İhtiyaruddin Hasan b. Ufras geldi. İhtiyaruddin Hasan'ın, Salahâddin Eyyûbî ile konuşmasından sonra, Hısn-ı Keyfâ Artukluları yüzünden çıkan anlaşmazlık çözüme kavuşmuş, karşılıklı olarak hediyeler alıp verilip, ahidnâmeler imzalanarak, karşılıklı yeminlerle bu sorun halledilmişti.³³¹ İki taraf arasında barışın bu kadar çabuk sağlanmasından önce, Musul hükümdarı İzzeddin'in Mesud'un, Salahâddin Eyyubî'ye karşı Mardin Artukluları ve Ahlatşah'ı ile ittifak yapıp, II. Kılıç Arslan'ıda bu ittifaka dâhil etmeye yönelik rivayetlerin dolaşması³³² iki taraf arasındaki gerginliği artırmış fakat Salâhaddin Eyyûbî ve II. Kılıç Arslan açıkça bir savaş içine girmeyi henüz göze alamamıştı. Salahâddin Eyyûbî'nin, Atabeg Nureddin Mahmud'un mirasına sahip

³³⁰ Şeşen, , "İmâdeddin Kâtip el-İsfahânî.....", *S.A.D.*, III, s. 268-270.

³³¹ Şeşen, *a.g.m.*, s. 270. Krş. Turan, *a.g.e.*. aynı yer.

³³² Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

olmak amacıyla Musul ve Artuklu topraklarını göz dikmesi Musul hükümdarı İzzeddin Mesud'u, Ahlatşahı ve Artuklular'ı yakınlaştırıp ittifak kurmalarına neden olmuştu.

Mardin Artuklularında II. Necmeddin Gazi, kızı Dünya Hatunu, İlhanlı hükümdarı Olcayto Hüdabende'ye nikâhlanmıştı.³³³ Mardin hükümdarı Melik Salih Şemseddîn Mahmud, kızını, Eretna hükümdarı Alaeddin'in oğlu Cafer ile evlendirmişti. Artuklu prensesi, ilk önce Eratna'nın büyük oğlu Şeyh Hasan için istenmişti, onun veba ya da başka bir hastalıktan ölmesi sonucu Sivas'a kadar gelen gelin alayı, geri yollanmamış, Alaeddîn'in diğer oğlu Cafer ile evlendirilmişti.³³⁴ Eretna'nın, Mardin Artuklularıyla sıhriyet bağı kurmasında, onların Olcaytu Hüdabende ile akrabalık kurmaları etkili olmuştu. Eratna bu evlilik yoluyla bölgede etkin olan nüfuzunu daha da artırmayı umuyordu. Çünkü Alâeddin Eretna Moğolların Anadolu Genel Valiliği görevini yapmıştı. Aslen Uygur Türkü³³⁵ olan Eretna sonradan bağımsızlığını kazanmıştı.

Artuklu Sultanı Melik Zahir Mecdeddîn İsa döneminde, Kara Koyunluların bölgenin en eski hanedanı olmaları nedeni ile Mardin Artuklularına akraba olmaya çalıştıkları görülmektedir. Kara Koyunlu reisi Nasuriddîn Kara Mehmet (1380-1389), Celâyir şehzadesi Şey Ali'yi yendikten sonra Tebriz'de Celâyir tahtına Şeyh Ali'nin kardeşi Ahmet'i getirmiş, bu olaydan sonra kuvvet ve kudreti artmaya başlamıştı (1382). Saygınlığını daha da artırmak isteyen Kara Mehmet, Mardin Artuklu hükümdarı Sultan İsa'ya kızına talip olduğunu elçileri vasıtasıyla bildirmişti. Ancak, Sultan İsa bu talebi red ettiği gibi Kara Mehmed'in herhangi bir saldırısına karşı koymak için Hısn-ı Keyfâ emîrine başvurmuştu. Kara Mehmet ise, Sultan İsa'nın red cevabı verdiğini haber aldığı anda, Mardin üzerine yürüdü. Sultan veziri Hacı Feyyaz kumandasında Karakoyunluları karşılamaya yollamış, Kara Mehmet'in ani bir baskını ile yapılan savaşta Artuklular mağlup olup Mardin'e

³³³ İbn Battuta, *İbn Battûta Seyehatnamesi*, I, 338

³³⁴ İbrahim Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, s. 87. n.86 ve n.87; Kemal Göde, "Artuklu-Eretna Münasebetleri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 41-42. Ayrıca bkz. A.mlf, *Eretna Devleti (1327-1328)*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 86 n. 203.

³³⁵ Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul 1946, s. 235.

çekilmişti. Sultan İsa bu olay üzerine kız kardeşini, Kara Mehmet ile evlendirmek zorunda kaldı.³³⁶

Artuklu hanedanı ile Karakoyunlular arasında gerçekleşen bir başka evlilik ise Artukluların son hükümdarı Şemseddin Ahmed'in³³⁷ (1407-1409), Mardin'i Kara Yusuf'un Mardin'i kendisine teslim etmesine karşılık olarak Musul'u verceği ve kendi kızlarından biri ile evlendireceği yönünde yapılan anlaşma ile gerçekleşmişti.³³⁸ Kâtip Ferdi, Kara Yusuf'un, Artuklu Melik Salih Şemseddin Ahmed'e süslü tahtını kendisine bırakmasını teklif ettiği bir mektup yollayıp, Melik Salih'e istediği kadari mal, hatta tüm mal varlığını, beygir, koyun, güzel yüzlü küçük cariyeler, aydınlık yüzlü güzeller, güneş misali göz alan ve hûri kadar çekici kendi kızını dahi bol bol çeyizleriyle vermeyi, ayrıca Musul kentini bile kendisine teslim edip, barış tesis ederek, sözleşme yapıp, savaşı bitirmeyi önermişti.³³⁹ Son Artuklu hükümdarı, bu teklifi kabul edip, Musul'a karşılık Mardin'i teslim eder etmez, eşiyile birlikte zehirlerek öldürülmüştü.

2) Memlûk ve Gulâmlar

Artuklu hükümdarları “memlûk”³⁴⁰ edinin çeşitli devlet kademelerinde bunlardan yararlanmışlardı. Artukluların özellikle “gulâm”³⁴¹ edindiklerine dair bir bilgi de bulunmaktadır. Hükümdarın yanından ayırmadığı memlûkları esir edilen hristiyanlardan veya satın alınarak elde ediliyordu. Usame b. Munkiz, Hısn-ı Keyfâ emîri Fahreddin Kara Arslan'ın Âmid'i kuşattığı ilk seferinde, Âmid'in sicil sorumlusu ile anlaşmasını, kararlaştırdıkları bir gecede surlardan ip sarkıtılarak şehre

³³⁶Sümer, *Karakoyunlular*, I, s. 48. n. 110. Sümer bu, Artuklu ve Karakoyunlular arasındaki evlilik olayını İbn Hacer'in *İnbâ ul-gumr*, adlı eserine dayandırmaktadır.

³³⁷Ebu Bekr-i Tihranî'nin tercümesinde Mardin hakimi Ahmed olarak geçen Şemseddin Ahmed'in “Mirza Şemseddin'in yeğeni olan Mardin Sultanı'nın damadı” şeklindeki ifade, son Artuklu hükümdarının, mevcut kaynaklarda belirtilmeyen bir evlilikten doğduğu, Artuklu hanedanının adı belirtilmeyen başka bir aile yada Kara Koyunlular ile yaptığı evliliği belirtmektedir (Bkz. Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.*, s. 53).

³³⁸Ebü Bekr-i Tihranî, *a.g.e.*, s. 54; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 77; Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 45.

³³⁹Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, aynı yer.

³⁴⁰İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 88, 97, 159. Necmeddin Alpı, 565 Recebinde (Nisan 1170), Memlûk'u Kaymaz'ı Meyyâfârikîn idaresine atamıştı. Ayrıca bkz. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 177.

³⁴¹İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l-Alâiyye*, trc., I, s. 307. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010, s.74

girmelerine yardımcı olacağını, Kara Aslan'ın bu önemli görevi Yârûk adlı bir Frenk memlûka verdiğini, Yârûk'un bu görevi başaramayıp Artukluların Âmid'den çekildiğini hatıralarında yer vermektedir.³⁴² Artuklularda “gulâm”ların³⁴³ Selçuklular gibi askerî ve idarî bir sınıf olarak kullanılıp kullanılmadığı henüz belli değildir. Âmid ve Hısn-ı Keyfâ emîri Mesud'un, Alaeddîn Keykubad'a itaatini sunmak üzere yolladığı elçilik heyetinde yolladığı hediyelerle birlikte “Çinli gulâmlar”da takdim ettiği bilinmektedir.³⁴⁴ İbn Bîbî'de yer alan bu bilgi ile Artuklu devlet yönetiminde gulâmların varlığından haberdar oluyoruz ancak sadece bu bilgi ile Artuklularda “gulâm teşkilatını” teyit edemiyoruz. Bununla birlikte İbnü'l-Ezrak'da adı veya görevini belirttiğini düşündüğümüz bir “ıgdiş”den de söz edilmektedir.³⁴⁵ “Gulâmlık” ve “ıgdişlik³⁴⁶” gibi en üst düzey devlet yapılanmasında görülen oluşumların en azından Artukluların ilk devirlerinde görüldüğünü, zayıflayıpta kendi varlıklarının derdine düştükleri XIII. ve XIV. yüzyılda adı geçen devlet görevlerinin zamanla işlevlerini kaybettiği sadece bir unvan olarak kaldığı düşünülebilir. Asker toplarken genellikle Türkmenlere dayanan Artukluların, “gulâm” sistemiyle en azından emîri koruyan hassâ askerlerini bunlardan temin etmiş olabilirler. Belki de bunların sayıları birkaç yüzü geçmemekteydi. Gulâm temini savaşlarda ele geçirilen esirlerden veya satın alma yoluyla yapıldığı gibi, hükümdara gelen hediyeler arasında ya da gönüllü din değiştirip Müslüman olan kişiler arasından gerçekleştiriliyordu.³⁴⁷ Artukluların zayıfladıkları dönemlerde bile güçlü malî yapıya sahip olmaları Artuklu emîrlilerinin “gulâm” temin ederken zorlanmayacaklarını akla getirmektedir. Henüz bunun ispatını sağlayacak herhangi bir kaynak bilgisine sahip değiliz.

3) Hâcib

³⁴² Usâme b. Munkiz, *Kitâbu'l İtibâr*, s. 115-116.

³⁴³ Bu konuda geniş bilgi için Erkan Göksu, *a.g.e.*, s. 26-48.

³⁴⁴ İbn Bîbî, aynı yer; Göksü, *a.g.e.*, s. 74.

³⁴⁵ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 39.

³⁴⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Faruk Sümer, “Selçuklu Tarihinde İgdişler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 35, (Nisan 1985), s. 9-23; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004, s. 309-318. İgdiş, tabiri İ. H. Uzunçarşılıya göre, devşirmeler için veya muhtelif bir kuvvetin kumandanını belirtmek için kullanılırdı. Ayrıca İgdiş, ana veya baba tarafından yalnız biri Türk olan kişileri belirtmek için bu isim verilirdi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s. 106.

³⁴⁷ Speros Vryonis, “Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri”, *Cogito*, sy.29, İstanbul 2001, s. 96.

Hacib³⁴⁸, hükümdar ile yöneticiler ve halk arasında aracı görevini üstlen saray görevlisidir.³⁴⁹ Hükümdarın güvenini kazanan kişiler arasından seçilen hacipler birden fazla olabiliyordu. İbnü'l-Ezrâk, Necmeddîn Alpi'nın, babası Timurtaş'ın ölümünden sonra başa geçtiği gün, devlet erkânı içinde yaptığı değişiklikleri anlatırken verdiği bilgilerden, Artuklu hizmetinde bulunan hâcibleri ve hükümet teşkilâtı içindeki diğer görevlileri öğrenmekteyiz. İbnü'l-Ezrâk'a göre Necmeddîn Alpi, Mardin'de başa geçtikten sonra, daha önce kendi hizmetinde bulunan Sa'düddevele Altuntaş'ı Meyyâfârîkîn valisine yolladı. Altuntaş, Necmeddîn Alpi'nın başa geçtiğini vali Garsüddevele Yenal'a ilettikten sonra Meyyâfârîkîn'de bulunan diğer devlet ricaline yeni hükümdarın tahta geçtiği bildirilmiş, Cuma günü hutbede bu durum halka da duyurulmuştur. Necmeddîn Alpi görevini başarıyla yerine getiren Sadüddevele Altuntaş'ı hâcibliğe getirip Sümeysat'ı iktâ olarak verdi. Ayrıca Hâcib Şemseddîn Sevinç b. Ebî Said el-Vezir Ebî Mansur el-Cüveynî'yi de hâcib olarak atamış ve Şebahtan'ı da iktâ olarak vermişti. Bunların yanında hâciblere “borazan”, “sancak” ve “çavuş” verilmişti.³⁵⁰

Başka görevlere atanan hâcibler unvânlarını korumaya devam ediyorlardı. Örneğin 552 (1157) tarihinde Savur vilayetinden getirilen el-Hâcib Müîneddîn Ketifeş en-Necmi, Meyyâfârîkîn valiliğinden azledilen Sârimüddevele Ayatabiş'in yerine göreve getirildiğinde, kendisine hâlâ “hâcib” unvanıyla hitab ediliyordu. İbnü'l-Ezrâk Hâcib Müîneddîn'in görevi sırasında yaptığı iyi işlerin, bir daha hiç kimsenin yapmasına muktedir olamacağını belirtip bozguncuların kökünü kazıdığını söyler.³⁵¹ Hüsameddin Timurtaş Dârâ'yı feth edince (12 Zilhicce 544/12 Nisan 1150), el-Hâcib Yûnus b. Bakaş ed-Düneysiri'yi Dârâ valisi olarak tayin etmişti.³⁵² el-Hâcib Müîneddîn ve el-Hacib Yunus ed-Düneysiri'nin vali olarak atanmaları, hâcib unvânı kullanmalarına engel olmamıştı.

³⁴⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 8,

³⁴⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 33, 79.

³⁵⁰ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 107-108.

³⁵¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 118.

³⁵² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 90. Krş. Ataoğlu, *a.g.m.*, s 725.

Bazen hâcibler aynı anda iki farklı görevi yürütebiliyordu. Necmeddin Alpı, 554 (1158-59) tarihinde emirlerinden Şemseddîn Sevinc'e Sümeysat'ı ikta olarak verip, onu Hâcibliğe ve ordu komutanlığına getirmişti.³⁵³ Hâcibler aslî görevleri dışında hükümdarın özel görevleri için de kullanılabiliyordu. Hısnı-ı Keyfâ Artuklularından Fahreddin Kara Arslan, kızını Mardin Artuklu şehzadesi Kutbeddin II. İlgazî'ye verdiğinde gelin alayını, devlet erkânı ile birlikte el-Hâcib Göcü (Küci) ve el-Hâcib Yağı ile birlikte Meyyâfârîkîn'e yollamıştı.³⁵⁴

4) Emîr-i Cândâr

Hükümdar ve ailesinin, sarayın güvenliğinden sorumlu saray muhafaza komutanı³⁵⁵ olan bu memurun varlığına dâir tek kayıt Ebi'l-Fedail Muhammed el-Hamavî'ye dayanır. Buna göre, Eyyûbî Sultanı el-Melik Âdil, Âmid'i aldıktan sonra, Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Mevdud (Mesud)'un, Emîr-i Cândârı ile görüşmesine izin vermişti.³⁵⁶

5) Câmedâr

Hükümdarın elbiselerinden sorumlu olan bu memurla ilgili bilgimiz yine Ebi'l Fedail'de mevcuttur. Eyyûbî Sultanı Melik Âdil, Amid'i aldıktan sonra, Artuklu hükümdarı Mevdud'un ihtiyaçlarını karşılamaında yardımcı olması için yanına Câmedârının da bulunmasını istemiştir.³⁵⁷

6) Çavuş

Hükümdarın "posta ulaklığıyla muhâbere hizmetinden"³⁵⁸ sorumlu saray memurudur. Ayrıca sultan alayının önünden yürüyüp yol açtıklarından dolayı

³⁵³ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 122. Bu sırada Necmeddin Alpı, Nureddin Mahmud ile birlikte Suriye de bulunuyordu. Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, aynı tarihinde Kilikya Ermenilerine ve Antakya üzerine sefere çıkıp onları tekrar Bizans denetimi altına almaya çalışıyordu. Bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 357.

³⁵⁴ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 143. Krş. Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 725-726.

³⁵⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 81.

³⁵⁶ Ebi'l-Fedail, *a.g.e.*, Vr. 215b'den nakleden, Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 726.

³⁵⁷ Ebi'l-Fedail, *a.g.e.*, Vr. 215b'den nakleden, Ataoğlu, *a.g.m.*, s. Aynı yer.

³⁵⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 37.

çavuşlara “durbaş” da deniliyordu.³⁵⁹ *Tarihü'l-Mansûrî*'ye göre Melik Âdil'in, son Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Mevdud için çavuş verilmesini de emretmesi³⁶⁰ Artuklularda bu görevlinin varlığına işaret etmektedir.

7) Harem Ağası

Süryanî Mikhail'de³⁶¹ yer alan bir kayda göre, Artuklu saray memuriyeti içinde “harem ağalığı” da bulunmaktaydı. Süryanî Mikhail 1172'de Kılıç Arslan'ın, genç emir³⁶² yüzünden Malatya'da ayrılık olduğunu duyunca şehre karşı yürümek için hazırlık yaptığını, şehirde bulunanların daha önceden anlaşmış oldukları “Hısnızıyad”³⁶³a adam gönderip akıllı bir adam olan “haremağası Sadeddîn'i” çağırdıklarını belirtir. Ayrıca İbnü'l Ezrak'ın 564/1168'de es-Sâhib Necmeddin Alpı'nın oğlu Kutbeddîn (İlgazi)'nin “cariye”den bir oğlu oldu³⁶⁴ şeklinde bir kaydı bulunmaktadır. Bu bilgilerden “harem”in varlığı ve bu birime bağlı görevlilerin bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

8) Nevbet Takımı

Artuklularda “nevbet takımı” olabileceği yönünde bir kayıt mevcuttur. Nevbet “mızıka takımı olup sefer sırasında hükümdarın yanında yürürdü. Nevbet ile ilgili bu kayıt “Nevbet Atı” ile ilgilidir. Eyyübî ve Memlûklüler'de bulunduğu bilinen ve hükümdarın her an binmesi için hazır tutulan bu at, Ebi'l Fedail'in *Tarihü'l-Mansûrî* adlı eserinde yer alan kayda göre Artuklularda da mevcuttu. Buna

³⁵⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. Aynı yer.

³⁶⁰ Ebi'l-Fedail, *a.g.e.*, Vr. 216 a'dan nakleden, Ataoğlu, *a.g.m.*, s.aynı yer.

³⁶¹ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 223. Krş. Ataoğlu, *a.g.m.*, aynı yer.

³⁶² Malatya'nın Dânişmendli emiri Ferîdün, kardeşi Muhammed'i alt edip Malatya'ya sahip olunca Muhammed Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a sığınmıştı. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993 (3.baskı), s. 203.

³⁶³ Hısnızıyad – Hısnı Ziyâd- Harput'un bir diğer adıdır. 1172'de Harput, Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan'ın idaresi altındaydı. Süryanî Mikhail'in aktardığı bu olayı, Ebûl Ferec'te söz etmektedir. (Ebûl-Ferec, *a.g.e.*, II, 410). Ebûl-Ferec Dânişmendli Ebûl Kâsım'ın Zaid Kalesi sahibi Kara Arslan'ın kızıyla evlendiği gün öldüğünü, Malatya ahalisinin kardeşi Afridîn (Ferîdün)'u başa geçirip, Ebûl Kâsım'ın dul karısıyla evledirdiklerini yazar. Kılıç Arslan derhal Malatya üzerine harekete geçmişse de Nüreddin Mahmud, Mardin emiri ve Zaid kalesi emiri (Fahreddin Kara Arslan) Kılıç Arslan'a karşı birleşince, Sultan Malatya önlerinden çekilip sulh istemişti.

³⁶⁴ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 155.

göre Melik Âdil, Artuklu hükümdarı Mevdud'a Nevbet Atı'nı kullanmasına izin vermişti.³⁶⁵

B) HÜKÜMET TEŞKİLÂTI

1) Vezîr

Devlet yönetiminde hükümdardan sonra en büyük yetki idarenin başındaki vezîrlere aitti. Emniyet güçlerinin, bürokrasinin, vakıfların ve muhtesiblerin³⁶⁶ denetlenmesi vezîrin göreviydi. Vezîr, Artukluların ilk yıllarında büyük bir yetkiye sahipti kendi görevi dışında kadılık ve Dîvân Nâzırlığı görevlerini aynı anda yürütüyordu.³⁶⁷

Vezîrler bazı durumlarda elçi olarak görevlendiriliyordu. Meselâ 796/1393'de Mardin Artuklu vezîri Hacı Muhammed Memlûk Sultanına, Timur hakkında bilgi vermek amacıyla yollanmıştı.³⁶⁸ Hısn-ı Keyfâ Artuklu vezîri İbn Summaka ve yine bu kolun son bulmasından önce görövde bulunan vezîr Şerefü'l-Âlâ, Eyyübîlere elçi olarak yollanmıştı.³⁶⁹ Vezîr doğrudan doğruya hükümdar tarafından atanıp, yine hükümdar tarafından görevinden alınmakla beraber, kendi isteğiyle görevden ayrılanlar da bulunuyordu. Buna Hısn-ı Keyfâ Artuklu vezîri Cemaleddîn'in görevinden istifa edip yerine kardeşi el-Asil'in vezîr olması³⁷⁰ örnek gösterilebilir. Vezîre, devlet idaresinde yardımcı olarak bir nâib atanmaktaydı.³⁷¹ Bazen hükümdarın yokluğunda vezir hükümdarın naibi sıfatıyla devlet işlerini yönetirdi.³⁷²

³⁶⁵ Ebi'l-Fedaîl, *a.g.e.*, Vr. 215 b'den naklen, Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 727.

³⁶⁶ Türk-İslâm devletlerinin çoğunda görülen bu görevli, şehrin belediye işlerinden sorumludur. Şehrin temizliği, halkın ahlak dışı davranışlardan men edilmesi görevleri arasındadır.

³⁶⁷ Varth, *a.g.m.* s. 168.

³⁶⁸ Varth, *a.g.m.*, s. 170; Altan Çetin, *Memlûk Devletinin Kuzey Sınırı*, s. 95.

³⁶⁹ Ebi'l-Fida, *a.g.e.*, Vrk. 197 a' dan nakleden, Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 728.

³⁷⁰ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 147 ve n.42; Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 728.

³⁷¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 76. Mısır'dan gelen Mekinüddevlle İbrahim b. Munkiz, 538 (1144)'de Hüsameddin Timurtaş'ın veziri olunca, yanına Ebû Abdullah b. Muhammed el-İrakî vezir naibi olarak atanmıştı.

³⁷² Bkz. Yukarıda s.58 n.268.

Artuklu vezirleri genellikle “kalem ehli” denilen ülema sınıfından gelen kişilerden oluşuyordu. Mardin Artukluları vezirlerinden Cemaleddin Sencarî³⁷³ ve Necmeddin Gazi (1239–1259)’nin veziri İsmâil bin Ebî Sa’d bin Ali bin el-Mansûr bin Muhammed bin el-Hüseyn eş-Şeybânî el-Amidî bunlara örnek verilebilir. Hüseyin eş-Şeybânî el-Amidî, Amid ile ilgili yazdığı tarih kitabı çağının âlimlerince övülmüştü.³⁷⁴ Kimi durumlarda vezirler, asker kökenli kişiler arasından seçiliyordu. Hısn-Keyfâ Artuklularından Kutbeddîn Sökmenin veziri es-Salah Kutluğaba Amid kumantanlığından vezarete yükselen asker kökenli vezirlerdendir.³⁷⁵

Artuklularda hanedana mensubların da vezirleri bulunuyordu. Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi’nin oğlu Süleyman’ın, Abdülmelik b. Sabit adında bir veziri bulunuyordu.³⁷⁶

Artuklu vezirleri ile Artuklu emîrleri arasında bazen otorite sorunu orta çıkmaktaydı. Hısn-Keyfâ Artuklu emîri Mevdud (Mesud)’un (1222–1231) veziri Ahmed b. Es’ad (öl. 1254) büyük bir âlim ve edib olarak biliniyordu. Mevdud’un Rafizi ve simyager olarak kötü bir şöhret bırakması ve veziri ile arasının açık olması, Ahmed b. Es’ad’ın Dımaşk’a kaçmasına neden olmuştu. Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddîn II. Gazi (1294–1312), veziri İbn’ül Mar’a’yı (öl. 1297) kardeşleriyle birlikte kendisine bir komplâ hazırlığıyla suçlayıp, vezirini idam ettirmişti. Mardin Artuklularından Timurtaş’ın veziri Mekîn ed-Devle İbrahîm b. Münkiz el-Mısırî (öl.545/1144), Timurtaş’a komplâ hazırladığı iddasıyla görevden alınmıştı.³⁷⁷

Artuklu vezirlerinin kullandıkları ünvarlarda dikkat çekicidir. “ Mekîn ed-Devle”, “Zeyneddîn”, “Şemseddîn”, “Kıvâmuddîn”, “Müeyyid ed-Devle” bazı Artuklu vezirlerinin kullanıldığı ünvanlardır. Arap ve Fars etkisi bu ünvanlarda açıkça görülmektedir.

³⁷³ İbn Battuta, *a.g.e.*, I, 339.

³⁷⁴ Kâtip Ferdî, *Mülûk-u Artukiyye Tarihi.*, s. 20 n.26.

³⁷⁵ Şeşen, “İmâdeddîn Kâtip el-İsfahânî.....”, *S.A.D.*, III, s. 343.

³⁷⁶ İbnü’l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 38; Bak. Ataoğlu, *a.g.m.* s. 727.

³⁷⁷ Vath, *a.g.m.*, s. 169–170.

2) Atabeg

Şehzadelerin askerî ve idarî konulardaki eğitiminden sorumlu olan atabegler genellikle ümera arasından seçilir, divânın bir üyesi sayılırlardı.³⁷⁸ İmadü'd-din el-İsfahanî'de yer alan bir kayıda göre³⁷⁹ Artuklularda atabelik sisteminin bulunduğunu göstermektedir. Hısn-ı Keyfa Artuklu emîri Nureddin Muhammed ölünce, yerine küçük yaştaki oğlu II. Sökmen geçmişti. İbn Summaka, Sökmen'e bir süre vezîrlük yaptıktan sonra öldürülünce, Kutluğ Aba genç hükümdarın Atabey'i sıfatıyla vezîr olmuştu.

3) Divân

Artuklularda mâlî işlerin akışı ve denetimi için "divân" adı altında bir takım idarî birimler bulunmaktaydı. Mâlîye teşkilâtlarında görülen müşrif, müstevfî, nazır ed-divân, mutevelli gibi memurlar, Abbasî, Fâtımî, Eyyübî ve Selçuklu Devleti mâlî teşkilatlarında görülen memurların aynısıdır. Bunun dışında Artuklu divanlarında adı geçen memurların dışında divân kâtipleri³⁸⁰ de bulunmaktaydı.

Artuklu mâlî yapısı hakkında fikir edinmemeye yardımcı olan ve bu konuda bize ayrıntılı bilgi veren İbnü'l-Ezrak'ın *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eseridir. İbnü'l-Ezrak'ta yer alan bilgilere Artuklu mâlî teşkilatı şu birimlere ayrılmıştı:

a) Nâzıru'd-dîvân

Nâzıru'd-dîvân³⁸¹, mâlî yönetimi düzenleyen, denetleyen, devlete, orduya ve yönetime para gönderme yetkisine sahip olan birimdir.³⁸² Bu birimde görev yapanlardan biri, 527/1132'de vezir Abdülmelik'in ölümünden sonra Âmid'de

³⁷⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 47.

³⁷⁹ Şeşen, " İmade'd-din el-Kâtib İsfahani....", *SAD*, III, s. 346.

³⁸⁰ Hüsameddîn Timurtaş, 545 /1150 tarihinde Mardin'e gelen veziri el-Müeyyid Zeyneddîn'in kardeşi Zeyneddîn Esad b. Abdulhâlık'ı vezir olarak yanına alınca, o da kendisiyle beraber eş-Şihâb lakaplı birini Divân kâtipliğine atamıştı. Vezir bir yıl sonra Batınîler tarafından öldürülmüştür (Bak. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 95).

³⁸¹ Abbâsîlerde, Hazine Divânı olan Dîvânü'l Hazâin reisine, "hazin" veya "nazır" deniliyordu. (Bkz. Diyanet İslam Ansiklopedisi "Divan" maddesi içinde, ; Abdülazîz ed-Dûrî, "Hulefâ-yi Râşidin, Emevîler, Abbasîler ve Fatımîler'de Divân", *D.İ.A*, IX, İstanbul 1994, s. 380.)

³⁸² Varth, *a.g.m.*, s. 171.

mutevelli olarak bulunan en-Nâsîh Ali b. Ahmed el-Âmidi idi. Vezîrin ölümünden sonra dîvân nazırlığına atanmıştı.³⁸³ Burada görev yapan bir başka kişide 542/1147 yılında ölen, el-Mueyyîd el-Mustevfî Ebû'l Hasan el-Mübarek b. Muhtır idi. el-Muhezzeb el-Irakî müşrifliğini yapıyordu. el-Mueyyîd'in isminde bulunan el-Mustevfî ibaresi onun daha önce Divânü'l-İstifâ'da çalıştığını göstermektedir, fakat bununla ilgili bir kayıt yoktur. el-Mueyyîd'in yerine aynı yıl *Müeyyîdüddeve Kerimü'l-Mülk* lakâbıyla tanınan, oğlu el-Ecel Kerimüddeve Ebû Mansur Hâlid tayin edildi. Göreve gelirken bir takım şartlar sürdüğü ve kendi üstüne düşen görevleri yerine getirip kendisinden beklenenden daha fazlasını yerine getirdiği söylenir.³⁸⁴ Dîvan nazırı olarak adını bildiğimiz bir başka kişi de 1166 tarihinde Meyyâfârikîn divan nazırlığına atanan Ebû Tâhir b. es-Sedid el-Arid b.el-Hadis'tir.³⁸⁵ Bu önemli birimin denetlenmesi için Necmeddîn Alpı b. Timurtaş "Divanü'l İşrâf" (dîvan müfettişliği) adıyla yeni bir kontrol birimi kurmuştu.³⁸⁶

b) Dîvânü'l-İşrâf

Artuklular'ın gerek Selçuklu Devleti'nin devlet teşkilâtından³⁸⁷ gerekse Türkiye Selçuklu Devleti teşkilâtından³⁸⁸ etkilenerak aldığı Dîvânü'l-İşrâf devletin mâlî işlerinden sorumlu diğer divanlarını denetlerdi. Dîvânü'l-İşrâf başkanına "Müşrif"³⁸⁹ denilmekteydi. Necmeddin Alpı, babasından sonra idareyi ele alınca Timurtaş döneminde de bu görevi yürüten el-Muhezzeb el-Irakî'yi³⁹⁰ tekrar divan müşrifi olarak atamıştı.³⁹¹ El-Irakî'nin 557/1160 yılında ölmesi üzerine yerine önce

³⁸³ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 48. Krş. Varth, *a.g.e.*, aynı yer.

³⁸⁴ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 83-84. Krş. Varth, *a.g.m.*, aynı yer. Remzi Ataoğlu, Kerimüddeve Ebû Mansur Hâlid'i divan mütevellisi olduğunu kaydeder (bak. Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 726).

³⁸⁵ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 149. Gerhard Vart, el-Âmid Ebû Tahir b. el-Muhtesib'in, Habeşi tarafından Meyyâfârikîn dîvan nazırlığını atandığını söyler (Varth, *a.g.m.*, s. 171 n. 51). İbnü'l Ezrak tercümesinde ise "Habeşi iki yıldır tutuklu olan el-Âmid Ebû Tahir b. el-Muhtesib'i Meyyâfârikîn'e atadı" şeklindedir. Görev yeri belirtilmemiş. (İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s. 49.)

³⁸⁶ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 145. Krş. Varth, *a.g.m.*, s. 171 n.49.

³⁸⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 44

³⁸⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 97.

³⁸⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 98.

³⁹⁰ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 83-84.

³⁹¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 108.

el-Kemal el Bağdâdi sonra el Abdî getirildi.³⁹² 560 yılının Recep ayında Ebû'l Vefa b. el-Muhezzeb b. Habbab'ı Meyyâfârîkîn divan müfettişliğine³⁹³, 561 yılında da Ebû Salim b. Sökmen'i divan müfettişliğine "mütevelli"³⁹⁴ olarak atamıştı.³⁹⁵ Mütevelli divanü'l-işraf' başkanının yardımcısıydı. İbnü'l-Ezrak'da yer alan ifadelerden divan müfettişliğinin daha önceki tarihlerde kurulduğu gözükmektedir. Ayrıca Dîvânü'l-İşrâf biriminde "Dîvânü'l-İşrâf Kâtipleri" de bulunmaktaydı. Artuklu döneminin ünlü şairlerinden İbn es-Saffar el-Mardinî, Duneysir'de bu görevi 18 yıl boyunca yürütmüştür.³⁹⁶

c) Dîvânü'l-İstîfâ

Artuklularda devletin tüm mali işlerinden sorumlu birimine Dîvânü'l-İstîfâ, başkanına "müstevfî"³⁹⁷ denilirdi. Müstevfî halkın durumunu iyileştirmeye çalışır, bütçenin gelir-gider defterinin tutulmasında nezâret eder, vergi tahsili için memurları tayin eder, memurların maaşlarını öderdi.³⁹⁸ Müstevfî'nin, "Amîd"³⁹⁹ denilen, her vilayette bulunan görevlileri vergi tahsilinden sorumluydu. Müstevfî halktan haksız yere vergi alınmamasına, amîdlerin görevlerini suistimal etmemelerine özen gösterirdi.⁴⁰⁰ Halkın huzuru ve nîzâmı onlara bağlıydı.

Hüsameddîn Timurtaş, 528/1133 tarihinde el-Mueyyîd Ebû'l-Hasan b. Muhtır ve kardeşi Ebû Said en-Nasîh'la beraber Meyyâfârîkîn Dîvânü'l-İstîfâ'sına tayin

³⁹² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 129-130.

³⁹³ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.* s. 145.

³⁹⁴ Eyyûbî mali teşkilatında da görülen bu memur Nâzir'dan sonra en yüksek görevliydi. Her dîvanın ayrı bir mütevellisi olup, divan işlerinin aksamadan yürütülmesinden onlar sorumluydu (Bak. İslam Ansiklopedisi "Divan" maddesi içinde, Ramazan Şeşen, "Eyyûbilerde Dîvan", *D.İ.A.*, IX, İstanbul 1994, 382).

³⁹⁵ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 149.

³⁹⁶ Ahmed Aslan, "Artuklular Döneminde Mardin'de Edebiyat Çevresi ve Mardinli İki Şair: İbn es-Saffar el-Mardinî ve İmaduddîn ed-Duneysirî", *Makalelerle Mardin Önemli Simalar Dini Topluluklar*, IV, 16.

³⁹⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 42.

³⁹⁸ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklularda Dîvan", *D.İ.A.*, IX, İstanbul 1994, s. 383.

³⁹⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, aynı yer.

⁴⁰⁰ Taneri, *a.g.m.*, s. 384.

etmişti. ⁴⁰¹ Aynı yıl Meyyâfârikîn'de bulunan Habeşî Ebu Talib b. Habeşî, Hüsameddîn Timurtaş tarafından vezir olarak tayin edilmiş, ancak o bu görevi sırasında gösterdiği zorbalık nedeniyle herkesi sindirmişti. Kâtiplerin ve maliye erbabının hesaplarına el koyup tahakküm ediyordu. ⁴⁰²

Fahreddîn Kara Arslan döneminde es-Sûfi Yahya b. Abdülvahid Divanü'l-İstifâ nazırlığını yürütüyordu. ⁴⁰³

İbnü'l-Ezrak'dan, "Amîd" olarak görev yapanlardan 560 Recep ayında el-Muhezzeb b. Salim'in azledilmesiyle Temim b. Adil Meyyâfârikîn'e vergi memuru olarak geldiğini ⁴⁰⁴, 561 yılının Safer ayında da Temim b. Adil'in azledilmesiyle yerine geçen İbrahim b. Hâc el-Mârîdi'nin bu göreve getirildiğini ⁴⁰⁵ öğrenmek yetiz.

4) Vâli

Vâli sorumlu olduğu bölgede hükümdarın vekili olarak geniş yetkilere sahipti. Vâlinin en önemli görevi harac toplamasıydı. ⁴⁰⁶ Bunun yanında mâlî idarenin ve askerinin kontrolünde söz sahibiydi. Askerî birliklerin şehirde bulunduğu süre boyunca onların üstünde kumanda yetkisine sahipti. Şehir kapılarının açılıp kapanması, orduların şehre giriş-çıkışlarının kontrol edilmesi ve ordunun barınma ve iaşesinden tek sorumlu vâliydi. Bulunduğu bölgede tüm devlet memurlarının başı olduğu için doğrudan doğruya hükümdara karşı sorumluydu. ⁴⁰⁷

Vâli hanedan üyeleri ⁴⁰⁸ ve devletin çeşitli kademelerinde yetişmiş kendini kanıtlayan yetenekli kişiler arasından seçilirdi. ⁴⁰⁹ Hükümdar öldüğünde, önemli

⁴⁰¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 48. Ebûl Hasan Meyyâfârikîn'deki bu görevine 534 / 1139 yılında geri döndü; 538 / 1144 tarihinde Mardin Dîvânında müstevfî olarak bulunuyordu (bkz. İbnü'l Ezrak, *a.g.e.* s. 72, 75).

⁴⁰² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁰³ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 147. Krş. Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 729.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 146.

⁴⁰⁶ Kalkaşandî, *Subhü'l Aşa*, VIII, s. 225'den naklen Vart, *a.g.m.*, s. 170.

⁴⁰⁷ Vart, *a.g.m.*, s. 170.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 106. Mardin Meliki Necmeddin Alpi başa geçtiğinde kardeşi Cemaleddin Serbi'ye Hâni, es-Sivân, ve Hısn-ı Kulb'u, diğer kardeşi Samsâmeddin Behram'a Dârâ'yı vermişti.. İlgazi Haleb'e hâkim olunca oğlu Timurtaş'ı vali olarak yerine vekil bırakmıştı. Timurtaş'tan sonra

merkezlerdeki vâlilerin yerine başkaları atanıyordu⁴¹⁰. Vâliler sahip olduğu geniş yetkilerden dolayı sorumlu olduğu bölgede uzun süre tutulmazlardı. Timurtaş döneminde Meyyâfârikîn’de 12 vâli görev yapmıştı.⁴¹¹

Memlûk Sultanlarının XIV. yüzyıldan itibaren Mardin’de bir vâlisi bulunuyordu.⁴¹² “Vâli es-Sultan” olarak adlandırılan bu vâli, iktâları dağıtır, memurların tayin edilmesinde hükümdara teklifte bulunur, hükümdarda genellikle vâlinin tekliflerini kabul ederdi.⁴¹³ Mardin’in Memlûk vâlisi Mardin ile Dımaşk, Haleb ve Kahire’de bulunan Memlûk vâlileri arasındaki resmî yazışmaların düzenlenmesi, mektupların uslubunun denetlenmesi⁴¹⁴ gibi detaylara da bakmaktaydı. Vâlinin mektupların üslûbunun denetlenmesine kadar en ince ayrıntıya kadar dikkat etmesi, Memlûk Vâlisi’nin Artuklular üzerindeki nüfuzunu göstermektedir. Böylesine üst düzey bir kontrol Memlûk-İlhanlı rekabetinin Artuklu yönetimi içindeki belirtisiydi. Memlûk Vâlisi, Kahire’den gelen emirleri ilân eder ve bunlara uyup uyulmadığını kontrol ederdi. Resmî geçit ve törenlerde, “Artuklu Beyi’nin atı ile geçtiği özel bir birliğe kumanda ediyordu.”⁴¹⁵ Askerî idare ve nüfuz alanı içindeki vâlilerle yazışmak görevleri arasındaydı.⁴¹⁶

5) Evkâf Nâzırlığı

Vakıfların ve vakıflara bağlı memurların idaresinden sorumlu olan birimdir. Evkâf Nâzırlığı, Abbasîlerde görülen “Divânü’l-bir”in⁴¹⁷ sadece vakıflarla ilgilenen

512’de Haleb’e vali atadığı oğlu Süleyman kendisine isyan edince, yerine kardeşi Abdülcebbâr’ın oğlu Süleyman’ı (Bedrüddevle lakabıyla tanınır) vali olarak atamıştı (İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 423, 468).

⁴⁰⁹ İbnü’l- Ezrak, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁴¹⁰ İlgazi öldüğünde yanında bulunan oğlu Süleyman, babasının naşını Meyyâfârikîn’e getirttiğinde şehrin valisi Kungli adında bir emirdi. Süleyman Meyyâfârikîn’e hâkim olunca, şehrin valiliğine Hatulşah getirildi (İbnül Ezrak, *a.g.e.*, s. 37-39).

⁴¹¹ İbnü’l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 97; Varth, *a.g.m.*, s. 170.

⁴¹² İbnü’l-Furat, *Tarih ed-Düvel ve’l-Mülük*, 18 c. Ms. (darü’l Kütüb) Mikروفilm nr. 3179, IX, s. 453’den nakleden, Varth, *a.g.m.*, s. 170.

⁴¹³ Varth, *a.g.m.*, s. 170 ve n.36’daki kaynakça.

⁴¹⁴ Varth, *a.g.m.*, s. 170 n.37 ve n.38

⁴¹⁵ Varth, *a.g.m.*, s. 170, n. 39.

⁴¹⁶ Varth, *a.g.m.*, s. 170 n.40 ve n.41.

⁴¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 11; Abdülazîz ed-Dûrî, “Hulefâ-yi Râşidin, Emevîler, Abbasîler ve Fatîmîler’de Divân”, *D.İ.A.*, IX, İstanbul 1994, s. 380.

benzeriydi. İbnü'l-Ezrâk'dan bu memuriyette bulunan birçok kişinin adını ve görev yerlerini öğrenmekteyiz. 20 Rebiyülevvel 570 (19 Ekim 1174) yılında Meyyâfârikîn'de ölen eş-Şeyh Zâhid'in oğlu, Mardin'e gelerek babasının yerine evkâf nâzırlığına tayin oldu.⁴¹⁸ Evkâf nâzırı bu görevinin yanında başka idarî görevleri de aynı anda üstlenmekteydi. Mesela 555/1160 yılında Sadreddîn Nasır b. Cibril Divân mütevellisi ve Meyyâfârikîn'in içindeki ve dışındaki vakıfların nazırı olarak Ahlat'tan Meyyâfârikîn'e gelmişti.⁴¹⁹ 550/1155 yılında Bahaüddîn adlı birine Âmid'deki vakıfların idaresi verilmişti.⁴²⁰

Nâzıra bağlı vakıf müfettişi⁴²¹ gibi memurlar da bulunmaktaydı. Hüsâmeddîn Timurtaş'ın veziri Abdülmelik b. Sabit'in vefatından sonra Dîvân nazırlığına getirilen en-Nâsîh Ali b. Ahmed el-Âmidî, daha önce vakıf işlerine bakmaktaydı.⁴²²

6) Kadı

Halkın çeşitli sorunlarını⁴²³ İslâmî kaidelere göre çözüme kavuşturmak kadılara verilmişti. Başkadı devletin idare merkezi olan başkentte oturur, diğer şehirlerde görev alacak kadıları tayin ederdi. Adlî teşkilâtın reisi olan başkadı hükümdar tarafından atanırdı.⁴²⁴ Kadı vergilerin tespit edilmesinde söz sahibiydi⁴²⁵, bazen elçilik heyetlerine başkanlık görevinde⁴²⁶ ve askerinin manevîyatını

⁴¹⁸ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 165-166.

⁴¹⁹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 126.

⁴²⁰ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 116.

⁴²¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 88, 149. Müellifimiz 1148 yılında Meyyâfârikîn dışındaki beldelerin vakıf müfettişi ve 1166'da Meyyâfârikîn vakıf müfettişliği görevinde bulunmuştu. Muhammed b. Ebû Ya'la el-Esurdi 21 Cemaziyelahir 549 (4 Ağustos 1154) 'de vakıf müfettişliğinden, kadılığa atanmıştı (İbnü'l Ezrak, *a.g.e.* s. 113).

⁴²² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 48. Remzi Ataoğlu'na göre ise, vezir Abdülmelik, vezir olmadan önce Evkâf Nazırlığı görevinde bulunmuştu (Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 729-730) .

⁴²³ Mardin'i, Melik Salih Şemseddîn döneminde ziyaret eden, İbn Battûta, Mardin'in başkadısı (Kadı'l- kudât) Burhaneddîn el-Mavsili'nin (Osman Turan, bu adı "Musullu başkadı Burhaneddin" şeklinde vermiştir. Bk. *a.g.e.*, s. 191) yanına gelen bir kadının kocasından şikâyeti üzerine Burhaneddin'in bizzat köye gidip sorunu nasıl çözdüğünü anlatmaktadır (İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (çev. A. Sait Aykut), YKY, İstanbul 2004, I, 242.)

⁴²⁴ Varth, *a.g.m.*, s. 172.

⁴²⁵ Varth, *a.g.m.*, aynı yer ve n. 56.

⁴²⁶ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 39. Meyyâfârikîn emiri Süleyman b. İlgazi, Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın kızıyla evlendiğinde, gelini Malatya'dan alıp Meyyâfârikîn'e getiren elçilik heyetinin başında Kâdî Tâceddîn Ebû Salim b. Nubâta bulunuyordu.

güçlendirmek amacıyla sefere çıkan orduya eşlik ediyordu.⁴²⁷ Kadılar bazen kendi görevleri dışında buldukları şehrin “hisbe” görevini de üstlendiği oluyordu.⁴²⁸

Kadılar bu görevlerinin dışında vakıf tesis işlemlerini tescil eder ve denetlerlerdi. Kutbeddîn II. İlgazi'nin kurduğu Cami-i Kebîr vakfının *vakfiyesini* (vakıf senedi) Kudüslü Kâdı Abdüsselam tescil etmişti.⁴²⁹

Artuklu adlî teşkilatı Büyük Selçukluların adlî teşkilarına göre düzenlenmiş, şer'î ve örfî yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şer'î yargı sistemi içinde “Kadı'l-kudât” yani başkadı en yüksek derecedeki görevliydi.⁴³⁰ Örfî yargı sisteminin başında “Emîr-i Dâd” bulunurdu. Bu konuda kesin bir bilgi olmasada “Kadı-yı leşker” adında askerlerin davaları için görevli bir kadı'nın bulunduğu⁴³¹ da söylenebilir.

Kadıya, göreve başlığında hükümdar tarafından cübbe, sarık ve ipek şal giydirilir⁴³², bazen de hil'at verilir.⁴³³ Mahkeme, kadı'nın oturduğu evde ya da camilerde yapılırdı.⁴³⁴ Kadı'ya mahkeme sırasında naib, kâtip, vekil, muhızır, şahid'ul-adl gibi görevliler yardımcı olurdu.⁴³⁵ Bir şehirde, sunnî akîdenin dört mezhebine göre⁴³⁶ kadılar tayin edilir, hangi mezheb çoğunlukta ise başkadı o mezhepten seçilirdi.⁴³⁷

⁴²⁷ Abdurman Acar, “Mardin Artuklularında Adliye Teşkitar”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2008, I, s. 291. Mardin Artuklularının kurucusu İlgazi, 1121'de Gürcülere karşı giriştiği seferde yanında kâdı Alemüddin b. Nubâta ve oğlu Alemüddîn b. Ebû'l Kebir'i de götürmüştü.

⁴²⁸ Şeşen, , “İmâdeddîn Kâtip el-İsfahânî.....”, *S.A.D.*, III, s. 340.

⁴²⁹ Acar, *a.g.m.*, s. 290 n.19.

⁴³⁰ Acar, *a.g.m.*, s. 288.

⁴³¹ Çoşkun Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, 189; Acar, *a.g.m.*, aynı yer.

⁴³² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 126. Necmeddîn Alpı, Kadı Bahâeddîn'e böyle bir merasim düzenlemiş cübbe, sarık ve taylasan giydirmişti. (İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s. 173)

⁴³³ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 39. Şemsüddeve Süleyman, Meyyâfarıkîn'e sahib olduktan sonra, kadı Alamüddîn b. Nubata'nın yerine oğlu Tâceddîn Ebû Sâlim'i hil'at giydirip babasının yerine kadılığa tayin etmişti.

⁴³⁴ Acar, *a.g.m.*, s. 290; Varth, *a.g.m.*, s. 172.

⁴³⁵ Acar, *a.g.m.*, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 730.

⁴³⁶ Diyarbakır Mesudiye Medresesinin kitabelerinden birinde geçen şu ibare, kadınların dört mezhebe göre atandığını göstermektedir: “Dört Sünnî mezhep için 590 (1193) tarihinde Artuklu Sökmen II

Eldeki mevcut kaynaklardan öğrenildiği kadarıyla bazı Artuklu kadılarının isimleri şunlardır:

a) Hakim Şam'ûn el-Harbutî

Harput'ta kadılık yapan el-Harbutî ünlü bir hattatdır. Harput'ta ne kadar süre ile kadılık yaptığını bilinmiyor.⁴³⁸

b) Ali b. Muhammed b. en-Nagr el-Yağnûnî el-Hanbelî

Âmid kadılığını, ölüm tarihi olan 609/1212'ye kadar yürüten bu zât daha önce Bağdad'da kâdılık yapıyordu.⁴³⁹

c) Yahya b. Said b. Muhammed er-Rabî eş-Şafî

Bağdat ve Musulda müderrislik yaptıktan sonra, XII. yüzyılın sonunda Mardin'e kadı olarak tayin edildi.⁴⁴⁰

d) Muhammed b. Süleymân b. Ali ed-Düneysirî

Mardin'de 631-666 / 1232-1267 tarihleri arasında kadılık görevini yürüttü.⁴⁴¹

e) Kemaleddîn Ömer Banadir et-Tiflisî eş-Şâfî

Moğolların Suriye'yi fethinden sonra, Hulâgü tarafından Musul, Mardin ve Meyyâfârîkîn'e baş kadı olarak tayin edildi.⁴⁴²

f) Muhammed b. Ali ed-Düneysirî

tarafından vakf edildi" (Bkz. Ara Altun, *Anadoluda Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 132.).

⁴³⁷ Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 730.

⁴³⁸ Varth, *a.g.m.*, s. 172 n.64.

⁴³⁹ Varth, *a.g.m.*, s. 172 n.65.

⁴⁴⁰ Varth, *a.g.m.*, s. 173 n.66.

⁴⁴¹ Varth, *a.g.m.*, s. 173 n.67. Ali Emiri naşiri olduğu Katip Ferdi'nin eserine verdiği dip notta bu kadının görev tarihini 613 (1216) olduğunu ve elli yıldan fazla bu görevde kaldığını söylemektedir. Bu durumda 666 (1267) tarihinde görevini bırakmıştı. 669 (1272) tarihinde ölmüştür. Oğlu Abdullah ed-Düneysirî, Artuklu Meliki Şemseddin Salih veya Şemseddin Mahmud'un (1312-1365) kadi'l-kudatı idi. (Kâtip Ferdi, *a.g.e.* s.18 n 22 ve s.30 n.39. İbn Battuta'nın Mardin'i ziyareti sırasında kadi'l-kudat olan Burhaneddin el-Musulî(Mavsili) bu şahıstan sonra göreve gelmiştir.

⁴⁴² Varth, *a.g.m.*, s. 173 n.68.

666-720 /1267-1320 tarihleri arasında, Moğol hakimiyetinin hissedildiği dönemde Mardin’de ki en ünlü kadıdır.⁴⁴³

g) Süleyman b. Dâvud b. Abdülhac el-Hanefî

Hadîs ve fıkıh âlimi olarak tanınan Süleymân b. Dâvud bir süre Bağdât ve Mardin’de kadılık yaptıktan sonra Dımaşk’a, ardından Kahire’ye gitmiş orada 761/1359’da ölmüştür.⁴⁴⁴

h) Burhaneddîn el-Musulî(Mavsılî)

İbn Battûta’nın Mardin’i ziyaretinde baş kadı olarak görev yapıyordu.⁴⁴⁵

i) es-Sadr Ebû Tahir es-Semerkandî

Artukluların Mardin’deki son kadısı olan Ebû Tahir es-Semerkandî, Mardin’i Karakoyunlular’a teslim ettikten sonra Musul’a gönderilen son Artuklu hükümdarı Ahmed’in yanında bulunuyordu.⁴⁴⁶

7) Hisbe

Artuklu devlet teşkilatında bu görevliler dışında şehirlerin belediye işlerinden sorumlu “hisbe”⁴⁴⁷ memurluğu vardı. Bu bölümün başkanına “muhtesip” deniliyordu. Muhtesip, her şehir ve kasabada esnafı, tüccarları, dükkân ve mağazaları denetler arşın ve kilo gibi ölçülerle terazi ve kantarları kontrol ederdi. Kanuna aykırı davranan esnaf ve tüccarları cezalandırırlardı.⁴⁴⁸ Muhtesip’in belediye reisi olduğu kadar şehrin aşayışinden de sorumluydu. Meyyâfârîkîn’in Salahâddin Eyyûbî tarafından Artuklulardan alınmasından sonra şehrin Artuklu kadısı el-Kadı Ebu’l-

⁴⁴³ Varth, *a.g.m.*, s. 173 n.69.

⁴⁴⁴ Varth, *a.g.m.*, s. 173 n.70.

⁴⁴⁵ İbn Battûta, *a.g.e.*,I, s. 338; Varth, *a.g.m.*, s. 173 n.71

⁴⁴⁶ Varth, *a.g.m.*, s. 173 n.72.

⁴⁴⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 10.

⁴⁴⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 256 ve s. 388 n.1.

Ferec Yûsuf b Hibat b. Bassâm b. el-Cilli, Zülkarneyn, Cebel-Cur, Hotâh ve Meyyâfârîkîn kadılığı ile hisbeliğine atanmıştı.⁴⁴⁹

Düneysir Nâsırı Camii Vakıf mütevellisi Abdurrahman b. Salih ed-Düneysirî, Düneysir muhtesibliği ile görevliydi. Ayrıca bu şehrin yetiştirdiği “nahiv” âlimleri arasındaydı.⁴⁵⁰

8) Haberleşme

Artuklular’da haberleşme (muhaberât) için “divânü’l-berîd adı altında bir bölümün olup olmadığı konusunda henüz bilgi sahibi değiliz. Haberleşmede ulakların kullanıldığı kesindir. Bunun dışında Suriye bölgesi ve civarında haberleşme amacıyla posta güvercinlerinden yararlanıyorlardı. Mardin Artuklu emiri Timurtaş ile İmadüddîn Zengî arasında Nusaybîn kuşatması sırasında geçen bir olayda, Artuklular’ın haberleşmede özel eğitilmiş güvercinleri kullandıklarını öğrenmekteyiz.⁴⁵¹ Artuklu posta teşkilatı, atlı ulaklar ve güvercinlerin kullanılmasından oluşuyordu.⁴⁵² Özellikle ulaklar gidecekleri bölgenin âdetlerini bilen uyanık kişiler olmalı idi.

9) Konukevi

Bunun dışında Artuklular’ın, yabancı ülkelerden gelen elçilerin ikamet etmesi için “Dârü’l-Acemiye”⁴⁵³ (Yabancı Konukevi) adlı özel bir binaları bulunuyordu. Burada elçiler dışında kendilerini ziyaret eden önemli konukları da ağırlıyorlardı.

10) Evrak Dairesi/Arşiv

⁴⁴⁹ Şeşen, “İmâdeddin Kâtip el-İsfahânî.....”, *S.A.D.*, III, s. 340.

⁴⁵⁰ Cengiz Tomar, “İbn İlalmış’ın Hilyetüs’s-Seriyyîn min Havâssid-Düneysiriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir’de İlim Hayatı”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 7.

⁴⁵¹ Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem...*, s. 259. Fulcherius, Filistinde bulunan Müslümanların güvercinle haberleştiklerini söylemektedir. Ayrıca bkz. İbnü’l Esîr, *Tarihü’l Atabekiyye*, s. 36-37’den nakleden Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 731; Çoşkun Alptekin, “XI. – XII. Yüzyılda Posta ve İstihbarat”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, (23-25 Haziran 1997), TTK, Ankara 1999, s. 190.

⁴⁵² Başar, *Artuklular.*, VIII, 262.

⁴⁵³ İbnü’l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 135, 146.

Artuklular yaklaşık üçyüzyıl süren hâkimiyetleri boyunca Türkiye Selçukluları, Dânişmendliler, Eyyûbîler, İlhanlılar, Memlûkler ve Eretnalılar ile çeşitli konularda iletişim halinde oldular; onlara elçiler yollayıp, onlardan kimi zaman dostane kimi zaman tehdit dolu mektuplar aldılar. Tarihi kaynaklar bize Artukluların bu yazışmaları hakkında bilgi vermektedir. Artuklular'ın bu kadar yoğun iletişim içinde oldukları devletler ile resmî yazışmalarda bulunmuşlar ve onların konuştuğu dile iyi bilen memurları vasıtasıyla dış ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bu durum bize Artuklularda gelişkin olmasa bir evrak kayıt bürosu ile arşiv dairesinin olabileceği ihtimali vermektedir. Gelen ve giden evrak büyük bir ihtimalle Artuklu emîrlerinin saraylarındaki arşivlerde saklanıyordu. Diğer devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları, Konya, Halep, Şam, Kahire ve Bağdat gibi önemli siyasî ve kültür merkezlerinden gelen her türlü evrak okunduktan sonra yırtılıp atılmadığına göre bir şekilde muhafaza edilmekteydi. İlk dönemlerinde Haçlılarla münasebetlerinde onların dilini konuşmasalar bile Arapça bilen Frenk memlûkları vasıtasıyla Haçlı devletleriyle haberleştiler. Bölgenin diğer devletleri ile Arapça ve Farsça'yı kullanarak iletişim içinde oldular. Siyasi haberleşmenin tamamı zamanla mükemmelleşen özgün bir edebi dil gelişmesine imkân verdi. Arşiv dairesinde okuyazar olanlar içinde edebi bir dil kullanabilecek (divanü'r-resâil veya divanü'l-inşâ)⁴⁵⁴ yetenekli kişiler alınmaktaydı. Artukluların uzun süren tarihleri boyunca, saraylarında böyle bir memuriyetin bulunamayacağı düşünülemez. Ancak Artukluların yıkıldıktan Hısn-ı Keyfâ ve Mardin'in tahrip olması onlardan bize intikal eden evrakların varlığını azaltmaktadır. Artukluların diğer önemli merkezleri Harput, Meyyâfârîkîn ve Âmid'de de aynı durum söz konusudur. Artuklu hizmetinde bulunan İbnü'l-Ezrak'da önemli evrakların saklandığı arşiv dairesi ve bu evrakların korunmasından sorumlu memurlar ile bir bilgi bulunmaması oldukça şaşırtıcıdır. Ayrıca Artuklu malî teşkilatının oldukça ayrıntılı biçimde teşkilatmış olması, vergilerin ve diğer harcamaların tutulduğu defterlerin büyük bir ihtimalle sarayın içinde bulunan bölümlerde veya valilerin sorumluluk alanına giren bölgelerde bulunan küçük saraylarda saklandığı ihtimalini göstermektedir.

⁴⁵⁴Cahen, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", *İslâm Tarihi Kültürü ve Medeniyeti*, IV, 80.

III. BÖLÜM

ARTUKLULAR'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I) SOSYAL HAYAT

A) Şehirler

Artuklu topraklarında yaşayan halklar, bir mozayik gibi çeşitli dinlerden ve etnik topluluklardan oluşmuştu. Bunların birbirleriyle ilişkileri ve geçim kaynakları hakkında yararlı bilgiler veren seyyâhlar ile Ortaçağ İslâm dünyasında yazılan tarih ve coğrafya kitapları Artuklu ülkesinin sosyal yapısı hakkında bir fikir sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. Artuklu ülkesine uğrayan seyyahlar, şehirlerin genelde mamur olduğunu, nehirlerin bolluğundan ve çok çeşitli meyve ağaçlarıyla, zengin tarla ve bahçelerin varlığından söz ederler.

Artuklular ülkelerini çeşitli mimârî yapılarla süslemişlerdi. Artuklular önemli merkezleri Mardin, Âmid, Hısn-ı Keyfâ, Meyyâfârîkîn ve Harput'u medrese, cami, köprü, saray, han, hamam ve ribatla doldurmuşlardı. Bölgede kuyumculukta kullanılan telkari tekniğini Artuklu ustaları oldukça özenli bir şekilde uygulamışlardı. Bugün hâlâ Mardin'de canlı olan kuyumculuk o dönemlerin hatırası olarak yaşamaktadır.

Artuklu şehirleri özellikle Mardin, Düneyser, Âmid önemli ticaret yolları üstündeydi, çarşıları her zaman kalabalıktı. Şehirlerini belediye işlerinden sorumlu "muhtesib"⁴⁵⁵lere bırakmışlardı. Bunlar şehirin güvenliğinden, ahalinin huzurundan ve en çok küçük esnafın ve tüccarın üsule uygun ticaret yapmasından sorumluydular.

Halkın gündelik yaşayışlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmamakla birlikte, Ortaçağ'da yazılan genel tarih kitaplarında Artuklu bölgesinde yaşayan insanların

⁴⁵⁵ İbnû'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 145. Ayrıca bu görevde bulduklarını düşündüğümüz lakabı muhtesib olan kişiler bulunuyordu. (Bak. Aynı Müellif, *a.g.e.*, s. 107)

kıtlık⁴⁵⁶ ve kötü iklim koşulları⁴⁵⁷, sel felâketleri⁴⁵⁸, çekirge istilâları⁴⁵⁹ gibi ürünlerin azalmasına neden olan felaketlerle yüzyüze kaldıklarını öğrenmekteyiz. Bu gibi olağanüstü durumlar üretimi etklediği gibi, halkın sosyal yaşamında da aksaklıklara, can ve mal kaybına neden oluyordu. Ayrıca salgın hastalıklar⁴⁶⁰, savaşlar⁴⁶¹ ve beraberinde gelen istilâ hareketleri halkın yaşam döngüsünü engelliyordu. Kaynaklardan öğrendiğimize göre eşkiyalık faaliyetleri en az savaşlar ve kuraklık kadar yıkıcıydı.⁴⁶² Seyyâhlar bize aktardıkları gözlemlerinde halkın uğraştığı el sanatlarından da söz ederler.⁴⁶³ Artuklu ülkesini gezen seyyahların izlemlerine göre Artuklu şehirlerini inceleyelim:

1) Mardin

İstahrî, Mardin'i yerden zirveye kadar yaklaşık iki fersah yüksekliğinde Mardin dağı üzerinde kurulduğunu, dağın zirvesinde fethedilmeyecek kadar sağlam, mustahkem bir kalenin yer aldığını söyler. Mardin Dağı'nın zehirli yılanlarıyla da ünlü olduğunu belirtir.⁴⁶⁴

İbn Battûta, Mardin'i İslâm beldelerinin en güzellerinden biri olarak tarif eder. Dağ eteğinde kurulmuş büyük bir şehir olduğunu söyler. Her zaman kalabalık cıvıl cıvıl olan çarşılarında yünden yapılan *mer'iz* ya da *mardinî* adlı giyselerin üretildiğini belirtir⁴⁶⁵. Mardin'in dağın tepesinde kurulan kalesi dünyanın en ünlü

⁴⁵⁶ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 202; Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 231, 233, 252, 298; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 493; XI, s. 327-328, 361; XII, s. 384.

⁴⁵⁷ Âzimî, *a.g.e.*, s. 85; Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 118, 164, 231; Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 389; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 327-328.

⁴⁵⁸ Âzimî, *a.g.e.*, s.43; Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 50; İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 51; Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 390.

⁴⁵⁹ Âzimî, *a.g.e.*, s. 42; Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 70, 291; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 377; 428.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 361; Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, s. 545, 570.

⁴⁶¹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 155-156; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 94; Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 575

⁴⁶² Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 275-277;

⁴⁶³ Tezimizin "Artuklularda Ekonomik Hayat" adlı bölümün "Ticaret" adlı alt başlığında konuyla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

⁴⁶⁴ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire 1961, s. 52'den nakleden Ali İpek, "İslâm Coğrafyacılarının Gözüyle Artuklu Merkezleri", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, I, s. 186.

⁴⁶⁵ İbn Battûta, *a.g.e.*, I, 338.

kalelerinden biri idi, “Şehbâ” adıyla anılıyordu.⁴⁶⁶ Yakut el-Hamevî’de Mardin kalesinin el-Cezîre Dağı üzerinde kurulan meşhur ve sağlam bir kale olduğunu, Nusaybin, Dara ve Düneysir’i de içine alan bölgeye hâkim olduğunu anlatır. Şehirin kurulduğu kısımda çok sayıda çarşılar, hanlar, hankâhlar, ribatlar ve medreseler bulunuyordu. Mahalleleri oldukça büyüktü, evleri üst üste gelecek şekilde bir merdiven gibi sıralanmıştı. Evlerin yanında suyu az akan çeşmeler vardı. Bu çeşmelerin sularının toplandığı sarnıçların suyu tatlıydı.⁴⁶⁷ Mardin kurulduğu dağ eteğinden dolayı, su kaynaklarından uzaktı; bu nedenle su sarnıçlarda toplanıyordu. Bu durum şehirin kuşatma altında olduğu durumlarda zorluk yaratmış olsa bile sağlam surları nedeniyle kuşatmacıları yıldırıyordu. Gerek Hülagü gerekse Timur şehri aylarca kuşatmalarına rağmen kalenin çok sarp bir yerde olması, mancınıkla döğüp delik açmanın imkânsız olduğunu⁴⁶⁸ görünce, Mardin’den ayrılmak zorunda kalmışlardı. İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A’lâku’l-hatîre* adlı eserinde, XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olarak verdiği bilgide, Mardin’in yüksek olmayan bir sur ve hendekle çevrili olduğunu belirtir. Surların, dördü aktif olarak kullanılan altı kapısı mevcuttu.⁴⁶⁹

İbn Havkal, Mardin kalesini geçit vermez bir yapı olarak tanımladıktan sonra; kalenin güney kısmının altında insanların oturduğunu, oldukça mamur olduğunu, şehrin su ihtiyacının kanallarla şehre kadar ulaşan kaynak sularıyla karşılandığını, yağmur sularını toplamak için havuz ve çukurlar yapıldığını söylemektedir. Şehir sakinlerinin birçok lezzetli meyve veren çeşitli bahçeleri ve üzüm bağlarının bulunduğunu belirtir. Ucuz ve rahat bir yaşam geçirdiklerini anlatmaktadır.⁴⁷⁰

Zekariyyâ el-Kazvinî Mardin hakkında kaydettiği şu beyitinde:

“Hayatımın bir bölümünü Mardin’de geçirdim, Allah orayı korusun.

⁴⁶⁶ İbn Battuta, *a.g.e.*, I, aynı yer; İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s.176

⁴⁶⁷ Kadir Kan, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacısı Yakut el – Hamevî’ye Göre Artuklu Şehirleri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, I, s. 196; İpek, *a.g.m.*, s. 188.

⁴⁶⁸ Nizâmüddin Şâmî, *a.g.e.*, s. 285. Nizâmüddin Şâmî, Mardin kalesini metin (güçlü) bir yer olarak tarif eder. Spuler, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁶⁹ Mehmet Taşdemir, “Mardin”, *D.İ.A.*, XXVIII, 45.

⁴⁷⁰ İpek, *a.g.m.*, s. 187.

Eğer zaruret olmasaydı tek bir nefes (için) bile oradan ayrılmazdım.

Halkının öyle dilleri, güzel sözleri vardır ki demir bile dayanmıyarak yumuşar.

Kalpleri dağlı insan kalbidir, bazen kurur ve katılaştır.”⁴⁷¹ diyerek şehir sakinleri hakkında bilgi vermektedir. Beyitten anlaşıldığı kadarıyla sert mizacı oldukları kadar insanları etkileyen güzel konuşma üslupları vardı.

Hamdullah el-Kazvîni'den de Mardin'de halkın tarımla uğraştığını öğreniyoruz. Yetiştirdikleri pamuk, tahıl ve meyvelerden, üzüm bağlarından söz eder. Ayrıca, kaydettiği bir bilgide elde edilen ürünlerden divân'a aktarılan miktarın 233.200 dinar olduğunu söylemesi⁴⁷², Artuklular'da maliyeden sorumlu bir divân'ın varlığını ve İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bilgileri teyit edip doğrulamaktadır.

XIV. asrın müelliflerinden Kalkaşandî ise Mardin'in Artukoğullarına mensup Meliklerin elinde bulunduğunu, bu ailenin uzun süre Mardin'de hüküm sürdüğünü ve kendi zamanında hâlâ onların hâkimiyetinde bulduklarını söylemektedir.⁴⁷³

Ünlü seyyâh Marco Poloda Mardin ve civarı hakkında ilginç bilgiler verir. Onun gözlemleri daha çok Mardin'in hinterlantına yöneliktir. Bölge halkından birçok kişinin ticaretle uğraşan tacirlerden, zanaakârlardan oluştuğunu ve el sanatlarının geliştiği bir bölge olarak tarif eder. Kalitesi yüksek pamuklardan üretilen dokuma ürünlerinin her yerde ünlü olduğunu belirtir.⁴⁷⁴

Artuklular döneminde Mardin'in gelişmesi hızlanmış çarşıları, pazarları, camileri, medreseleri, hastahaneleri ve kale dışına taşan bir çok yapıyla gerçek bir kent görünümüne kavuşmuştu. Mardin'in, Musul-Halep arasındaki güzergâh

⁴⁷¹Zekariyyâ Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1969, s. 259'dan nakleden, İpek, *a.g.m.*, s. 189.

⁴⁷²Hamdullah Mustevfî el-Kazvinî, *Nüzhetü'l Kulûb*, (ed. Muhammed Debîrsiyaki), Tahran 1958, s. 124'den nakleden, İpek, *a.g.m.*, aynı yer.

⁴⁷³Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali Kalkaşandî, *Subhu'l-Â'sâ*, Kahire 1913, IV, s. 316'dan nakleden İpek, *a.g.m.*, s. 190.

⁴⁷⁴Marco Polo, *Marco Polo Seyehatnamesi I*, (Haz. Filiz Dokuman), İstanbul 1971, 24.

üzerinde olması önemini artırmış, tarih boyunca sık sık istilâlar ile yüz yüze kalmıştır.⁴⁷⁵

Artuklular, döneminde Mardin İpek Yolu üzerinde olmasının getirdiği nimetlerden faydalanmış birçok sivil ve dini yapı inşâ edilmişti. Mardin merkezinde ve ona bağlı köylerin bir kısmında dokumacılık yaygındı. Şehirdeki küçük işletmeler ile bağ ve bahçe tarımının bölge ekonomisine katkısı büyüktü. Mardin’de kirişhâne, darphâne, boyahâne, bozahâne, debbağhâne, şem’hâne ile susamyağı imalathânelerinin bulunması, ticaretin canlılığını artıyordu. Şehirdekim kırsal alanda tarım ve hayvancılık yaygın olmasına rağmen, transit ticaret ve ona bağlı küçük çaplı sinaî işletmeler ilk sırayı alıyordu.⁴⁷⁶ Mardin’de Artukluların yıkılmasından yaklaşık bir asır sonra görülen Osmanlı egemenliğinde çeşitli ticaret mallarından alınan vergiler olarak İpek, Halep, Rum, Mısır ve Şam Kumaşı, bal, yağ hurma, katran, cam, kalay, kızılboya gibi çeşitli tarım ve sinaî malları sıralanmıştı. Ayrıca Mardin’de özellikle Mansuriye ve Kal’atü’l-imra köylerinde ipek tezgâhları ve kumaş üretiliyordu.⁴⁷⁷ Mardin’de üretilen erikler, zamanla ünlenmiş, Osmanlı sarayına her yıl 800 kilo gönderilmekteydi.⁴⁷⁸

İbn Battûta, Mardin’e yakın olan Cizre (Ceziret-i İbn Ömer) için “çok güzel ve gösterişli bir şehirdi” diyerek etrafı nehirle çevrili olduğu için Arapça ada anlamına gelen “cezire”den dolayı Cizre adını aldığını söylemektedir. Şehirde bulunan caminin eski ama taştan özenli bir şekilde ustaca yapıldığını söyler. Şehirin büyük kısmı harap durumdadır fakat çarşısının zengin olduğunu söyler.⁴⁷⁹ Sincar hakkında ise şehrin bir dağın tepesinde kurulduğunu, meyveleri, ağacı ve akarsuyu bol bir şehir olarak ifade eder. Şehir’in bu özelliğini Dımaşk’a benzeten İbn Batûta, Sincar halkının çoğunluğunun Kürd (ekrad) olduğunu, cömert ve sert yaradılışlı kişiler olarak tarif eder. Şehirde bulunan Şeyh Abdullah’ın büyük şeyhlerden olduğunu ve onun hayır duasını aldığını ve kendisine bir miktar para verdiğini

⁴⁷⁵ Taşdemir, *a.g.m.* 44.

⁴⁷⁶ Taşdemir, *a.g.m.*, 46.

⁴⁷⁷ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul 1969, s.128-130, 137.

⁴⁷⁸ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin sancağı*, s.60.

⁴⁷⁹ İbn Battûta, *a.g.e.*, I, 336.

anlatır. Kırk günde bir yemek yediğini, bir arpa ekmeğinin yarısıyla idare ettiğini anlatır. Cebel-i Sincar'ın tepesinde tekkesinin bulunduğunu söyler.⁴⁸⁰

Artuklular döneminde Mardin'de birçok kilise ve manastır bulunmaktaydı. Bu yapıların büyük çoğunluğu Süryâniler'e ait yapılardır. Şehirin merkezinden yaklaşık 5 km uzakta bulan "Deyrüzafaran Manastırı" büyük bir yapılar topluluğu olup, IX. ve X. yüzyıllarda Süryânîler'in patriklik merkezi olarak kullanılmıştı. İçinde elli iki patriğin mezerının bulunduğu Manastır'da Mor Hananyo, Meryem Ana ve Mor Petrus adında üç kilise ve bir şapel bulunmaktaydı. Özellikle Meryem Ana Kilise'sinin mozayikleri IV. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Deyrüzafaran Manastırının kuzeyindeki dağda, kaya içine oyulmuş, Meryem Ana ve Theodoros tapınakları, Mar Yâkub, Mar İzozil, Mar Behnam manastırları ile Mar Yusuf Savması bulunmaktadır. Şehirde ve civarındaki kiliselerin özellikle çan kuleleri dikkat çekicidir. Mar Mihail Kilisesi, Surp Kevork ve Kırklar Kilisesi, Mar Şmuni Kilisesi ki bu kilise 1125'te onarılmıştı, ayrıca Deyribuhre-Mar Stefanos Manastırı ile Meryem Ana kilisesi, Behirmiz, Bulus Kiliseleri çan kulelerinin mimarisi ile dikkat çekicidirler.⁴⁸¹

2) Düneysir

Artuklu topraklarını ziyaret eden seyyahlardan İbn Cübeyr, Düneysir'in (Koçhisar - Kızıltepe) iklimi ve ticaretini anlatırken, sosyal hayatının çeşitliliği hakkında da gözlemlerde bulunmuştu. Düneysir'i, çölü andıran iklimine rağmen, çiçek ve sebze tarlalarının bulunduğu, ekili alanlarının geniş, erzağı bol bir şehir⁴⁸² olarak tarif eder. Yakut el-Hamevî toprak ısısı fazla olan şehrin havasının güzel olduğunu söyler. Şehrin etrafında nehir bulunmadığını halkın içme suyu ihtiyacını suyu tatlı ve taze olan kuyulardan karşıladığını kaydeder.⁴⁸³ Tarlada ekili ürün halkın günlük ihtiyacını karşılıyordu, ihtiyaç fazlası ürün şehirde kurulan pazarda satılıyordu. Düneysir'de kurulan bu Pazar, İbn Cübeyr'den anlaşıldığı kadarıyla

⁴⁸⁰ İbn Batûta, *a.g.e.*, I, 337.

⁴⁸¹ Banu Bilgicioğlu, "Mardin", *D.İ.A.*, XXVIII, 49.

⁴⁸² İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s.176.

⁴⁸³ Kan, *a.g.m.*, s. 199.

civardaki tek büyük pazardı. Komşu köy ve kasabalardan insanlar buraya alış verişe gelmekteydi. Şâm (Suriye) ve Diyarbakır bölgesiyle, Türkiye Selçuklu Sultan'ı Mesud'a bağlı topraklardan⁴⁸⁴ ve Artuklulara komşu diğer bölgelerden insanlar gelmekteydi. Pazarda satılan ürünler hakkında ve halkın diğer geçim kaynaklarına dair bir bilgi verilmemiş ancak şehrin sosyal hayatının canlılığı açık bir şekilde tarif edilmiş. Tüccarların konaklaması için hanlar yapılmıştı. Ayrıca ihtiyaç sahipleri ve fakir-kuranın sığınağı olarak kullanılabilir bir medresenin yapımı İbn Cübeyr'in ziyareti sırasında devam ediyordu.⁴⁸⁵

Düneysir⁴⁸⁶, Artuklular döneminde Diyarbakır-Musul ve Urfa-Musul yolu üzerinde büyük bir ticaret şehriydi.⁴⁸⁷ Artuklular, ticarî yoğunluk nedeniyle nüfusu artan Düneysir'de birçok medrese, cami ve han yaptırmıştı. Ortaçağ'da insanların fikir alışverişinde bulunduğu, başka diyarlardan bilgiler aldığı yerler genellikle hanlara gelen tüccarlar, seyyahlar ve camilerde gerçekleşiyordu. Düneysir'de doğup büyüyen, Türk asıllı âlim İbn Almış, şehirde bulunan medrese ve camilerin yanı sıra ribatlardan, halkın ziyaret ettiği türbelerden söz etmektedir.⁴⁸⁸ Bu türbelerden biride halk arasında Amr b. Cundub'a (Amr b. Handif) ait olduğu inanılan kabirdir. Burası 1165'te bulunmuştu.⁴⁸⁹

Düneysir'de Müslümler dışında Hristiyanlar ve Rumlar yaşamaktaydı. İbn Cübeyr, Kartaltepesi olarak adlandırılan, büyük bir kaleye sahip, halkı Hristiyan zımmîlerden oluşan, çevresi bağlar, çeşitli ağaçlar ve bahçelerden oluşan bir köyden söz eder. Köyün karşısında bir nehir akmaktaydı.⁴⁹⁰ Yine halkı zımmî olan, ayrıca bir grup Rum'un yaşadığı "Cisr" adlı başka bir köyden söz eder.⁴⁹¹

⁴⁸⁴ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

⁴⁸⁵ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, 177.

⁴⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Streck, "Düneysir", *İ.A.*, III, İstanbul 1945, s. 664.

⁴⁸⁷ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 66.ve n.2.

⁴⁸⁸ Cengiz Tomar, "İbn Almış'ın Hilyetüs's-Seriyyîn Min Havâssi'd-Düneysiriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 7-8.

⁴⁸⁹ İsmet Kayaoğlu, "XII. Yüzyılda Anadolu'da Ziyaret Yerleri", XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, (Ankara 5-9 Eylül 1990), II, s. 738.

⁴⁹⁰ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

⁴⁹¹ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

3) Nusaybin

Adını “kısmet” anlamına gelen “Nasib”⁴⁹²ten alan Nusaybin etrafını bir bilezik şeklinde saran nehrin önünde ve arkasında yer alan yemyeşil bir ova üzerinde yerliyordu. Şehrin tarımsal üretiminin can damarı olan nehir sayesinde tarlalar ekiliyor, dalları meyvelerle yüklü pek çok ağacın yetiştirilmesine imkân sağlıyordu. Nehir çeşitli kollara ayrılıp evlerin su ihtiyacını karşılıyor, bahçelerinde ürettikleri sebze ve meyvalarını, bağlarını suluyordu. İbn Cübeyr bu manzarayı “bahçelerin gölgesi suya vuruyor” şeklinde tarif eder. Nehrin kollarından biri şehrin camisine ulaşıyordu. Camiin biri avluda diğeri doğu kapısında yeralan sarnıçlarda su depolanıyordu. Caminin dışında bulunan iki havuz bu sarnıçlardan beslenirdi.⁴⁹³ Şehir İbn Cübeyr’in ifadesine göre medeniyet parıltıları taşımaktaydı. Çünkü şehirde bir hastahane ve iki medrese bulunuyordu. Ayrıca nehrin üstüne şehrin güneykapısına bitişik kemerli bir köprü bulunuyordu. Ama yine onun ifadesine göre çöl hayatının dağınıklığı nedeniyle nefes alacak bir meydanı yoktu.⁴⁹⁴ Yakut el-Hamavî’de Nusaybin’de bahçelerin ve sularının çok olması nedeniyle veba salgınlarının görüldüğünü söyler.⁴⁹⁵ Zekariyyâ Kazvinî, Nusaybin’i suları ve ağaçları bol, mamur bir şehir olarak tarif eder.⁴⁹⁶ Kazvinî’ye göre şehir ve köylerinde toplam 40 bin bahçe⁴⁹⁷ bulunması, İbn Cübeyr’in Nusaybin’le ilgili olarak “şehri her taraftan besleyen düzenli su kaynakları vardı”⁴⁹⁸ ifadesini desteklemektedir. İbn Battuta şehri ziyaret ettiğinde büyük bir kısmının harap olduğunu söylemektedir. O dönemde şehrin hâlâ bahçelerinin varlığından ve bol meyve veren ağaçlarından söz edip, başka hiçbir yerde benzeri olmayan gayet güzel kokan gül suyunun üretildiğinden bahseder. Halkının dindar ve kimseye zarar vermeyen emniyetli kişiler olduğunu

⁴⁹² İbn, Cübeyr, *a.g.e.*, s.175 n.71.

⁴⁹³ İbn Cüber, *a.g.e.*, s. 175; İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 162.

⁴⁹⁴ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

⁴⁹⁵ Kan, *a.g.m.* s. 197.

⁴⁹⁶ Abdülkerim Özaydın, “Zekariyyâ el-Kazvinî’nin Âsârü’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd Adlı Eserlerinde Anadolu’nun Tarihi ve Coğrafyasıyla İlgili Konular”, *Sosyoloji ve Coğrafya*, (Kitap 15), İstanbul 2006, s. 374.

⁴⁹⁷ Özaydın, *a.g.m.*, aynı yer.

⁴⁹⁸ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

söyler.⁴⁹⁹ XIV. yüzyılda harap olan, Nusaybin’de Cuma namazının kılındığı camisi hâlâ ayakta. Hamdullah Mustevfi, Nusaybin’in meyve bahçelerini ve şaraplarını övmektedir.⁵⁰⁰ el-Makdisi ise şehrin güzel evlerinden, gösterişli hamamlarından, pazar yerinden, Cuma namazı kılınan camisinden ve mevcut bir hisardan söz eder.⁵⁰¹ Nusaybin ve Ma’arra halkı, Timur’un 1395’te Tur-Abidin’e giderken şehirlerinden geçeceklerini öğrendiklerinde saldırıya uğramamak için sarnıçlarda saklanmış boğularak ölmüşlerdi. 1403’te Hasaniye adı verilen bir grup Kürt aşireti Nusaybin’i yağmalamıştı.⁵⁰²

Şehrin kirli havası ve ağaçlarının yabancılar için zararlı olduğu belirtilmiş, şehirdeki akrelerin darb-ı mesel⁵⁰³ olacak kadar çok olduğuna dikkat çekilmiştir. Nusaybin’in etrafı surla çevrili bir kalesi vardı.⁵⁰⁴ Yahudi nüfusunun yoğun olarak bulunduğu bir şehirdi.⁵⁰⁵ Nusaybin’in bugün izleri günümüze kadar gelememiş 6500 adım uzunluğunda bir kaleye sahip olduğu bilinmektedir.⁵⁰⁶ *Hudûdü’l-Âlem*’in⁵⁰⁷ yazarıda Nusaybin’in oldukça mamur olduğunu, Cezire’nin en gözde ve kalabalık şehri olarak tarif ettikten sonra, Nusaybin’in, içinde çok sayıda yılan bulunan muhkem bir kaleye sahip olduğunu ve akrelerinin bolluğundan söz eder. *Hudûdü’l-Âlem*’de bunların dışında Nusaybin ile ilgili olarak kaliteli camtaşı üretildiğini belirtilmektedir. Nusaybin’de ayrıca hristiyanlara ait çok sayıda manastır bulunmaktaydı.⁵⁰⁸ Cezire bölgesinde bulunan iki dağdan biri olan Mardin Dağı, Nusaybin yakınlarında yer almaktadır. Cezire bölgesindeki diğer dağ ise Nuh

⁴⁹⁹ İbn Battuta, *a.g.e.* I, s. 337.

⁵⁰⁰ E. Honigman, “Nasîbin”, *İ.A.*, IX, 102.

⁵⁰¹ Honigman, *a.g.m.*, aynı yer.

⁵⁰² Honigman, *a.g.m.*, aynı yer.

⁵⁰³ Özaydın, *a.g.m.*, aynı yer; Kan, *a.g.m.*, aynı yer.

⁵⁰⁴ Kan, *a.g.m.*, aynı yer; Özaydın, *a.g.m.*, aynı yer.

⁵⁰⁵ Tudala’lı Benjamin ve Ratisbon’lu Petachia, *Ortaçağ’da (12.yy.) İki Yahudi Seyyahın, Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, (çev. Nuh Arslantaş), İstanbul 2001, s. 96, 105.

⁵⁰⁶ Metin Tuncel, “Nusaybin”, *D.İ.A.*, XXXIII, 269.

⁵⁰⁷ Yazarı belli olmayan bu eser V. Minorsky tarafından İngilizceye tercüme edilmiş ancak onun 1966 yılında vefat etmesi üzerine yayın işini C.E. Bosworth üzerine almış, eseri basıma hazır hale getirdikten sonra Londra’da 1970 yılında yayınlanmıştır. (V. Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Mağrib / The Regions Of The World*, Londra 1970). *Hudûdü’l-Âlem*’in bu İngilizce tercümesi 2008 tarihinde dilimize çevrilmiştir. (V. Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Mağrib*, (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008.)

⁵⁰⁸ Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Mağrib*, s. 99.

(A.s)'un gemisinin karaya oturduğu Cudi Dağı'dır.⁵⁰⁹ İbn Hurdazbih, Nusaybin'i Diyar-ı-Rebia'nın bir şehri olarak belirtir. Nusaybin'de Hirmas adlı bir nehirden söz eder.⁵¹⁰

Nusaybin adı çeşitli kaynaklarda Nitibin, Nitbeni, Nizzibi, Nsepi, Nsebin, Nisibis, Nesebis şeklinde geçer. Urfa'nın Siverek ilçesine bağlı Azıklı köyü bazı kaynaklarda Nisibin olarak geçtiği için, bu ikinci yere Nasîbînü's-Sağir (küçük Nusaybin) ve Nasîbînü'r-Rum adı verilir.⁵¹¹

4) Dârâ

Dârâ şehri Mardin ve Nusaybin arasında, bir dağ eteğinde kurulmuştur. Artuklular döneminde bu şehir de bahçelerini suladıkları bir nehrin kenarında yer alan⁵¹² tarımla uğraşan mamur bir yerdi.⁵¹³ *Hudûdü'l-Âlem'* de Dara çok sayıda akarsuları olan dağların eteğinde küçük bir şehir şeklinde tarif edilmiştir.⁵¹⁴ İbn Cübeyr, Dârâ'yı büyük beyaz bir kent olarak tarif eder.⁵¹⁵ Şehrin burçları olan büyük bir kalesi vardı.⁵¹⁶ İbn Battuta, bu şehre uğradığında kalesinin yüksek, harap ve ıssız bir halde olduğunu söyler.⁵¹⁷ Yakut el-Hamavî' şehrin daha önceden Melik Dârâ b. Dârâ b. Kubaz'ın⁵¹⁸ ordugâhı olduğunu, İskender'in bölgeye gelişi sırasında Dârâ'yı öldürüp kızıyla evlendiğini kaydeder. İskender daha sonra Dârâ'nın ordugâhı olan yere şehri inşa edip, onun adını şehre verdiği⁵¹⁹ anlatır.

5) Resülayn (Res'ül-Ayn)

⁵⁰⁹ Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 19.

⁵¹⁰ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008, s. 83, 147.

⁵¹¹ Tuncel, *a.g.m.*, aynı yer.

⁵¹² Kan, *a.g.m.* s. 199

⁵¹³ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 176.

⁵¹⁴ Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, aynı yer.

⁵¹⁵ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵¹⁶ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer; İbn Battuta, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵¹⁷ İbn Battuta, *a.g.e.*, I, 338.

⁵¹⁸ III. Dareios olarak bilinen Pers Kralı. Makedonyalı İskender ile yaptığı iki savaşı kaybetmesi üzerine ülkesi İskender tarafından istila edilmiş ve en sonunda maiyetinde bulunan kişilerce öldürülmüştür.

⁵¹⁹ Kan, *a.g.m.*, 199

İbn Cübeyr'in ifadesine göre Resülayn (çeşme ya da pınar başı) adı şehrin kendisine çok uymaktaydı. Şehirin her tarafından toprağa su kaynakları akıyor, yemyeşil bir ova üzerinde gümüş bir gerdanlığa benziyordu. Şehri sulayan kaynaklar birleşip Habur nehrini oluştuyordu. Yakut el-Hamevî de aynı izlenimleri aktarmaktadır.⁵²⁰ Kaynakların her iki yanı ağaçlarla çevrelenmişti ve ekili düz araziye gelene kadar bu manzara değişmiyordu. Kaynak suları bahçeleri suladıktan sonra değirmenlere ulaşıyordu. Hamevî, bu kaynaklardan dört tanesinin çok ünlü olduğunu söyler. Bunlar Aynü'l-Âs, Aynüs's-Sırâr, Aynü'r-Riyâhiyye ve Aynü'l-Hâşimiyye adlarıyla bilinir.⁵²¹ Ayrıca içinde büyük ve lezzetli balıkların bulunduğu Hasfetü's-Selâme denilen bir su kaynağı daha vardır.⁵²²

Bu kaynakların birinin yanında sûfiler için yapılmış bir tekke bulunuyordu. Tekkeden fakirler, kimsesizler ve garibler yararlanıyordu. Diğer kaynak, insanların ihtiyaçlarının karşılandığı temizlik yerlerine doğru akıyor, daha sonra bu kaynakların birleştiği noktada yapılan su değirmenlerini çeviriyordu. Kaynakların birleştiği nokta nehir haline gelecek kadar büyümüş ve ortasında bir ada oluşmuştu. Değirmenler adaya bitişik yapıldığından, bir baraj gölüne benzemektedir.⁵²³

Sûfiler için yapılmış tekkenin tam karşısında bir medrese ve hamam yeralıyordu. Her iki bina İbn Cübeyr'in ziyareti sırasında kullanılmaz ve yıkık haldeydi. Medrese her yanı yeşil bir yarımada üzerindeydi. Medresenin önü ve arkası bahçe olarak kullanılmaktaydı. Yanında daha yüksekteki bahçeleri sulayan bir su dolabı vardı.⁵²⁴

Yakut el-Hamevî halk arasında ünlü olan, adlarını verdiği su kaynakları dışında adı Aynü'z-Zahiriyye olan bir kaynağının yanına Halife Mütevekkil'in bir bina yaptırdığından söz eder. Halifenin Aynü's-Sırâr'ın üstüne 10 bin dirhem attığını suyun berraklığından tüm paraların halk tarafından toplandığını anlatır. Nehirler

⁵²⁰ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 178; Kan, *a.g.m.*, s. 200

⁵²¹ Kan, *a.g.m.*, aynı yer.

⁵²² İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer; Kan, *a.g.m.*, aynı yer.

⁵²³ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵²⁴ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

üstünde kayıkların bulunduğunu, halkın bahçelerine kayıklarla gittiğini belirtir. Fakat kendisi oraya geldiğinde bu kayıkları göremediğini, suların berraklığını kaybettiğini söyler.⁵²⁵ İbn Hurdazbih, Resûlayn ile ilgili olarak Habur Nehri'nin başlangıç noktası olduğunu söylemektedir.⁵²⁶

Kamu hizmetlerinin eksiksiz verildiği şehrin, kendisini saldırılardan koruyacak bir suru yoktu. Şehirde iki camii vardı. Birincisini, Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz yaptırmıştı. Eski oluşu ve bakımsız kalışı nedeniyle yıkıntı halindeydi. Diğer camii ise şehrin içinde bulunuyordu. Şehirde bulunan evler göçebe hayat tarzı nedeniyle gelişi güzel yapılmıştı, güzellikten yoksundu.⁵²⁷

6) Hısn-ı Keyfâ

İbn Havkal, Hısn-ı Keyfâ'yı Dicle nehrinin batı tarafında şehre bakan kısmı hariç, üç tarafı dağlarla çevrili sarp bir kale olarak tarif eder. Kalenin geçit vermez uçurumlara sahip vadisiyle ele ele geçirilmesi zor bir yer olduğunu söyler. Dicle nehri üstünde emir Fahreddin Kara Arslan b. Davud'un 510 (116) tarihinde yaptırdığı, güzel bir sanat eseri olan köprüsü vardır. Kalenin alt tarafı hanlar, hamamlar ve çarşıların yer aldığı şehir kısmı yer alır, evler taş ve kireçden yapılmıştır. Şehre bağlı birçok köy ve şehrin ihtiyacı olduğu ürünleri sağlayan gayet verimli, ekilmiş arazileri bulnuyordu. Yazın dayanılması güç, ağır bir havaya sahipti.⁵²⁸

Yakut el-Hamevî, Hısn-ı Kayfâ adının, Ermenice olduğunu düşündüğü "Keybâ"dan geldiğini söyler. Cizre ile Âmid arasında bulunan şehrin, Dicle'ye hâkim büyük bir kalesi olduğunu, hiçbir yerde görmediği kadar büyük bir köprüsünün bulunduğunu kaydeder.⁵²⁹ Moğol istilasından sonra bölgeye uğrayan Hamdullah Müstevfî ise şunları söylemektedir: " Hısn-Keyfâ büyük bir şehirmiştir.

⁵²⁵ Kan, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵²⁶ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 151.

⁵²⁷ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵²⁸ Ebû'l-Kâsım İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l Arz*, s. 202'den nakleden, İpek, *a.g.m.*, s. 183

⁵²⁹ İpek, *a.g.m.*, s. 185; Kan, *a.g.m.*, s.198.

Ama şimdi bir kısmı harap ve bir kısmı hâlâ mamur durumdadır. Şehirin yıllık Divân vergisi 82.500 dinardır.”⁵³⁰

Uzun Hasan’a elçilik amacıyla gönderilen Venedikli tacir Josaphat Barbaro⁵³¹, Hısn-Keyfâ’yı Artuklular’ın yıkılışından yaklaşık yetmiş yıl sonra ziyaret etmişti. Şehirde buluan kumaş tacirlerinden, oldukça güzel yapılmış evlerinden söz eder. Şehrin dışında akan derin ırmağın üstünde, genişliği 300 ayak olan ağaçtan yapılmış, sadece kendi ağırlığına dayanabilen bir köprüyü anlatır. Barbaro’nun anlatıklarından, Artuklu yapısı taş köprüünün ziyareti sırasında harab halde olduğu, eksik olan yerlerinin ağaç kullanılarak takviye edildiği anlaşılmaktadır.

7) Âmid (Diyar-ı Bekr)

Yakut el-Hamevî, Diyar-ı Bekr adının, Arapların Adnanî (Hz.İbrahim’in oğlu) kolundan Bekir b. Vâil kabilesine nispetle (gelip bu bölgeye yerleşmişlerdi) bu adı aldığını söyler.⁵³² Dicle nehrinin⁵³³, Âmid yakınlarında Hısn-Zülkarneyn denilen bir kalenin yakınından çıktığını belirtir. Oldukça muhkem olan Âmid kalesi, el-Cezire’de yüksekçe bir yere kuruludur. Şehir büyük ve geniştir. Binaları taştan olan şehiri, Dicle nehri bir hilal gibi kuşatır. Şehirde iki metre derinliğinde su kuyuları vardır. Âmid’in ekinleri bol olup, ağaçları, meyveleri ve bahçeleri çoktur.⁵³⁴

Sert kara bazalttan yapılan surları şehri tamamiyle kuşatmış, şehri her türlü saldırıdan korumuş, kervanlar için güvenilir bir durak ve eşya deposu haline getirmişti. Dicle nehrinden Musul’a doğru “kelek” adı verilen sallarla, nehrin akış yönüne göre giden bir nakliyat yolunun başlangıç noktasıydı.⁵³⁵ Ya’kubî’de Musul,

⁵³⁰ Hamdullah Müstevfî el-Kazvinî, *Nüzhetü’l Kulûb*, s. 122’den nakleden, İpek, *a.g.m.*, s. 185.

⁵³¹ Josephat Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyehat*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2005, s. 66.

⁵³² Kan, *a.g.m.*, s. 198

⁵³³ *Hudûdü’l-Âlem*’de, Dicle nehrinin Eymiz (Amid) Dağları’ndan çıktığı kayıtlıdır. Bkz. Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem*, s. 29.

⁵³⁴ Özaydın, *a.g.m.*, s. 371. Ayrıca bkz. Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *D.İ.A*, IX, 464-469.

⁵³⁵ Besim Darkot, “Diyarbakır”, *İ.A*, III, İstanbul 1963, 602.

Diyâr-ı Rebî'a, Azerbaycan ve Ermeniyye'den gelen her şeyin gemiyle Dicle üzerinde taşındığını söylemektedir.⁵³⁶

8) Meyyâfârikîn

Artukluların önemli merkezlerinden olan ve Moğol istilasında çok zarar görmesine rağmen Meyyâfârikîn⁵³⁷ büyük ve zengin bir şehirdi. Şehirde bir Yahudi Mahallesi bulunması, ticarî açıdan önemini gösteriyordu. Zekeriyâ Kazvînî'ye göre eskiden buraya şehidlerin şehri anlamına gelen "Martyropolis" denilmekteydi.⁵³⁸ Şehirde harabeleri ayakta olan Saint Pierre kilisesi⁵³⁹ Yahudi Mahallesi'nin yakınındaydı. Kilise Mesih Peygamber zamanında kalmıştı. Betrûs ve Bûlus adına inşa edilmişti. Yahudi Mahallesinde camcılar bulunuyordu.⁵⁴⁰ 1233'te Meyyâfârikîn'e uğrayan Yakut-el-Hamevi, şehirle birlikte kilise ve havrayı iyi durumda bulmuştu.⁵⁴¹ Ortaçağda, Meyyâfârikîn'e nispetle, isimlerine Fâriki, Meyyâfârikî nisbelerini alan âlimler ve devler adamları çıkmıştır. Artuklu devri tarihçilerden İbnü'l-Ezrak el-Fâriki buna örnek gösterilebilir. Tarihçi İbnü'l-Ezrak için, Meyyâfârikîn Yakubî Kilisesi'nde muhafaza edilen bir Suryanî tarih kitabı *Taş'i-sa* adlı eser tercüme edilmiş, bu tercüme eserin bir özeti Kazvîni ve Yakut'ta da mevcuttu.⁵⁴²

Şehir, rivayete göre, İran hükümdarı I. Yezdigirt'ten müsaade alan piskopos Marusa (Mar Mause) tarafından İran'ın Hristiyan din şehitlerinin naaşlarını naklettirmek için büyük bir kasabanın bulunduğu yere inşa edilmişti. Din şehitleri

⁵³⁶ Ya' kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, (çev. Murat Ağarı, *Ülkeler Kitabı*), İstanbul, 2002, s. 20. İbn Hurdazbih, Amid'i "Dicle kenarında bulunan Amid" şeklinde tarif eder. Dicle Nehri'nin başlangıç noktasının Amid Dağları olduğunu, Selese Dağlarını geçtikten sonra Fırat Nehri gibi, sularını Ermeniyye bölgesine bulunan birçok su kaynağından aldığını söylemektedir. Bkz. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 84, 149.

⁵³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", *D.İ.A.*, XXIX, 511-512.

⁵³⁸ Turan, *a.g.e.*, s.209; Besimi Darkot, "Meyyâfârikîn", *İ.A.*, VIII, İstanbul 1960; 195; V. Minorsky "Meyyâfârikîn", *İ.A.*, İstanbul, 1960, VIII, 197.

⁵³⁹ Minorsky şehirde bu adla geçen bir kiliseden söz etmez, ama bir bazilika ve aziz Bakire Kilise'sinin harabelerinin görüldüğünü söyler (Bkz. Minorsky "Meyyâfârikîn", *İ.A.*, VIII, aynı yer).

⁵⁴⁰ Murat Ağarı, *Kazvîni'nin Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı (İnceleme ve Değerlendirme)*, İstanbul 2009, s. 391, 407. Krş. Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵⁴¹ *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut, 1957, IV, s. 238'den naklen Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵⁴² V. Minorsky, *a.g.m.*, aynı yer.

adına kurulan şehir, Martyropolis olarak anılmaya başlandı. İbnü'l-Ezrak ve Yakut'un naklettikleri rivayetler Mar Mausa zamanında inşâ edilen binaların tasvirini yapmaktadır. Din kurbanlarının defnedildiği surlar özenle tasvir edilmiş, şehrin 8 kapısı, Aziz Pavlus ve Aziz Petrus adına yapılan Manastırlar ile Bizans imparatorunun 3 nazırının yaptırdığı birer kule ve birer kilise ile diğer binaları anlatmaktadır.⁵⁴³

Artukluların 515/1121 tarihinde elegeçirdiği Meyyâfârikîn, 581/1185'de Eyyûbîlerin eline geçmiş ve burada belkide Artukluların darbhanelerini işleterek kendi adlarına sikke darb etmişlerdir.⁵⁴⁴ 587/1191'de bu şehir Mardin Artuklu hükümdarı Yavlak Arslan tarafından kısa bir süre için geri alınmıştı.

9) Harput (Hisn-ı Ziyâd /Hartabirt)

Yakut el-Hamevî burayı "Hartabirt" olarak zikreder. Âmid ile Malatya arasında, Malatya'ya daha yakın diyerek şehrin konumunu verir.⁵⁴⁵ Hamdullah Müstevfî de şehrin adını Hartabirt olarak kaydeder ve havasının güzel olup dördünce iklimde yer aldığı divân'a ödediği gelirin 215 bin dinar olduğunu belirtir.⁵⁴⁶ Ebû'l-Ferec buraya bazen "Zaid"⁵⁴⁷ bazen de "hartabirt"⁵⁴⁸ demektedir. Harput'un, eski Ermenice adı olan "Harberd" kelimesinde, "berd" hisar veya kale; ilk hecenin de "taş (kaya)" anlamına geldiği; Harput'un böylece "taşkale"yi ifade ettiği söylenir.⁵⁴⁹

Harput, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın idaresinde geçtiğinde karısı Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı olan Despina Hatun, burada bir süre oturmuş, annesi Sâre Hatun'da kendi adıyla bilinen bir cami yaptırmıştı.⁵⁵⁰ Üç büyük kaya kütesinin üzerinde yer alan Harput Kalesi, büyük dairevî bir plân ile inşâ edilmişti. Yaklaşık

⁵⁴³ Minorsky, *a.g.m.* aynı yer.

⁵⁴⁴ Minorsky, *a.g.m.*, 199.

⁵⁴⁵ İpek, *a.g.m.*, s. 191.

⁵⁴⁶ Ali Ünal, "Harput", *D.İ.A.*, XVI, 232; İpek, *a.g.m.*, 191-192.

⁵⁴⁷ Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, s. 351, 352,357 vd.

⁵⁴⁸ Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, s.487.

⁵⁴⁹ Darkot, "Harput", *İ.A.*, V, İstanbul 1977, 206; Ünal, *a.g.m.* aynı yer.

⁵⁵⁰ Ünal, *a.g.m.*, 233.

olarak 50-60.000 metre kare alanı kaplamaktaydı. Şehirde yer alan mimari eserlerin büyük çoğunluğu Artuklulardan kalmadır.⁵⁵¹

10) Harran

İbn Cübeyr, Harran'ı çölün ortasına atılmış, öğle güneşinin kavuruculuğu altında yanan, nefes almak için bir gölgelik yerin bulunmadığı, suyu soğuk nedir bilmeyen bir şehir olarak tarif eder.⁵⁵² Yakut el-Hamevî, Hz. İbrahim'in kardeşine (Harun/Haran) nispetle Harran adını aldığını söyler. Nuh tufanından sonra ilk kurulan şehir olduğuna rivayetler olduğunu anlatır. Kur'an'da, Lût (A.S)'ın kavminin helak olmasından sonra, geriye kalan halkın sevk edildiği yerin Harran şehri olduğuna dair bazı müfessirlerin yorumu bulunduğunu belirtir.⁵⁵³

Harran⁵⁵⁴, halkı cana yakın ve ılımlı olup, birçok hayır sahibi insan bulunmaktaydı. Kentin, üstü ahşapla örtülü çarşıları vardır. Sanki büyük bir evdeymiş gibi dolaşabildiğiniz çarşılar hep gölge içindedir. Alçıdan yapılmış büyük bir kubbesi olan büyük çarşının bitişiğinde eski ama güzel bir şekilde yenilenmiş bir camisi bulunmaktaydı. Caminin büyük avlusunda mermer sütunlar üstünde duran, yüksek üçtane kubbe bulunuyordu. Avluda dördüncü bir kubbe daha yer alıyordu. Bu kubbe on mermer sütun üstüne kurulmuştu. İbn Cübeyr bu kubbenin Rum yapımı olduğunu söyler. Bir zamanlar savaş malzemelerin konulduğu depo işlevi gören bir yermiş.⁵⁵⁵ Caminin, sanki büyük bir şehirin kapılarını andıran ondokuz kemerli kapısı vardır. Her kapıda saray meclislerinin kapılarına benzeyen süslümelere sahip ahşap çok güzel işlenmiş ağaç kilitler bulunmaktaydı. Caminin güzelliği yanında, pazarı oldukça düzenliydi. Bütün bunlar çok az şehirin sahip olabileceği bir durumdu.⁵⁵⁶

⁵⁵¹ Ünal, *a.g.m.*, 234.

⁵⁵² İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s.179. Harran üzerinde kurulduğu bölgede görülen karasal iklim nedeniyle hâlâ ülkemizin en sıcak yerlerinden biridir. Sadece Harran değil, Urfa, Mardin ve civarı yazın oldukça yüksek sıcaklık değerlerine sahip olmaktadır.

⁵⁵³ Kan, *a.g.e.*, s. 199.

⁵⁵⁴ Bkz. T. H. Weir, "Harran", *J.A.* V, 299-300

⁵⁵⁵ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 180.

⁵⁵⁶ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

Erzakı bol, halkı kalabalık olan şehrin sağlam ve güçlü surları bulunmaktaydı. Şehirin bir medresesi ve bir hastahanesi bulunuyordu. Kale çevresini saran büyük bir hendekle çevrelenmişti.⁵⁵⁷ İbn Hurdazbih, Harran'ı Mudar bölgesi şehirlerinden olduğunu, Harran'ın Rumca'da "Helinopolis" adını taşıdığını söylemektedir.⁵⁵⁸

B) Etnik Yapı

1) Türkmenler

Şemseddîn el-Cezerî'de geçen "Artuklular Döğer ve Selçuklular Kınık sülâlesindedir. Bu ikisi Oğuz Türkmenlerinin iki büyük sülâlesidir"⁵⁵⁹ kaydı Artukluların Döğerlere mensup olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ancak sikkeleri üstünde yer alan "I V I" işaretinin Kayı boyu damgasıyla aynı olması, Artukluların Kayı boyuna mensup olma ihtimalini ortaya koymaktadır. Sözü edilen damganının Kayı'ya aid olduğunu ilk kez dile getiren Ali Emîrî olmuştur.⁵⁶⁰ Bu konuda çeşitli tartışmalar⁵⁶¹ yapılmasına rağmen, Artukluların kesin olarak Oğuzların hangi boyuna mensup olduğu henüz aydınlanmamıştır. Fakat açık olan şu ki, Artuklular, Türkmen olup ilk kuruldukları andan itibaren Türkmenler üstünde büyük bir nûfuza sahip olmuşlardır. Kaynaklarda Artukluların Türkmenlerden asker topladığı, Artuklu ailesine bağlılıkları açıkça belirtilmiştir.⁵⁶² ArtuklularınTürkmen aileleriyle olan iyi ilişkileri, Artukluların güçlenmesinde yardımcı olmuştur.⁵⁶³

⁵⁵⁷ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵⁵⁸ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 68. Mudar Bölgesindeki diğer şehirlerde İbn Hurdazbih',n kaydettiğine göre şunlardır. Urfa (Ruha), Sümeysat, Ra'si Keyfâ, Ard'îl-Beyda, Tel Mevzen, Ravâbi, Muzâhin ve Müdeybir'dir.

⁵⁵⁹ Şemseddîn el-Cezerî, *Cevahirü's-Sülûk*, s. 373b'den nakleden Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, s.y. 101, s.121; Turan, *a.g.e.*, s. 137.

⁵⁶⁰ Kâtip Ferdî, *Mülûk-i Artukiyye Tarihi* (nşr. Ali Emîrî), İstanbul 1331, s.18-19; *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, (haz. Metin Yardımcı), İstanbul 2006, s. 22 n.16)

⁵⁶¹ Mükrimin Halil Yinanç (*Anadolu'nun Fethi*, s. 96) damganın Kayı damgası olduğunu söyler, Köprülü ("Artuklular", *İ.A*, I, 617) aynıni tekrarlar. İsmail Galip, (*Meskûkât-i Türkmâniyye Kataloğu*, s. 19) sikkelerin üstünde bulunan işaretlerin kendilerine ait bir damga olduğunu ifade eder. Ali Sevim, ("Artuk Beyin Soy..." s. 123) kesin olarak bir şey söylenemeyeceğini, İbrahim Artuk (*Artuk Oğulları Sikkeleri*, s. 14) ise ortaya çıkacak yeni bigilere kadar şimdilik Döğer boyuna mensup olduklarını kabul etmemek zaruretindeyiz demektedir.

⁵⁶² İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, s.145. İbnü'l-Adîm, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un, 1121 tarihinde yapılan Gürcistan Seferi'nde "İlgazi ve Türkmen topluluklarından yardım istedi" demektedir. Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 81; İbnü'l Kalânsî, *Zeyl'ü Tarih-i Dimaşk*, s. 25. Kalânisi, Kudüs'ü Fatimîlere karşı

Artukluların Türkmenlere dayanması önemli bir takım olumsuzluklara neden olmuştu. Kudüs'un Fatîmilerce kuşatıldığı sırada ve Halep'te İlgazi'nin hâkimiyet kurmaya çalıştığı dönemde yerli halkla, Türkmenler arasında çıkan kavgalar, onların hâkimiyetlerini zedeleyen faktörlerdi.⁵⁶⁴ Buna karşılık Artukluların Haçlılara karşı kazandıkları zaferler ve Belek'in Haçlı liderlerini esir aldığı savaşlar büyük çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu kuvvetlerle kazanılmıştı. İlgazi'nin, Haleb'e kadı İbnü'l-Haşşab eşliğinde girmesinin ardından⁵⁶⁵ Mardin'e dönüp Haçlılara karşı savaşmak için topladığı 20 bin kişilik⁵⁶⁶ ordunun içinde ana unsur Türkmenlerdi.

Türkmenlerin yayla hayatına düşkün olmaları ve obalar halinde toplanarak hayvancılık yapmaları, onların yerleşik hayata geçişini zorlaştırmıştı. Ancak yerleşik hayata geçip, köylerde tarım ve hayvancılıkla uğraşan Türkmenler çiftçilikte zamanla Hristiyanların yerini aldılar.⁵⁶⁷ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun zayıflayıpta, bir çok siyasî teşekküllere ayrıldığı XII. yüzyılın ilk yarısında, Güneydoğu Anadolu'da göçebe Türkmenler, diğer unsarlara göre daha kalabalıktı.⁵⁶⁸ Göçebe hayatı yaşayan Türkmenlerin, Artuklu ordusuna katılmaları yağma yapma imkânını kolaylaştırmış, kimi zaman da onları zor durumda bırakmıştı. Türkmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için çevreye düzenledikleri akınlar sadece Artukluları değil bölgedeki tüm emirlikleri etkiliyordu. Yağma akınları karşılıklı oluyordu. Haçlılar 626/1228–1229 tarihinde Şam bölgesinde etrafı yağmalamaya çıktıklarında karşılaştıkları bir Türkmen grubunun yakalayıp esir etmiş, küçük bir çoğunluğu kurtulabilmişti.⁵⁶⁹ Türkmenler, gerek Araplara ve gerekse bölgede bulunan Haçlılara karşı hep faaliyet içinde

savunan Artuk'un iki oğlunun yanında çok sayıda Türkmen bulunduğunu söyler. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 524. İbnü'l-Esîr, Timurtaş ve Dâvud'un, Zengî ile savaşmak üzere Türkmenlerden topladıkları 20 bin kişilik bir ordudan söz eder. Artuk Bey, Diyarbakır'ı Selçuklular adına kuşatan Fahrüddevlî b. Cehir'e katıldığında yanında kalabalık Türkmen kuvvetleri bulunuyordu. (İbnü'l-Esîr, X, 125 vd.)

⁵⁶³ Vath, *a.g.m.*, s. 183.

⁵⁶⁴ Vath, *a.g.m.*, aynı yer.

⁵⁶⁵ Azimî, *a.g.e.*, s. 50.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 439.

⁵⁶⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*, I, 14-15.

⁵⁶⁸ Akdağ, *a.g.e.*, s.88.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 452.

bulunup, yıpratıcı akınları yapmışlardır.⁵⁷⁰ Türkmenler en çok koyun, keçi gibi hayvanlar besliyorlardı. Türkmenler, kışlaklarından ayrılıp başka yere gittiklerinde koyunlarını ucuzu satıyorlardı.⁵⁷¹

Şehirde yaşayan Türkmenler yerleşik hayatın gerektirdiği şekilde tarım ve ticaretle uğraşıyordu. Sürülerle koyun sahibi olan göçebe Türkmenler ise ustalıklı dokudukları halı ve kilimlerini⁵⁷² kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretiyorlardı. Göçebe hayat yaşayan Türkmenler ise gündelik yaşamın karmaşası içinde bazen verimli bir otlak için bazende bir düğün gibi nedenlerle çevredeki diğer komşularıyla mücadele ediyorlardı. Mesela Türkmenlerle, Kürdler arasında 1185'te küçük bir tartışmayla başlayan olaylar zamanla büyümüş, el-Cezire bölgesinde büyük tahriplere yol açmıştı, Bir türlü son verilemeyen ve on yıl⁵⁷³ gibi uzun bir süre devam eden bu kargaşa ortamı asayiş ve düzeni bozmuştu. Bu süre zarfında hem ticaretin akışı hem de halkın güvenliği zarar uğramıştı. Hâdise, iki Türkmen grup arasında yapılan düğün sonrası meydana geldi. Türkmenler düğün sonrası Zavzan kalesi yakınlarından geçerken, orada yaşayan Kürdler düğün alayına katılmak istediler. Türkmenler buna izin vermeyince, Kürdler sayıca üstünlüklerine güvenerek, düğün alayını basıp Türkmenlerle savaştılar, gelini alıp kalelerine götürdüler.⁵⁷⁴ Bu olay Türkmenlerin ve Kürdlerin arasında büyük bir savaşa neden oldu. Her iki taraftan 10 bin kişi öldü. Yollar kesilip, tacirlerin kervanları soyuldu. Türkmenler ve Kürdler olaylara son vermek yerine şiddeti daha da artırdılar. Kürdler topladıkları 30 bin kişiyle Habur civarında Türkmenlerle savaşıp tekrar mağlup oldular. Her iki taraftan ölenler Habur nehrinin kıyılarından Nusaybin'e kadar olan civarı doldurmuştu. İki taraf arasında yaşanan olay bununla kalmadı, iki kez Musul civarında karşı karşıya geldiler ve Kürdler yine bozguna uğradı. Suriye bölgesinde Türkmenler karşılaştıkları Kürdleri birçok kez mağlup ettikten sonra onları Kilikya'ya kadar

⁵⁷⁰ Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 275; Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 440. Ebû'l-Ferec, Türkmenlerin, Suriye bölgesinde bulunan Kürdlerle savaştıktan sonra, Ermenistan'a girdiklerini, 36 bin esir alıp sattıklarını söyler. Mardin ve Malatya taraflarına doğru yöneldiklerini şiddetli çarpışmalar yaşandığını kaydeder.

⁵⁷¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 435.

⁵⁷² Akdağ, *a.g.e.*, s. 30.

⁵⁷³ Turan, *a.g.e.*, s. 174.

⁵⁷⁴ Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 439; Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

takip ettiler.⁵⁷⁵ Sonunda mahalli hükümdarların arabulucuğu ile Türkmen ve Kürd reisleri bir araya getirilmiş, onlara hil'atler verilmek suretiyle yatıştırılma yoluna gidilip olaylara son verilmiştir.⁵⁷⁶

Artuklu ülkesi ve Suriye bölgesinde tahriplere yol açan bu çatışma, aslında doğudan Anadolu'ya giren yeni kitlelerin yarattığı huzursuzluk ve nüfus artışının beraberinde getirdiği iskân arayışlarıydı. Karahitayların, Oğuz ve Karluk gibi Türk boylarının önünden kaçıp daha elverişli topraklar arayan oldukça kalabalık bir Türkmen gurubu, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girmiş, Artuklularda bunların hareketlerini dikkatlice izleyip takip etmeye mecbur kalmışlardı.⁵⁷⁷ Ebû'l-Ferec, Rüstem adında bir Türkmen çobanın Türkmenlerden oluşan 5 bin atlı ve birçok piyade ile Kilikya topraklarına girdiğini ve etrafı yağmaladığını söyler. Bunun üzerine Kilikya Ermeni Kralı Leon, Maraş bölgesinde bulunan geçitleri kapatıp, onları pusuya düşürmek suretiyle hepsini öldürmüştü. Halep civarında toplanan bir başka Türkmen grubu Antakya bölgesini yağmaya hazırlanırken Bohemond onlarla savaşmış hepsini öldürmüştü.⁵⁷⁸

Süryanî Mihail'in kaydına göre tüm bu olumsuzlukların üstüne, bir de çekirge sürülerinin ortaya çıkıp ekinleri yiyip yok etmesi, kıtlığa yol açmış, halk Düneysir'de kurulan pazarda kız ve erkek çocuklarını satmak zorunda kalmıştı.⁵⁷⁹

Suriye bölgesinde huzursuzluk 1202 yılında Türkmenlerin silahlanıp ayaklanmasıyla tekrar bozuldu. Kervanların yolu kesiliyor, hayatı felce uğrıyorlardı. Silahlı gruplar dışında hiçbir topluluk yollarda emniyetli şekilde geçemez olmuştu. Bunun üzerine Eyyûbî Sultanı Melik el-Âdil bölgeye asker gönderip olaya müdahale etmek istedi. Ancak, askerleri Re'sül Ayn'a kadar gelmişler bir şey elde edemedi.⁵⁸⁰ el-Âdil'in asker yollayıp

⁵⁷⁵ Süryanî Mihail, *a.g.e.* s. 275-277, Ermenice nüsha s. 278 ; Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 440. Krş. Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s.149-150.

⁵⁷⁶ Turan, *a.g.e.*, s. 175.

⁵⁷⁷ Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵⁷⁸ Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 447-448; Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵⁷⁹ Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 291.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 153.

Türkmenlere müdahale etmesi, onların Artuklularca desteklendiğini düşünmesiyle açıklanabilir.

Güneydoğu Anadolu'da Mardin ve Diyarbakır gibi şehirlerde Artukluların hakimiyeti, bölgedeki Türk hakimiyetinin ve Türkmen varlığının yerleşmesine katkı sağlamıştı.⁵⁸¹ Mardinde XVI. asırda Türkmen varlığını gösteren birçok Türkçe köy adı hâlâ yaşamaktaydı. Dede-Kargın, Döğür-oğlu ve Bayındır adlarındaki köyler⁵⁸², Mardin civarındaki Artuklu döneminin başlarındaki Türkmen izlerini ve devletlerinin son yıllarında Akkoyunlu varlığını gösteren köyler bulunmaktaydı.

Anadolu'nun Moğol idaresi döneminde doğudan birçok göçmen topluluk (çeşitli Türkmen, Moğol ve Kürt kabileleri) gelmiş olmasına rağmen, yeni yerleşimciler için iskân sahası açmak amacıyla büyük tehcirlerin yapıldığına dair kayıtlar bulunmamaktadır.⁵⁸³ Artuklu idaresinde Türk, Kürt ve Arap olmak üzere üç etnik Müslüman grup bulunuyordu. Aşiret hayatının getirdiği yaşayış nedeniyle çıkan tartışmalar bir yana bırakılırsa, bu üç grup İslamiyetin birleştirici çatısı altında yaşadıkları için herhangi bir etnik ayırım olmadan yaşamaktaydılar.⁵⁸⁴ Artuklu hükümdarları, kendi bölgelerindeki tüm Müslüman halkın, gayri Müslimlerin hükümdarı ve koruyucusu idi.

2) Kürdler

Artuklu ülkesinde tarım ve hayvancıkla geçinen yerleşik hayata geçmiş Kürdlerin yanında Türkmenler gibi göçebe hayatı yaşayanlar da bulunuyordu. Tarımla uğraşmadıkları için, kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar hayvancılıkla geçimlerini sağlıyorlardı. Geçit vermez dağlık alanlarda yaşadıklarından Kürdlerin bir kısmının çağdaş birçok kaynakta yol kesip eşkiyalık yaptıklarına dair malumat vardır. Mesela, ünlü seyyâh İbn Cübeyr, 1185'te patlak veren olaydan çok sonra uğradığı bölgelerde onlardan şikâyet ediyordu. Verdiği bilgiler oldukça ilginçtir. İbn

⁵⁸¹ Akdağ, *a.g.e.*, s. 89.

⁵⁸² Göyünç, *XVI. Mardin Sancağı*, s. 76.

⁵⁸³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul 1946, s. 242.

⁵⁸⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 236.

Cübeyr yolculuk ettiği kervanın, Musul'dan Nusaybin'e ve Düneysir kentine kadar bu yörenin baş belası olan Kürdlerin saldırısına karşı pür dikkat ve endişeli şekilde öğlenin ilk saatlerine kadar yola devam ettiğini söyler.⁵⁸⁵ Onun ifadesine göre Kürdlerin yol kesmek ve yeryüzünde fesat çıkarmak dışında başka işleri yoktu. Yörede bulunan geçit vermez dağlarda yaşarlardı. Bazen Nusaybin'e kadar ilerleyen Kürdleri, engelleyip saldırılarına engel olacak bir Allah kaldı demektedir.⁵⁸⁶

İbnü'l-Esîr, 1227 yılı olaylarını anlatırken Diyarbakır taraflarından bir gurup Kürd'ün Cezire-i İbn Ömer'e (Cizre) saldırıya geçtiğini anlatır. Cizre emiri öldürülmüş olduğu için oraya saldırmak cazip görünmüştü. Cizre'ye yaklaştıklarında Selkûn adlı büyük bir köyde yaşayan halk, bunların tekin olmayan hallerinden haberdar olup birleşmişler, saatlerce yaptıkları savaş sonunda onları mağlup etmişlerdi. Köy halkı, kaçan Kürd taifesinden ellerine geçen malı yağmalamıştı.⁵⁸⁷

Böyle olmakla birlikte Artuklular döneminde kendilerine bağlı Kürd beyleri önemli makamlara geliyordu⁵⁸⁸; siyâsî, idarî, kültürel ve askerî alanlarda görev alıyorlardı. Alt tabaka ise tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu.⁵⁸⁹ Artuklular Türkmenlerin yanında sayıca az olsa bile şüphesiz Kürdlerden de asker devşiriyorlardı. Artukluların zayıfladıkları dönemde Türkmenler üstündeki eski güç ve otoritelerinin zayıfladığı düşünülürse kendilerine sadık Kürd beylerinden asker topladıkları düşünülebilir. Fakat bu asker toplama ordunun ana unsurunu oluşturacak mahiyetten çok Türkmenlere karşı bir denge ve gözdağı şeklinde olabilir. Akkoyunlu ve Kara Koyunlu Türkmenlerinin Artuklu topraklarına girip etrafda giriştikleri yağma ve akınlar, Artuklulara bağlı Türkmenleri bu yeni güçle ittak içinde olmayı gerektirmişti. Bu durum Artukluların asker ihtiyaçlarını karşılamak için Arapların ve Kürdlerin de aralarında bulunduğu diğer Müslüman topluluklara yöneltmişti.

⁵⁸⁵ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 176

⁵⁸⁶ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 436.

⁵⁸⁸ Vath, *a.g.m.*, s. 182-183.

⁵⁸⁹ Vath, *a.g.m.*, s. 182-183.

İbn Battûta, Nüsaybin ve Düneysir arasında bulunan Sincar'ın halkının Kürdlerden oluştuğunu, ahalinin eli açıklığından, orada yaşayan Şeyh Abdullah adıyla bilinen bir şeyhten hayır duasını aldığı ifade eder.⁵⁹⁰

İbnü'l-Ezrak, Necmeddîn Alpı 1176 yılı içinde Mühezzeb Ebî Boylu'ya, Şabahtân'ı ikta verip, İmaretu'l-Ekrâd ve'l Evrâk'ı verdi demektedir.⁵⁹¹ Bu İmaretu'l-Ekrâd ve'l Evrâk'ın ne olduğu tam olarak açık olmamakla beraber Kürd aşiretleri ve beyleriyle ilgili onları denetim altına almak için yapılan düzenlemeyi tarif etmiş olabilir.

Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf Mardin'i ele geçirip Artuklulara son verince onlara bağlı Kürdleri ve Türkmenleri kendine tabi kılmıştı. Bu durum o dönemde yaşamış Hristiyan tarihçilerin kronolojilerine de yansımıştır.⁵⁹² Artukluların zayıfladıkları dönemde Kürdler Timuru⁵⁹³ ve Karakoyunluları metbû olarak tanıyıp onlara vergi vermişlerdir.⁵⁹⁴ 1346 tarihinde Haleb bölgesinde çıkan veba Mardin ve Kürdlerin yaşadığı dağlık bölgelere yayılmıştı. 1350 tarihinde bir Kürd beyi, Musul'a akınlarda bulunmuş ve Mardin'i de yağmalamıştı.⁵⁹⁵

3) Araplar

Artuklu topraklarında yaşayan Araplar istisnai haller dışında askere alınmazlardı.⁵⁹⁶ Fakat ünlü Arap aileleri Artuklularda önemli görevler alıyorlardı.⁵⁹⁷

⁵⁹⁰ İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 337.

⁵⁹¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 173; Turan, *a.g.e.*, s. 206.

⁵⁹² Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzlük Türk Tarihine Ait Kronolojiler ve Kolofonlar", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, s. 102.

⁵⁹³ Çetin, *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı*, s. 95. 1394 tarihinde Artuklu veziri Memlûklere elçi olarak geldiğinde Kürdlerin Timur'un emrine girdiklerini bildirmişti.

⁵⁹⁴ Andreasyan, *a.g.m.*, aynı yer.

⁵⁹⁵ Çetin, *a.g.e.*, s. 94.

⁵⁹⁶ Vath, *a.g.m.*, s. 182.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikîn ve Mardin kadınlıklarında göreve yapan ve verdikleri vaazlarla halkı etkileyen Arap kökenli Nubâtâ ailesi hakkında eserinde bilgiler verir. (Bkz. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 75, 112-113)

Usâme b. Munkiz, bir süre Hısn-ı Keyfâ Artuklu emiri Fahreddin Kara Arslan'ın hizmetinde bulunmuştu.⁵⁹⁸

Artuku ülkesinde Arapça resmi dil olarak kullanılıyor, eğitim Arapça yapılıyor, eserler Arapça yazılıyordu.⁵⁹⁹ Artuklularda yönetici sınıfı oluşturan Türkmen asıllı emîr ve hükümdarların yanında, bunlara yakın Kürd ve Arap asıllı elit kesim devlet yönetimi içinde bulunuyordu. Diğer alt tabakada kalan çoğunluğun ise üretici kesim olarak tarım ve hayvancılık yanında ticaretle uğraşıyordu. Medreselerde eğitim veren hocaların ve kadı olarak görev yapanların çoğunluğu Arap kökenliydi. Türkmen asıllı elitin Artuklu idare sisteminde en üst görevlerde olduğu düşünülürse eğitim ve öğretim ile kadılık Arapların elindeydi.⁶⁰⁰ Geriye kalan meslek gurupları ise çeşitli din ve ırktan kişilerce paylaşılmıştı. Örneğin bugün hala Mardin'de en iyi kuyumcular Süryanî asıllı Hristiyanlar olarak kabul edilir.

C) Dinî Topluluklar

1) Müslümanlar

Artukluların hüküm sürdüğü Güneydoğu Anadolu İslâm'ın erken dönemlerinden beri gaza ve cihad kültürünün yoğun şekilde yaşandığı topraklardı. Gazilik ve şehitlik ile cihad kavramları halkın her tabakasından insanların yabancı olmadığı olgulardı. Haçlı tehlikesine karşı bir süre Artukuların elinde kalan Haleb'i saymazsak, İslâmiyetin Sünnî geleneği bu topraklarda genel kabul görmüş, halkın yaşayışı medreselerde okutulan dersler hep Sünnî inanişâ göre şekillenmişti. Fâtımîlerin güçlü olduğu dönemlerde Kuzey Suriye ve ona bağlı Güney Doğu Anadolu Şîîliğin tesiri altına girmişe de, Selçukluların bölgeye hâkim olmasıyla Sünnî inaniş yeniden hâkim olmuştur. Artuklu camilerinde okutulan hutbelerde Abbâsi halifelerinin adı kesintisiz şekilde okutulmaya devam etmişti.

⁵⁹⁸ Usâme b. Munkiz, *Kitâbu'l İtibâr*, s. 115, 234.

⁵⁹⁹ Köprülü, "Artukoğulları", I, 624; Vath, *a.g.m.*, aynı yer.

⁶⁰⁰ İbnü'l-Ezrak'da kadı olarak görev yapmış birçok Arap asıllı kâdı zikredilmektedir.

Artuklu şehirlerinde, köylerinde hangi Sunnî mezhebi yoğunluktaysa kâdî o mezheb içinden seçilirdi. Halkın büyük sevgisini kazanan şeyhler, dervişler ve evliyalar bölge insanının dinî yaşayışında oldukça etkiliydiler. Bazen bir dağın eteğine bazen bir köyde kurdukları tekkelerde müridlerine, kimsesizlere ve bölgeye gelen seyyahlara yardımcı oluyorlardı. İbn Battuta, Sincar'da rastladığı bir şeyh'in kendisine yolculuğunda kullanmak üzere bir miktar para verip, tekkesine misafir olduğunu anlatmaktadır.⁶⁰¹ Nicolo Barbaro ise Mardin'de kaldığı süre zarfında bir medresede gördüğü genç bir kalanderi dervişle yaptığı konuşmadan sonra dünyaya olan bakış açısının bir an değiştiğini itiraf etmektedir.⁶⁰²

Şehirlerde yaşayan insanlar yerleşik yaşayışın getirdiği medrese eğitiminden geçmiş, kitabî esaslara dayalı İslâmî anlayışla yetişmişlerdi. Yarı göçebe halk ise İranlı ve Türk sufiler tarafından Anadolu'ya taşınan, mistik ağırlıklı bir İslâm anlayışının etkisi altına girdiler. Heteredoks İslâm⁶⁰³ olarak adlandırılın bu İslâm anlayışı yarı göçebe Türkmenler ile Kürdlerin yanında şehirli halk arasında da yayılma imkânı bulmuştu.⁶⁰⁴

Artukluların etkinlik alanı olan Doğu ve Güney Doğu Anadolu Şîî ve Haricî hareketlerinin yoğun olarak görüldüğü Irak, İran ve Horasan'a olan yakınlığı nedeniyle Şîî akımlarından etkilenmişti. Artuklularla beraber gelen Türkmenler sahip oldukları heteredoks İslâm anlayışının yayılmasında zorluk çekmemişlerdi. Şîîliğin İsmailik kolu, özellikle Kuzey Suriye'de bulunduğu taraftarları yanında Artuklu topraklarına gönderdikleri dâîler (insan psikolojisine hâkim eğitimli propagandacılar) yardımıyla gerek Türkmenler gerek Kürdler arasında kendilerine yandaş

⁶⁰¹ İbn Battuta, *a.g.e.*, I, 337. Ayrıca Mardin Merkez'de halk arasında Sultan Şeyhmus olarak bilinen Şeyh Musa adlı bir evliyanın Mardin'de Artuklular zamanında çıkan bir yangını sadece esasını kullanarak söndürdüğü anlatılmaktadır. Şeyh Musa'nın bulunduğu türbenin üstünde yazılı olan tarih İlğazi, Hüsameddin Timurtaş ve Necmeddin Alpi'nin dönemlerini içermektedir. Halk arasında günümüzde hala saygıyla anılan Şeyh Musa'ya sadece Mardin'den değil Diyarbakır, Urfa ve hatta Siirtten bile ziyaretçiler gelmektedir. Çocuklarına bu evliyanın adını vermektedirler.

⁶⁰² Nicolo Barbaro, *Anadolu'dan İran'a Seyahat*, s. 65.

⁶⁰³ Devletin resmi olarak kabul ettiği görüşün dışında kalan tüm anlayış ve yorum şekline Heteredoks, resmi anlayışı belirtmek amacıyla da Ortodoks terimleri kullanılmıştır.

⁶⁰⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Babâiler İsyanı*, İstanbul Ekim 2009 (4. Baskı), s. 45- 47.

toplamışlardır.⁶⁰⁵ Yarı göçebe Türkmenler arasında tarafdar bulan heteredoks İslâm anlayışı Kürd aşiretleri arasında da yayılmış, İslâmîyeti kabul ettikleri ilk dönemlerde Haricî harekete katılmışlardı.⁶⁰⁶ Selçukluların bölgeye hâkim olmasıyla Sünnîlik yaygınlık kazanmış, bu dönemde Artukluların yayılma alanı içinde kalan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Şafilik yayılmış ve onların etkinlik alanı içine girmiştir.⁶⁰⁷ Artuklu toprakları bu özelliği ile gerek Sunnî İslâm'ın gerekse heteredoks İslâm anlayışının karşılaştığı yerd.

Moğolların Anadolu'yu tehdit ettiği bir dönemde çıkan Baba İshak İsyanı'nın yayıldığı alan içinde Artuklu toprakları da yoğun Türkmen nüfusu nedeniyle etkilenmiş olmalıydı.⁶⁰⁸ Baba İshak sadece Türkmenler arasında değil, yarı göçebe Kürd aşiretleri içinde de kendine mürid toplamıştı.⁶⁰⁹ Moğol istilasından sonra bazı İsmâîlî dâîlerinin, sufî kılığına bürünerek XIII. yüzyılda faaliyet gösteren tarikatlere sızıp yazı Suriye'de kışı Orta Anadolu yaylarında geçiren Türkmenler arasında İsmâîlîlikle karışmış bir tasavvuf anlayışını yaymak için imkân bulmuşlardı. Baba İshak'ın fikirleri yayıldığı alanlar arasındaki halk içinde yabancı değildi.⁶¹⁰ Eldeki mevcut kaynaklarda yer alan bilgiler Artuklu hükümdarlarının İsmâîlî propagandaya karşı ne gibi tedbirler aldıklarını söylememektedir. İbnû'l-Ezrak'da ise bir Bâtını tarafından işlenen cinayet haber verilir.⁶¹¹

Artuklu hükümdarları ve halk genel olarak Sünnî İslâm geleneğine bağlıydı. Hâkimiyet simgesi olarak bastırdıkları paralarda Abbâsi halifelerinin adları da yer alıyordu. Özellikle Şafî mezhebi Artukluların hâkim olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu yaygın olarak görülüyordu. Artuklu hanedan üyeleri takva sahibi kişiler olarak bilinmekteydi. Örneğin Artuk Bey'in torunu Arslan Doğmuş'un oğlu Belek

⁶⁰⁵ Artuklu Necmeddîn İlgazi'nin ünlü İsmailî dâisi "Hace Behram" ile temas halinde olup, 1126 yılında kendi topraklarında faaliyet göstermesine izin verildiğine dair bir görüş vardır. Bkz. Ocak, *a.g.e.* s. 47 not 34; Bernard Lewis, *Haşîşîler*, İstanbul 2005, s. 151-152.

⁶⁰⁶ Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, İstanbul 2010, s. 53.

⁶⁰⁷ Gül, *a.g.e.*, aynı yer.

⁶⁰⁸ Ocak, *a.g.e.*, s. 61; Gül, *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁰⁹ Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009, s. 64.

⁶¹⁰ Ocak, *a.g.e.*, s. 48.

⁶¹¹ İbnû'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 95. Mardin veziri Zeyneddin Batınîlerce öldürülmüştü.

1172 yılına kadar Necmeddîn Alpı'nın hizmetinde kaldıktan sonra geri kalan ömrünü dinî hayat içinde geçirmişti.⁶¹² Artukluların yıkılışından yaklaşık bir asır sonra bile Mardin'de XVI. yüzyılda medreselerde hem Hanefî hemde şâfiî müderrisler ders veriyordu. Ayrıca, Zinciriye medresesinde hem şâfiîler hemde Hanefîler için yapılan iki mescid⁶¹³ bulunuyordu.

Artuklu topraklarında yaşayan Yezidîler, Moğol istilasını sırasında oldukça kuvvetlenmiş bir haldeydi. Moğollara karşı mücadelede Türkmenlerle birlikte hareket etmişlerdi. Bu mezhep üyeleri Hakkarî ve ona bağlı dağlık bölgeler ile Musul ve Sincar arasında yaşayan Kürdlerden oluşmaktaydı. Bunlar Şeyh A'dî bin Musaffir'e (1072-1162) bağlıydılar. Bu nedenle onlara *Adiviyye* veya *Sohbetiyye* denilmekteydi. Şeyh A'dî'nin aslen Emevî olduğu söylenir. Şeyh A'dî Suriye'ye bağlı Baalbek kasabasında dünya gelmişti. Abdülkadir Cîli, Abdülkadir Şehrûzûri ve Ebi'l-Vefâ Hulvânî gibi büyük alimlerle sohbet ederdi. Şâfiî mezhebinde olduğu söylenen Şeyh A'dî İmamı Gazalî ile dostluk kurup, mektuplaşması onun dinî karakterini açıklığa kavuşturmuştur.⁶¹⁴

Şeyh A'dî Hakkârî'ye yerleşip kendisine orada bir zaviye kurmuştu. İbn Teymiyye'nin (1263-1328) ifadesine göre Şeyh A'dî câhil halkı Şîliğin olumsuz propagandasından kurtarmak isterken, halk ölçüyü kaçırap Şeyhe ve Yezid'e kudsilik atfedildi. Dağlı Kürdleri Şîlikten kurtarmak isterken, râfîzi olan Yezidi mezhebi halkın bu sapkın inancıyla ortaya çıkmış oldu.⁶¹⁵

Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'un 1256 tarihinde Moğol komutanı Baycu'ya Sultan Hanı Muharebesinde mağlup olmuştu. Sultan, emîrlerinden Ali Bahadır'ı Moğollara karşı asker toplaması için görevlendirdi. Ali Bahadır, Ağaçeri Türkmenleri ve diğer Türkmenler ile Kürdlerden ve Yezidilerden asker toplamıştı. Bu amaçla Şeyh A'dî'nin torunlarından Şerefeddin Muhammed Harput'a hareket etmiş, Kürd reisi Şerefeddin Ahmed'de Malatya'ta gitmişti. Şeyh

⁶¹² Turan, *a.g.e.*, s. 226.

⁶¹³ Göyünç., *XVI. Mardin Sancağı*, s. 75.

⁶¹⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 228-229..

⁶¹⁵ Turan, aynı yer.

A'di'nin diğer torunu Kemah'a ilerlerken Moğol komutanı Engürek Noyan tarafından öldürülmüştü.⁶¹⁶

Memlûk Sultanı Baybars el-Bundukdarî'nin Moğollara karşı kazandığı zaferler sonucu, İlhanlı Moğolları Hristiyanları desteklemeye daha kararlı şekilde desteklemeye yöneltti. Türkmenler ve Yezidiler birlikte hareket edip, Moğollara ve Hristiyanlara karşı ortak hareket etmeye başladılar. Şeyh A'dinin torunlarından Abdülaziz vaktiyle sarraflık mesleğini bırakıp dini ilimlerde aldığı eğitimden sonra kadı ve müderrisliğe yüsekmışti. Hasımları ile yaşadığı bir çekişme nedeniyle onlardan birini öldürdü. Ölen adamın akrabaları, Abdülaziz'i İlhanlı Gazan Han'a şikâyet edince, onu yakalayıp cezalandırması için Mardin Sultanı'nı görevlendirmişti. Bunun üzerine Abdülaziz, Yezidiler ile dost olan ve Nusayrîliğe meyilli olan Erzen beyi Salih'e sığınmış, 1379 tarihine kadar orada yaşamışti. Şeyh A'di'ye bağlı bu râfizi akımın Yezidi olarak ünlenmeleri XIV. yüzyıl içinde meydana gelmişti.⁶¹⁷

Mardin'in Midyat ilçesinde ve bazı ilçelerin civar köylerde hâlâ Yezidiler yaşamaktadır.

2) Hristiyanlar

Çağın tüm Müslüman devletlerinde olduğu gibi Artuklularda da Hristiyanlar devlete verdikleri bir miktar karşılığında askerden muaf olarak yaşıyorlardı. Hristiyan halk şehirde ticaretle uğraşiyor, köylerde ise tarımla geçiniyordu. Ünlü seyyâh İbn Cübeyr, Düneyser'e uğradıktan sonra, buraya yakın Kartal Tepesi adıyla bilinen bir kalesi olan Hristiyanların yaşadığı bir köyden geçmişti. Köyün arazisinin genişliğinden ve nehir boyunca sıralanan bahçelerinden hayranlıkla sözedir. Yine bu

⁶¹⁶Ebü'l-Ferec, *Tarihi Mutasaruddüvel*, s. 27, 30-31. Ebü'l-Ferec, bu olayda Engürek Noyan'ın Şeyh A'di'nin oğlunu öldürdüğünü, Turan ise öldürülen kişinin Şeyh A'di'nin torunu olduğunu söylemektedir. Krş. Turan, *a.g.e.* s. 229.

⁶¹⁷Turan, *a.g.e.*, s. 230.

köye yakın Cısr köyünde de kendi ifadesiyle “anlaşmalı zımmîler” ve Rumlar oturmaktaydı.⁶¹⁸

Müslüman bir ülkede yaşayan gayrimüslimlerin yeni ibadet yerlerinin yapımını yasaklayan Hz.Ömer’e atfedilen yasak Artuklular’da da bir süre uygulanmış, hatta Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Kara Arslan 1152 yılında Malat-Harpüt arasında Hanzit bölgesinde yaptığı gezinti sırasında, bir Ermeni papazı yeni bir kilise inşasına girişmiş, fakat papaza bu kilise inşasının ülkenin hükümdarına uğursuzluk getireceği söylenince papaz bu işten vazgeçmişti. Kara Arslan’ın oğlu döneminde bu yasak uygulanmamış ve sonradan kaldırılmıştır.⁶¹⁹

Artuklular Hristiyanlara dinî serbestlik tanımış, hatta Mardin hükümdarı Necmeddin Alpı oğullarına Hristiyanlara karşı merhametli davranmayı ve şiddet göstermemeyi vasiyet etmişti. Bu olayı nakleden Ebû'l-Ferec, onun böyle davranmasında aziz Mar- Abai'nin kendisine rüyasında görünmesine yormaktadır.⁶²⁰ Necmeddîn Alpı, hükümdarlığının başında Hristiyanlara kötü davranmışsa da 22 yıllık hükümdarlığı sırasında kiliseler ve manastırlar onunla dostluk içinde yaşamıştı.⁶²¹ Yerli Hristiyanlar, Artukluların kendilerine karşı gösterdikleri adaletli yönetimi takdir etmişler, özellikle Belek'in ölümü Müslüman halkı nasıl üzüntüye boğmuşsa yerli Hristiyan halkı da üzümüştür.⁶²²

Müslüman halkla, gayrimüslimler arasındaki gündelik ilişkilerin nasıl geliştiği hakkında pek bir bilgiye sahip değiliz. Dönemin ticaret hayatının önemli mekânlarından pazarlar her dinden insanların buluşup kaynaştığı ender toplanma alanlarındandı. Pazarlarda herkes gibi Hristiyanlar da koyun ve keçiden elde ettikleri ürünleri, tarlalarından topladıkları zebze ve meyveleri ve ayrıca ürettikleri diğer ürünlerini satıyorlardı. Babası Türk veya Arap olup, Hristiyan bir anneden doğan

⁶¹⁸ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 177.

⁶¹⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 204.

⁶²⁰ Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 383.

⁶²¹ Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, II, 422; Turan, *a.g.e.*, s. 205.

⁶²² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.278. Urfalı Mateos, Belek'in ölümü hakkında “ Franklar bu ölümden dolayı büyük sevinç duydular, fakat onun idaresindeki bütün memleketlerin halkları kara bir matem içine düştü. Çünkü o, kendi hâkimiyeti altında bulunan Ermenilere şefkat ve merhamet göstermişti.” demektedir

çocuklar her iki taraf arasında da pek kabul görülmüyordu. Usama b. Munkiz hatıralarında, bu tür insanları “Turkubulî”⁶²³ şeklinde ifade etmektedir. Bu terim belkide bu insanlar arasında gerçekleşebilecek çift yönlü ihtida hareketlerini belirtmek için de kullanılmış olabilir. Gündelik hayatın sürekliliği içinde gerçekleşen ilişkiler Müslüman ve gayrimüslimler arasında evlilikleri yaşanmasını kaçınılmaz kılıyordu. Kaynaklarda bununla ilgili bilgi yok denecek kadar az olsa bile Usame’de geçen “Turkubulî” ifadesi bu tür evliliklerden doğan insanları tanımlamaktadır.

Artukluların eski başkenti Mardin’e uğrayan seyyahlar şehirde Ermeni, Katolik, Süryanî, Yakubî, Nasturî, Keldanî gibi birçok farklı Hristiyan mezhebenden insanların yaşadığından söz ederler.⁶²⁴

1170 yılında Mardin’de yazılan bir Süryanice İncilin metninde, Artuklu döneminde yetişmiş, Süryani bir hattatın adını ve Mardin’de Süryani kuyumcuların varlığını öğreniyoruz. İncilin bulunduğu manastır, Artuklular döneminde faal olan Mor Gavergis Manastırı olarak bilinen, Mardin’in batısında Meşkin kapsı diye adlandırılan yerin Frenk Protestanların evlerinin bulunduğu bölgedeydi. Süryanice metnin çevirisi şöyledir:

“Bu İncil, şehrin batısında ve yakınlarında yer alan Mor Gevargis Manastırında 1464 Yunan yılında (1170) Patrik Mihoyel Rabo döneminde ve onun gayretleriyle Mardin’deki Kırklar Kilisesi için yazılmıştır. Hattat Abdülmesih tarafından istinsah edilmiştir. Manastır, baştabib ve diyakos Raban Ebu Ali tarafından yenilenmiştir. Manastırın reisi Raban Mahbub idi. Manastırın rahiplerine birer özellik göstererek dile getirilmektedir. Akılla/anlayışla tanınan Raban Abrohom, bilgelikle ve sukünetle süslü Raban İsa, şerefli koro grupları yetiştiren, gerçek inancın tanığı ve koruyucusu Raban Mansur. Özellikle İncilin yazımında katkıda bulunan iki kişi daha zikretmektedir. Ölçülü olarak üç miskal veren Diyakos

⁶²³ Usame b. Munkiz, *İbretler Kitabı*, s. 81 ve n. 25.

⁶²⁴ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin sancağı*, s. 77.

Barsavmo bin İsa bin Rumoyto ve bazı önemli bölümlerin başlıklarına (Meryem Ana İntikalı, Yeni Pazar vs.) altı gümüş para ödeyen kuyumcu Yakup”⁶²⁵

Artuklular, Selçuklu Sultanları gibi, Süryanî ve Yahudi âlimleri, tabibleri, flozofları ve metropolitleri ile dostane ilişkiler kuruyorlardı. Ermeniler çeşitli sanatlarada ve ticaretle uğraşıyorlardı. Köylerde ise çiftçilik, bağcılık ve hayvancılık ile uğraşıyorlardı.⁶²⁶ 1125 yılında Mardin Metropolitleri olan Mor Yuhanon (öl. 1165), Artuklu hükümdarının izniyle 50 kadar kilise ve manastırı yenileme çalışmalarında bulunmuştu.⁶²⁷ Süryani dilinin yeniden canlanmasını sağlamıştı. Artuklu hükümdarları yanında sözü geçen biri olan Mor Yuhanon, döneminde dinsel toplantıları Mardin’de yapılmasına izin veriliyordu. Mardin, Antakya Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi’nin merkezliğini⁶²⁸ de aynı dönemde almıştır.⁶²⁹

1201 tarihinde Turabidin Süryanileri, Artuklu hükümdarından, Patrik Atanasiyos adlı birini getirmesi için rica bulunmuşlardı. Artuklu hükümdarı, bu isteği geri çevirmemiş Patriği getirtmişti.⁶³⁰

Moğol akınlarının Anadolu’da yarattığı kargaşa sosyal yaşamı ve düzeni etkilemiş Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında taşkınlıkların çıkmasına sebep olmuştu. Moğolların, Hristiyanları, Müslümanlara nazaran daha çok itibar edip, kolladıkları, çağdaş Ermeni ve Hristiyan kaynaklarınca da belirtilmektedir. Hülagü, Hristiyan milletlerini, Müslümanlardan daha çok severdi; bu nedenle Ermenilerin bir senelik vergilerini 100.000 baş domuz alarak almıştı. Bütün Müslüman şehirlerine 200.000 domuz sevk etmiş ve onların başına Müslüman çobanlar tayin etmişti. Müslümanlar için sakıncalı olan bu hayvan bilerek yollanmış, Müslüman çobanların onları her hafta bir kalıp sabunla yıkınmasını emretmişti. Ayrıca onlara ottan başka sabah-akşam hurma ve badem yedirilmesi ve domuz eti yemeyen büyük küçük her

⁶²⁵Horiepiskopos Gabriel Akyüz,” Süryanilerin Artuklularla İlişkileri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, I, s. 384.

⁶²⁶Turan, *a.g.e.*, 235.

⁶²⁷Akyüz, *a.g.m.*, s. 378

⁶²⁸ Artuklu döneminde Patriklik Merkezi olmuş olan Deyrüzafaran Manastırı hakkında bkz. Efram Barsawm, *Deyrüzafaran Manastırı’nın Tarihi*, (çev. Gabriel Akyüz), İstanbul 2006.

⁶²⁹ Akyüz, *a.g.m.*, s. 385.

⁶³⁰ Akyüz, *a.g.m.*, s. 386.

Müslümanın başının kesilerek cezalandırılması öngörülmüştü. Bu, Ermeni ve Gürcü askerlerinin tavsiyesi üzerine yapılmıştı.⁶³¹ Moğollar ve Ermeniler arasındaki yakınlaşma Kral Hethum ile Mönke Han arasında imzalanan anlaşma ile daha ileri bir safhaya geçmişti.⁶³²

Moğollar ve Hristiyanlar arasındaki bu yakın ilişki ortak düşman Müslümanlara karşı bir ittifak arayışı için elçiler gidip gelmesine rağmen yeterli sonuç vermedi.⁶³³ Ancak Moğolların, İslâm dünyasına yönelik büyük saldırısında özellikle Moğol-Ermeni ittifakı etkili olmuştu. Bağdat'ın 656/1258 tarihinde işgal edilip yağmalanmasında Hülagü'ye Ermeni Kralı Hethum eşlik ediyordu.⁶³⁴

İlhanlı-Memlûklü rekabeti özellikle sınır bölgelerinde dinler arası ahengin sarsılıp karşılıklı hüsümetlerin yaşandığı alanlardı. 1297 tarihinde Amid'in Caca oğlu Alâeddin tarafından yağmalanması sırasında kiliseler yağma edilmişti. Bu olayda, Artuklu hükümdarı Melik Salih Necmeddin II. Gazi'nin (1294-1312) Amid'in itaatten çıkması üzerine, Alâeddin'i çağırdığı rivayet edilir. Amid'te yaşanan bu olay, Moğolların Hristiyanları koruyup kollmasının dolaylı etkilerinden biriydi.⁶³⁵ İlhanlılar, Mısır Memlûkleri ile yaptıkları savaşlarda Artuklular gibi yerel Müslüman hanedanların yanında, Hristiyanları da ordularında bulundurdular. Hülagü'nün eşi ve annesinin Nasturî Hristiyan olması, Hülagü'nün özellikle eşinin hatırına Hristiyanları, Müslümanlara tercih ettiği düşünülmemelidir. Gerek kendisi gerek eşi, papazların Müslümanlara karşı olan aşırı entrikalarına göz yummamışlardır.⁶³⁶

3) Yahudiler

⁶³¹ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 33. Ebul'l-Ferec, Hulagü'nün annesi "Serkontibeygi" adlı kadının iyi bir Hristiyan olduğunu, papazların dualarını almaya çalıştığını söylemektedir. Oğulları Mönke, Kubilay, Hulagü ve Arıkbuka'yı terbiyete etmekte liyakat gösteren imanlı ve akıllı bir kadındı. Bkz. Ebu'l-Ferec-İbnü'l-İbri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941, s. 17-18.

⁶³² Bu konuda ayrıntılı bilgi için A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, İstanbul 2005, s.127-131.

⁶³³ Ebul-Ferec, *Abûl-Ferec Tarihi*, II, 639. Papa tarafından Moğol Hanı Argun'a bir elçilik heyeti gönderilmişti.

⁶³⁴ Bernard Lewis, "Mısır ve Suriye", *Cambridge İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, İstanbul 1988, s. 220.

⁶³⁵ Ebul-Ferec, *Abûl-Ferec Tarihi*, II, 659. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 234.

⁶³⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 248.

Artuklu ülkesinde sayıları az olan ama ticarete söz sahibi olan Yahudiler bulunuyordu. Meyyâfârîkîn'de bulunan bir Yahudi Mahallesi şehirin ticari önemini belirtir şekilde Yahudilere ayrılmıştı.⁶³⁷ Bir süre Artukluların elinde kalan Harran'da bir sinagog bulunmaktaydı. Resülayn ve Cezire-i İbn Ömer'de de (Cizre) Yahudiler yaşamaktaydı. Cizre'de 4000 Yahudi bulunuyordu.⁶³⁸ Büyük bir Yahudi cemaatinin yaşadığı Nusaybin'de 3 tane sinagog vardı. Bu sinagoglardan biri inşâ edilirken Süleyman Mabedi'nden getirilen bir taş, sinagogun duvarlarına konmuştu.⁶³⁹

D) Artuklu Mimarisi

1) Mevcut Eserler

a) Camiler

Mardin Ulu Camii

Mardin merkezde ana caddenin güneyinde yer alır. Etrafı çarşılarla çevrelenmiş olup dikdörtgen bir alan içinde doğu batı yönünde kurulmuştur. Dikdörtgen şekilli ana mekânı, kuzeydeki avlusu ve diğer bütün ekleri ile Mardin Ulu Camii kuzeyden güneye eğimli arazi üzerinde arazinin doldurularak düzleştirilmesi sonucu yapılmıştır. Caminin inşâsında düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Etrafı evlerle çevrelenmiş olan caminin kuzeyinde çarşılar uzanır. Geç döneme ait minaresi ve dilimli kubbesiyle dikkat çekmektedir.⁶⁴⁰

Caminin ana mihrabı, iki kademeli, istiridye kabuğu şeklinde biten uzun ve yüksek bir niş halindedir. Dış kademe sivri bir kemer şeklindedir. Mihrâbın batısında yer alan minber kitâbesinde Artuklu Sultan Dâvud'un (1108-1144) adı okunmaktadır. Câminin, kuzeydoğuda yer alan zengin süslerle kaplı tek bir minaresi vardır. Geç döneme ait olduğu tahmin edilen minare, kare bir oturmalık üstünde

⁶³⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 209.

⁶³⁸ Tudala'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da (12.yy.) İki Yahudi Seyyah....*, s. 61.

⁶³⁹ Tudala'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da (12.yy.) İki Yahudi Seyyah....*, s. 96.

⁶⁴⁰ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, s. 61.

yükselir ve oturtulmuş güneyinde kitabeli bir kısım yer alır. Ara Altun, Mardin Ulu Camii ile ilgili yaptığı çalışmasında camiye aid olan kitabeleri 16 madde halinde vermiştir. Caminin yapım tarihi, minârenin kitâbesinden okunduğu kadarıyla 572 yılının Muharrem ayıdır (1176 Temmuz/Ağustos). Bu tarih Mardin Artuklu Meliki Kutbeddin İlgazi'nin dönemine rastlar. Minarede yer alan kitâbelerin birinde nesih yazıyla Kutbeddin İlgazi'nin iradesiyle minârenin yapımına başlandığını kaydeder.⁶⁴¹ Minârenin doğu cephesindeki bir başka kitabede ise, Ebâ Mansûr Alpkuş b. Abdullah ile Hüsâmeddin Yavlak Arslan'ın adı ve Muharrem 582/ Nisan 1186 tarihi yer alır.⁶⁴²

Mardin Ulu Camii vakfiyesi hakkında Ali Emirî, caminin vakfiyesinin 573/1177-78'de tanzim edildiğini 613 /1216-17 de ise büyük bir taşta yazıldığını kaydeder.⁶⁴³ Bugün bu kitabe mevcut değildir. Ali Emirî bu vakfiyede Ulu Caminin iki minâreli olarak inşa edildiğini söyler.⁶⁴⁴ Ulu Caminin çifte minareli olduğu halk arasında Sultan İsâ Medresesine Zinciriye denilmesinden de anlaşılmaktadır. Caminin iki minaresi arasında geri olan zincirin, Timur'un 803/1400-01'de Mardin'i istilası sırasında batıdaki ikinci minarenin yıkılması üzerine adı geçen medreseye taşınması bu rivayete kaynaklık etmiş olmalıdır.⁶⁴⁵ Mardin Ulu Camii'nin orijinal vakfiyesinin, Vakıflar Arşivi'nde olduğu anlaşılan tam metninin yayınlanması caminin çifte minare sorununu aydınlatacaktır.⁶⁴⁶ Caminin revaklı avlu yapısı Anadolu'da ki erken dönem örneklerden birisini oluşturur. Selsebil eyvanında bulunan bu revaklı avlunun her iki ucunda minarelerin konması gerek bölge için gerekse Anadolu Türk mimarisi için önemli bir gelişmedir. 1204 yılına tarihlenen

⁶⁴¹ Altun, *a.g.e.*, s. 62; aynı müellif, "Anadoluda Artuklu Devri Mimarları ve Artuklu Yapıları Üzerine Notlar", *Arkeoloji ve Sanat*, sy. 4-5, İzmir, s. 32; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s. 134;

⁶⁴² Altun, *a.g.e.*, s. 64, Aslanapa, *a.g.e.*, aynı yer.

⁶⁴³ Kâtip Ferdî, *Kâtip Ferdî'nin Mardin Artukluları Tarihi* (nşr. Ali Emirî), (haz. Y. Metin Yardımcı), İstanbul 2007, s. 25 n.9.

⁶⁴⁴ Ali Emirî, *a.g.e.*, s. 14 n.20.

⁶⁴⁵ Ara Altun, "Mardin Ulu Camî ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not" *Vakıflar Dergisi* sy. IX, s. 197; Altun, *Anadoluda Artuklu Devri.....*, s. 66.

⁶⁴⁶ Altun, "Mardin Ulu Camî...", s.198.

Kızıltepe/Düneysir Ulu Camii ile birlikte Mardin Ulu Camii, Anadolu'da ki erken dönem çifte minareli cami örneklerini oluşturur.⁶⁴⁷

Meyyâfarikîn (Silvan) Ulu Camii

Silvan'ın merkezinde yer alan ana caddenin kuzeyindedir. Yapıldığı ilk yıldan başlamak üzere ve asıl önemlisi 1913'de olan birçok onarım geçirerek günümüze ulaşmıştır. Bu onarımlar sırasında cami bazı değişikliklere uğramıştır. Kubbesi tuğladan yapılan caminin geri kalan kısımlarında düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Yapının doğu ve batı kesimleri yapılan onarımlardan dolayı birbirinden farklı görünüm gösterir.⁶⁴⁸ Cami 13,50 m. çapındaki kubbesiyle dikkati çeker. Camiye üç taraftan üçer kemerle açılan kubbe bu yapıyla Gaznelilerin Leşker-i Bazar Ulu Camii'ndeki iki nefi kesen mihrap önü kubbesi ile Melikşah'ın İsfahan Mescidi Cuma'sındaki kubbe fikrinin bir bileşimini oluşturur.⁶⁴⁹

Caminin Mardin Artukluları'ndan Necmeddin Alpi b. Timurtaş (1152-1176) tarafından yapıldığını gösteren kitabesi kubbe kâidesinde yerleştirilmiştir. Ancak doğudaki mihrapta yer alan bir başka kitâbede ise Eyyûbîlerden Ebu Muzaffer Gazi'nin 624/1224-1225'de emrettiğini kaydeder.⁶⁵⁰ Bu kitâbenin Meyyâfarikîn'in Eyyûbîlerin yönetiminde olduğu bir dönemde görmüş olduğu tamir sırasında konduğunu düşünebiliriz.

İbn Şeddâd 1031'de musalla biçiminde bir câminin⁶⁵¹ yapıldığından kaydeder. Buraya 1046 yılında gelen Nasırî Hüsrev ise camiden birkaç kelime ile sözeder.⁶⁵² İbnü'l-Ezrak ise cami kubbesinin 547/1152'de yıkıldığını ve 552/1157'de

⁶⁴⁷ Altun, "Mardin Ulu Camî.", s.198-199.

⁶⁴⁸ Altun, *Anadoluda Artuklu Devri Türk Mimarisi*..., s. 44.

⁶⁴⁹ Aslanapa, *a.g.e.*, s. 133.

⁶⁵⁰ Altun, *a.g.e.*, s. 48.

⁶⁵¹ Altun, *a.g.e.*, s.48 not. 39

⁶⁵² Altun, *a.g.e.* s. 48 not 40.

tamir çalışmalarının tamamlandığını söyler.⁶⁵³ Caminin birde avlusu bulunduğu son yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır.⁶⁵⁴

Harput (Elazığ) Ulu Camii

Harput Keşoğlu meydanından Kazı bahçesine giden yolun üstündedir. Harput Ulu Camii 1899, 1905 ve 1964 tarihlerinde onarım görmüş XII. yüzyıl Artuklu yapısıdır. Dikdörtgen plânlı ve dışa kapalı bir özellik gösteren yapı Harput iç kalesi ile karşı karşıyadır. Camiinin içi üç kısımdan oluşur: avlu ve etrafındaki mekânlar, geçiş bölümü ve ana mekân. İç yapının görüntüsüne beşik tonozlar ve bodur payeler üzerinde yükselen tuğla kemerler hâkimdir. Bu kemerlerin yapılan onarımlar sırasında eklendiği düşünülmektedir.⁶⁵⁵

Avlulu bir cami özelliği gösteren Ulu Caminin güneyinde kible duvarına paralel üç nef ve mihrab önünde bir nef genişliğinde ve 8m. çapındaki kubbesi ile caminin genel plâni ile 1135 tarihli Zevvare'deki Mescid-i Cuma'ya benzemektedir. Bu özelliği ile Artuklu camilerinin Büyük Selçuklu cami mimarisinden etkilendiğini söyleyebiliriz. Mekânların avluya sivri kemerlerle açılması Anadolu cami mimarisinde bir yeniliktir. Avlunun kuzeybatısında yükselen silindir biçimli tuğla minarenin şerefeden sonrası yenidir.⁶⁵⁶

Harput Ulu Cami, İran'daki Selçuklu cami mimari geleniğinin Anadolu'da yeniden uygulanmış biçimiyle karşımıza çıkar. İç avludaki eyvanlar, tuğla malzemesi ve mihrab önü kubbesinin yanında tuğladan yapılmış silindir minaresiyle Artukluların geleneksel plan ve formları Anadolu'ya getirdiklerinin somut örnekleridir.⁶⁵⁷

Beyaz bir mermer levha üstünde kufi yazıyla işlenmiş kitabeden yapının Hısn-ı Keyfa Artuklularının hükümdarı Fahreddin Kara Arslan tarafından 551 /

⁶⁵³ Altun, *a.g.e.* s. 48 not 41.

⁶⁵⁴ Altun, "Anadoluda Artuklu Devri Mimarları...",s.31.

⁶⁵⁵ Altun, *a.g.m.* s.27,28.

⁶⁵⁶ Aslanapa, *a.g.e.* 135-137.

⁶⁵⁷ Altun, "Anadolu'da Artuklu Devri Mimarları...", s. 32

1156-57 yılında yapıldığı okunmaktadır.⁶⁵⁸ Yine kitabeden bağ, öşür, evzan ve diğer vergilerin kaldırıldığı yer alır. Fahreddin Kara Aslan'ın Harput Ulu Camisi'ne kazıdığı bu emiri tahta cülûsu sebebiyle yazdırdığı düşünülmektedir.⁶⁵⁹

Düneysir (Kızıltepe) Ulu Camii

Artuklu cami mimarisinin başyapıtını ve en olgun örneğini oluşturur. Mardin Kızıltepe (Düneysir)'de ilçenin kuzeydoğusunda yer alır. Gerek planı gerekse de yapısıyla Anadolu Türk mimarisinin basamaklarından sayılır. Ancak uzun süre başıboş kalması nedeniyle çok tahribe uğrayan yapıdan taşlar sökülerek çevredeki binalarda kullanılmıştır. Son yıllarda yapılan onarımlarla eski harap yapısından kurtarılması sonucu caminin avlusu ve minareleri ortaya çıkmıştır.⁶⁶⁰ Cami avlusunun temizlenip ortaya çıkarılması ile her iki köşede birer minarenin varlığı kuvvet kazanmıştır. Bunlardan kuzeydoğuda yer alan minarenin 4 x 4 m. lik kaidesi ortaya çıkarılmıştır. Kuzeybatıdaki ise röleve plânı işaretlenerek varlığı kesinleşmiştir.⁶⁶¹

Bir ticaret merkezi ve kervan yollarının düğüm noktası olarak bilinen Düneysir (Kızıltepe)'de kervansaraya rastlanmaması şaşırtıcı bir durumdur. Ancak bu durumda ulu caminin büyük ve geniş avlusunun bu amaçla kullanılmış olabileceği düşünülmüştür. Ulu Cami'de yapılan onarımlar sırasında avlunun çift katlı olabileceği ortaya çıkmış ve bu da zayıf da olsa yukarıda belirtilen görüşü destekleyecek niteliktedir.⁶⁶²

Artuklu mimarisinin taş işçiliğinin en güzel örneğini oluşturan mihrabı yapının en önemli bölümünü oluşturur. Gayet simetrik ve olgunlaşmış plândaki câminin mihrab önü kubbesi Meyyâfarikîn Ulu Camisinden 4 m. kadar daha küçüktür. Düneysir Ulu Camii muntazam kesme taşlarla özenli bir şekilde inşa

⁶⁵⁸ Altun, *a.g.e.*, s. 29,30. M. Zeki Oral, Harput Ulu Cami'nin kitabesini 541 olarak okumuştur. (M.Zeki Oral, "Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi", *VI. Türk Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s.141.)

⁶⁵⁹ Oral, *a.g.m.*, s.140-145.

⁶⁶⁰ Altun, *a.g.e.* s. 79.

⁶⁶¹ Altun, *a.g.e.* s. 80.

⁶⁶² Altun, *a.g.e.* 82-83.

edilmiş, mimari süslemeleri bakımından zenginliği ise bir başka dikkat çekici husustur. İki renkli taştan yapılan cümle kapısında Zengî dönemi mimarisinin etkisi görülmektedir.⁶⁶³

Caminin mihrabı, süslemelerinin zenginliğiyle dikkati çekmektedir. Bu yönüyle gerek Artuklu devrinin gerekse Güneydoğu Anadolu'nun üzerinde durulması gereken bir yapısı olarak ortaya çıkmaktadır.

Mihrapta dilimli kemerler üzerinde yer alan kitabesine göre Ulu Camii, Mardin Artuklularından Yavlak Arslan'ın emriyle yapılmış, 601 yılının Muharrem ayında (Eylül 1204) Yavlak Arslan'ın kardeşi Ebu'l-Feth Artuk Arslan tarafından tamamlanmıştır. Mihrap ve çevresinde Kur'an dan sureler yer alır.⁶⁶⁴ Kitabenin okunuşu şöyledir:

“Bismillâhirrahmânirrahîm. Hazâ mâ netavva'a bi-itmâm-ı i'marete mâ enşee ehûhu'ul melik'üs-Said Hüsâm-ed-din Yavlak Arslan rahimeh Allah'il abd'il fakîr ilâ rahmete Allahu teâlâ Ebû'l-feth Artuk Arslan bin Albî (Alpî) Timurtâş ibni İlgazi ibn Artuk tekabbele Allahu minh zâlike fî'el-muharrem senete ehadi sitte mie (601 Muharrem/Eylül 1204)”⁶⁶⁵

Mardin Latifiye Camii

Mardinde Cumhuriyet Meydanı'nın güneyinde yer alır. Avlulu büyük camilerdendir; ana mekânı enine gelişme gösterir. Revaklı bir avlunun güneyinde yer alan orta bölümü kübbeyle kaplıdır; mihrap duvarına paralel şekilde uzanan iki nefli bir ana mekândan oluşur. Ana mekânla avlunun birleştiği yerde bulunan portalı doğuda yer alır. Mardin yapıları içinde portalı en korunmuş yapıdır. Bunun

⁶⁶³ Aslanapa, *a.g.e.* s.139-141.

⁶⁶⁴ Altun, *a.g.e.* s. 84; Aslanapa, *a.g.e.* s. 139.

⁶⁶⁵ Ali Kılıcı, “Kızıltepe(Koçhisar) Ulu Camii ve Onarımları”, *Makelelerle Mardin II, Ekonomi-Nüfus-Kentsel Yapı*, İstanbul 2006, s.299.

simetriğinde bulunan kemerli kapı caminin iki girişini meydana getirirler. Caminin kuzeydoğusunda bir tek minare uzanır.⁶⁶⁶

Caminin geç devirlere aid olduğu düşünülen minberinin köşk kısmında bir başlık dikkati çeker. Bu başlık orta Anadolu’da Sivrihisar Ulu Camii’nin Selçuklu devrinden kalma başlığı ile benzerlik göstermektedir. Minberde dilimli taş kubbelerin ağaç oymacılığında da kullanıldığı görülür. Câmînin mahfilinde Türkiye Selçuklu câmîlerinin ağaç işçiliğinde görülen palmet şeklinde biten ajurlu saçaklar yer alır. Bu haliyle bölgede az rastlanan ağaç işçiliğinde sözü edilmesi gereken özelliklerden biridir.⁶⁶⁷

Caminin yapım tarihi portalde dikdörtgen bir nişin içinde kazanmıştır. Kitabede Artuklu meliklerinden Melik es-Salih ve Melik es-Muzaffer’in hizmetinde bulunan Abdüllatif b. Abdullah tarafından 772 Recebinde (Ocak 1371) yaptırıldığı okunur. Caminin günümüzdeki minaresi Musul Valisi Gürcü Mehmed Paşa tarafından 1262 (1845)’de yaptırılmıştır.⁶⁶⁸

Mardin Melik Mahmûd (Babu’s-Sûr) Camii

Mardin’in doğu kesiminde, Savur (Sur) kapıya giden yolun üstündedir. Caminin bir yanı bulunduğu ana cadde üstüneyken, diğer kısmı dar sokakların geçtiği evler arasında kalmıştır. Yatık dikdörtgen bir alanı kaplayan câmînin ana mekânı enine gelişme gösterir; ortada kubbeli, iki yanında beşik tonozlarla örtülü kısımlardan meydana gelir.⁶⁶⁹

Caminin kuzeydoğusunda yer alan, kare plânlı kâide üstünde yükselen minaresinin kubbesi Osmanlı devrini gösterir. Caminin portalinde yer alan kitâbesinde nesih bir yazıyla şu satırlar okunur: “ ...ed din Ahmed bin Sultan el Melik es Salih Şems ed Dünya veddin bin Artuk” ve “ sene 7”. Kitâbeden câmînin kim tarafından yapıldığı açık değildir. Kâtip Ferdi 768’de ölen Melik Mahmûd’un

⁶⁶⁶ Altun, *a.g.e.* s. 100.

⁶⁶⁷ Altun, *a.g.e.* s. 101.

⁶⁶⁸ Altun, *a.g.e.* aynı yer.

⁶⁶⁹ Altun, *a.g.e.*, s. 109.

Bab-1 Sur'da inşâ ettiği camide defnedildiğini yazar.⁶⁷⁰ Ancak kitabede... ed din Ahmed adı görülür. Kâtip Ferdi'ye göre Melik Mahmud, Melik Mansur Ahmed'in oğludur. Melik Mansur Ahmed'in babası da Mardin Artuklu sultanı Melik Sâlih Şemseddin Mahmud'dur. Bu durumda yapı XIV. yüzyılın üçüncü çeyreğine rastlar.

Harput Alacalı Camii

Harput'ta (Elazığ) Ağa Mahallesi'ndedir. Dikdörtgen plânlı, küçük ölçekte yapılmış olan caminin düzgün kesme taş ve ağaç hatıllı moloz örgü duvarlarının yanı sıra minaresinde kullanılan iki renkli taşlarla dikkat çeken bir Artuklu yapısı olduğu düşünülür. Mihraba dik iki geniş kemer iç mekânı üç bölüme ayırır. Mihrap nişi mermer işli ve mukarnas frizi halinde bir çerçeveye sahiptir. Ahşap tavanı ise kalem işçiliği ile dikkat çeker ve üç bölüm halinde meydana getirilmiştir. Değişik geometrik şekillerin kullanıldığı bu ahşap tavanda kırmızı, lacivert ve siyah renkler süslemede kullanılmıştır. Caminin zemini ise müze olarak kullanılmak üzere betonlanmıştır.⁶⁷¹

Caminin yapım tarihi ve kimin tarafından yapıldığını gösteren bir kayıda henüz sahip değiliz. Ancak İshak Sunguroğlu eski bir kayıda dayanarak yapının Artuklular zamanına aid olduğunu; yapının Harput Artuklularının son hükümdarı Nureddin Ebu'l-Fadıl Artuk Şah'ın babası olan Hızır döneminde 600/1202-1204 tarihinde yapıldığını yazar. Hızır'ın adının Paris'teki Blacas koleksiyonunda yer alan bir Bronz ayna adının geçtiğini de kaydeder. Cami avlusunun kenarlarında medreselerinde bulunduğu söz etse de bugün medreselerin varlığına işaret edecek bir iz yoktur.⁶⁷²

Harput Esediye (Aslaniye) Camii

Harput Esediye Mahallesi Aslanlı sokaktadır. Oldukça harap durumda ki cami Ahi Musa Mescidi ve türbesinin yanında yer alır. İshak Sunguroğlu, *Harput*

⁶⁷⁰ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁷¹ Altun, *a.g.e.* s. 76.

⁶⁷² İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, İstanbul 1958, s. 270-273.

*Yollarında*⁶⁷³ adlı eserinde ince mermer sütunlar üstünde zarif kemerli medhalden içeri girilen câminin bu kısmı ile iç kapı ile mihrabın mimarisi yönünden caminin Artuklu yapısı olabileceğini söyler. Nureddin Ardıçoğlu *Harput Tarihi* adlı eserinde ise caminin Selçuklu ya da Artuklu yapısı olabileceğini kaydeder.⁶⁷⁴

Tartışmalı bir yapı olan ve günümüzde harap durumdaki Esediye camisini direkt Artuklu yapısı olarak bağlayamasak bile, yapılan araştırmalardan yola çıkarak bazı mimari özellikleri nedeniyle Artuklu mimarisinden etkilendiğini söyleyebiliriz. Buda Artuklu cami mimarisindeki süsleme tarzı ve mimari şekil açısından bölgede ki mimariyi etkilediği sonucuna ulaşılabilir. Yine aynı derece de tartışmalı olan Harput Alacalı Camii içinde benzer durum söz konusudur.

Harput Esediye Camii, Artuklu cami mimarisi incelendiğinde mihraba yakın sahnin özelliği yanında, mihrab önü kübbeli olan Silvan (Meyyâfarikîn), Mardin ve Kızıltepe (Düneysir) Ulu Camilerinin yanında, Harput Ulu Camii'nin harim bölümündeki düzenlemeler dikkate alındığında, caminin küçük ölçekte ve kubbesiz bir başka uygulama tarzı olarak yorumlanabilir. Caminin yapım tarihi XII. yy'ın ikinci yarısı ile XII. yüzyıl arasında olabileceği düşünülmektedir.⁶⁷⁵

Mardin Şehidiye Camii

Mardin merkezde ana cadde üzerinde yer alır. Yanında bir de medresesi bulunur. Medrese kısmı bir sonraki bölümde yeniden ele alınacaktır. Cami, medrese avlusunun güneyinde yer alır. Şehidiye Cami kitabesinden okunduğuna göre Mardin Artuklularından Melikü'l -Mansur Nâsireddin Artuk Arslan (597-637/1200-1239) tarafından inşa edilmiştir. Yine aynı kitabede Nâsireddin Artuk Arslan caminin medresesine bitişik olan türbeye gömülmüştür. Ancak türbenin mezar sandukları 1925 yılında zamanın Mardin Valisi tarafından çıkarılmıştır. Caminin ve bulunduğu mahallenin Şehidiye olarak anılmasının nedeni daha önceden civarda birkaç şehid

⁶⁷³ Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 278.

⁶⁷⁴ Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964, s. 64.

⁶⁷⁵ Ertuğrul Danık, "Harput Esediye Camisi" *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırma Sempozyumu Bildiriler*, (19–20 Nisan 2001), Ankara Eylül 2001, s. 210–211.

mezarının varlığının bilinmesi ve Mardin Artuklularından Nizâmeddin Alpuş ile kölesi Lulu'nun Nâsireddin Artuk Aslan tarafından 601 (1204) yılında öldürülmeleri üzerine cami yapılmadan önce doğu tarafındaki arsaya gömülmelerinden kaynaklanır. Caminin kitabesi Artuk Aslandan sonra başa geçen es-Sâid Necmeddin Gazi (636–658/1239–1260) döneminden kalmadır.⁶⁷⁶

b) Medreseler

Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi

Geç dönem Artuklu mimarisi örneklerinden biridir. Mardin Artuklularından Sultan İsa 794/1392⁶⁷⁷ tarihinde Mardin kalesi yakınlarında Zinciriye adıyla anılan bir medrese ve cami yaptırmıştı.⁶⁷⁸ Dilimli kubbeleri uzaktan seçilen medresenin iki katıda iki avlu etrafında düzenlenmişti.⁶⁷⁹

Mardin Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi

Kutbeddîn II. İlgazi'nin annesi Sitti Radviyye adına⁶⁸⁰ yapılmıştır. İki eyvanlı, revaklı avlulu ve iki katlı medrese, meydana gelen bozulmalar nedeniyle avlulu özelliğini kaybetmiştir. Mihraplı güney eyvanın kuzeyine bir duvar çekilerek kalan kısım cami olarak kullanılmaktadır.⁶⁸¹ Kutbeddin İlgazi'nin hükümdarlık devri göz önüne alındığında, böyle erken bir tarihte gelişmiş bir taş işçiliğine sahip olması, bölgenin gelişkin taş işçiliği ile açıklanabilir.⁶⁸² Medresede türbelerin bulunduğu kısımda bulunan iki büyük sandukadan birinin kenarında gayet güzel bir şekilde çiçekli ve iri harfli nesih yazıyla yazılmış kitabesi vardır. Sadece “Lailahe...” okunmaktadır. Bunun dışında medreseye ait olan vakıfları listeleyen bir kitabe

⁶⁷⁶ İbrahim Artuk, “Diyarbakır ve Mardin’in Bâzı Önemli Yapıları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (İstanbul 1971), s. 66–67.

⁶⁷⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 218-219. As

⁶⁷⁸ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁷⁹ Aslanapa, *a.g.e.*, s. 226.

⁶⁸⁰ Kâtip Ferdî, II. İlgazi 1184'ölünce, kabrinin Mardin Sur Kapı akınlarındaki annesinin yaptırdığı Medresede bulunduğunu söylemektedir. Bu ifade ile medresenin banisi ve kime ait olduğu anlaşılmaktadır. (Katip Ferdi, *a.g.e.*, s. 29)

⁶⁸¹ Altun, *a.g.e.*, s. 115; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, II, İstanbul 1972, s. 96.

⁶⁸² Sözen, *a.g.e.*, s. 100.

bulunmaktadır. Kitabede “ Ebu’l Muzaffer Artuk Arslan b. İlgazi b. Alpi b. Timurtaş b. İlgazi Artuk ... emriyle” yazılı olup medresenin gayrimenkul vakıfları sayıldıktan sonra, Kur’an’dan ayetler ve kitabenin tarihi olan 602 Cemaziyelahir (Ocak 1206) yazılıdır.⁶⁸³

Diyarbakır Zinciriye Medresesi

Diyarbakır Ulu Camii külliyesi içinde, Mesudiye Medresesi’ni tamamlayacak şekilde yapıldığı düşünülür.⁶⁸⁴ Gösterişli taş işçiliği Zengî mimari üslûbunu anımsatır.⁶⁸⁵ Kur’an’dan ayetler ve çiçekli nesih yazılı kitabesinde yapım tarihi yoktur. Ancak, medresenin avlu revaklarının güney yüzünde, batıda kitabe kuşağının hemen altında tek bir taşın üstünde “ El bennâ İsa ebu Dirhem” yazılıdır. Bu mimarın adının geçtiği bir sur kitabesi Artuklu Sökmen b. Muhammed dönemine aittir ve 595/1198-1199 tarihlidir.⁶⁸⁶ Kitabesine bakılarak medresenin 1198/1199 tarihinde yapılmaya başlandığı kabul edilmiştir.⁶⁸⁷

Diyarbakır Mesudiye Medresesi

Yapının bütününde kesme bazalt taş kullanılmış, örtülülerde, revaklarda ve eyvan tonuzlarında tuğla kullanılmıştır. Kemerleri çok süslü taş işçiliği ile dikkat çekmektedir. İki katlı avlulu tek eyvanlı bir yapıdır. Yapı 1198-1223 tarihleri arasında tamamlanmış, Diyarbakır Ulu Camii kuzey-doğu tarafını tamamladığından Ulu Camii külliyesiyle birlikte ele alınmıştır. Medresenin iç kapısındaki işçilik dikkat çekicidir.⁶⁸⁸

Birçok kitabesi bulunan medresinin belirli aralıklarla uzun bir inşa ve onarım devresi geçirmiştir. Kitabelerin birinde bozuk vaziyette çiçekli kufî yazıyla “Dört Sünnî mezhep için 590 (1193) tarihinde Artuklu II. Sökmen tarafından vakf edildiği”

⁶⁸³ Altun, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁸⁴ Sözen, *a.g.e.*, 104-108, Altun, *a.g.e.*, s. 122.

⁶⁸⁵ Aslanapa, *a.g.e.*, s. 222

⁶⁸⁶ Altun, *a.g.e.*, s. 123-124; Aslanapa, *ag.e.*, aynı yer.

⁶⁸⁷ Altun, *a.g.e.*, s. 124.

⁶⁸⁸ Altun, *a.g.e.*, s. 130.

yazılıdır.⁶⁸⁹ Bir diğesinde ise yapının inşâ tarihi 595 (1198–99) olarak yazılmış, medresenin banisinin “Sultan el-Melik el-Mesud Kutbeddin Ebu’l Muzaffer Sokmen b. Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Artuk” olduğu kaydedilen kitabede Kur’an’dan ayetlerinde bulunduğu yazının tamamı çiçekli nesih yazıyla yazılmıştır.⁶⁹⁰ Medresenin tamamlanması, Hısn-ı Keyfa Artukluların son hükümdarı Melik es-Mesud lâkabı taşıyan Mevdud döneminde gerçekleşmiştir.

Mardin Marufiye Medresesi

Halk arasında “Beytü’l-Artuki” olarak bilinen yapının yapım tarihi ve banisini gösteren bir kitabesi mevcut değildir. Yapının en dikkat çekici yanı, avluya kadar çıkan taş mozaik döşeli selsebilidir. Medresenin bu selsebil eyvanından hareketle bir tarihlendirmeye gidilmiştir. Medresenin üç eyvanlı ve kubbeli kısmında bulunan selsebil eyvanı, Diyarbakır iç kalesinde ortaya çıkarılan Artuklu sarayının plan ve mozaik döşeli selsebili ile olan benzerliğinden dolayı, XII. yüzyıl Artuklu yapısı olduğu düşünülmektedir.⁶⁹¹

Mardin Şehidiye Medresesi

Mardin merkezde anacaddenin güneyinde, PTT binasının karşısında ve yolun alt kısmında yer almaktadır.⁶⁹² Zaman içinde yapılan onarımlar ve eklemeler ile orijinallliğini kaybeden medrese Mardin taş işçiliğinin istismar edildiği bir yapıdır. Kasım 1968’de yapılan onarım sırasında yapının orijinallğine zarar veren yeni pencereler ve kapılar eklenmiştir.⁶⁹³ Medrese, güneyinde kalan iki nefli mescidin bulunduğu revaklı avlu ve eyvanlı medrese⁶⁹⁴ planına sahip olduğunu göstermektedir. Yapının en çok değişikliğe uğrayan kısmı cami bölümüdür.⁶⁹⁵

⁶⁸⁹ Altun, *a.g.e.*, s. 132.

⁶⁹⁰ Altun, *a.g.e.*, s. Aynı yer

⁶⁹¹ Altun, *a.g.e.*, s. 144.

⁶⁹² Altun, *a.g.e.*, s. 152.

⁶⁹³ Altun, *a.g.e.*, aynı yer.

⁶⁹⁴ Altun, *a.g.e.*, aynı yer.

⁶⁹⁵ Altun, *a.g.e.*, s. 153.

Medresenin iki kitabesinden biri portalde nişlerin altında bulunmaktadır. Büyük kısmı bozulmuş, nesih yazıyla yazılmış olan kitabe, “Melik es-Said Necmeddîn Gazi b. Artuk Arslan b. İlğazi b. Alpı b. Timurtaş b. İlğazi b. Artuk”un medresenin vakıflarının yazılmasını emrettiği yazılıdır. Bundan sonrada medrseye ait vakıflar sıralanır.⁶⁹⁶

Medresenin cami kısmının kuzeyinde iki kemer arasında bulunan ve pek dikkat edilmeyen iki satır halindeki nesih yazılı kitabede ise, “ Kad vaka’a elferağ min imar Ümdetüldehir hacı Ahmed ibn Elgazi... sene 1202” yazılıdır.⁶⁹⁷

Kâtip Ferdi, Artuk Arslan’ın medresenin banisi olduğunu kaydeder.⁶⁹⁸ Ali Emirî ise medresenin seksen odalı olmasından dolayı “semanîn”olaraklandırıldığını söylemektedir.⁶⁹⁹ Medresinin Artuk Arslan’ın oğlu Necmeddin Gazi (1239–1259) döneminde yapılmış olabileceğine dair bir görüşte bulunmaktadır.⁷⁰⁰

Mardin/ Harzem Tâceddin Mesud Medresesi

Mardin’in Kızıltepe/Düneysîr ilçesindedir. Medresin batıda bulunan iç kapı kitabesine göre yapının Mardin Artukluları’ndan Melikü’l-Mansur Nasireddîn Artuk Arslan’ın (1200-1239) memlûku Tâceddîn Mesud b. Abdullah tarafından yapılmıştır.⁷⁰¹

Batıdaki iç kapının girişinde bulunan kitabede dört satır halinde, “Nasireddîn Artuk Arslan’ın azadlı Habeş kölesi Taceddin Mesud b. Abdullah tarafından yaptırıldı sene 608 (1211)” şeklinde okunmuştur. Doğuda uzun ve dar bir türbe mekânının duvarında yer alan ama sonradan kaybolan nesih yazıyla yazılmış kitabede *min a’mal Mâridin* sözcüğünden hareketle medresenin vakıflarına aid bir kitabe olduğu anlaşılmaktaydı.⁷⁰² Nesih yazıyla yazılı diğer kitabe medresenin cami

⁶⁹⁶ Altun, *a.g.e.*, s. 154 ve n.138.

⁶⁹⁷ Altun, *a.g.e.*, aynı yer

⁶⁹⁸ Katip Ferdi, *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁹⁹ Ali Emirî, *a.g.e.*, s. 19 n.24; Altun, *a.g.e.*, aynı yer.

⁷⁰⁰ Altun, *a.g.e.*, s. 154 ve n.141.

⁷⁰¹ Altun, *a.g.e.*, s. 162.

⁷⁰² Altun, *a.g.e.*, s. 162 ve n. 152.

kısımının tamir kitabesidir. Kitabe “794 Ramazan/Temmuz-Ağustos 1382’de Sulan İsa harap minarenin yeniden yapılmasını emretti” şeklinde⁷⁰³ okunmuştur. Minare kitabesinin bir başkaya yapıya ait olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, Kâtip Ferdi Harzem’de Artuk Arslan’ın bir medrese yaptırdığını kaydeder.⁷⁰⁴

Mardin Melik Mansur Medresesi

Bir kısmı ayakta olan yapı zaman zaman mescit olarak kullanılmaktadır. Ara Altun bu yapıyla ilgili olarak, “...Şimdiki Gül Mahallesi olan eski Kölassiyye Mahallesinde İbn Şeddad, Melik Mansur Medresesi’nden söz eder. Bu mahallede böyle bir yapıya işaret edecek tek kalıntı olması göz önünde bulundurularak bir bağlantı kurulduğu takdirde yapı Artuklu sülalesinden Melik Mansur’lar ve İbn Şeddad göz önünde bulundurulursa XIII. yy’a ve en geç XIV. yüzyıl. başına konulabilir.”⁷⁰⁵ demektedir.

Mardin Altunboğa Medresesi

Kâtip Ferdi bu medresenin banisi için” Melik Mansur (Ahmed)’in mükerrem ve muhterem bir Emirî Kebir’i vardı ki adına Âltun Boğa denirdi. Mardin kalesi yakınında kibleye karşı büyük bir medrese yaptırmıştı”⁷⁰⁶ diyerek bu medresenin adı geçen emir tarafından yaptırıldığını kaydeder. Zinciriye ya da Sultan İsa Medresesi’nin doğusundaki çıkmaz sokağın sonundaki sonunda bulana medrese kalıntı halindedir. Çeşme olarak kullanılan bir bölüm ve bunun etrafında sağ ve sol tarafında sivri kemerli nişler vardır.⁷⁰⁷

Altunboğa Medresesi’nin 1927 yılı civarında yıktırılarak, günümüzde “Kız Meslek Lisesi” olarak adlandırılan yapının imarı sırasında medresenin taşlarının kullanıldığına dair bir kayıt vardır.⁷⁰⁸

⁷⁰³ Altun, *a.g.e.*, aynı yer.

⁷⁰⁴ Katip Ferdi, *a.g.e.*, aynı yer.

⁷⁰⁵ Altun, *a.g.e.*, s. 167.

⁷⁰⁶ Katip Ferdi, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁰⁷ Altun, *a.g.e.*, aynı yer.

⁷⁰⁸ Ktip Ferdi, *a.g.e.*, s.37 Yayıncı notu; Altun, *a.g.e.*, s. 168.

c) Külliyeler

Mardin Eminateddin Külliyesi

Mardin Eminateddin mahallesindedir. Halk arasında Maristan yada Bimaristan olarak bilinir. Külliye'nin cami kısmı geçirdiği bir çok değişiklik nedeniyle Artuklu devrine aidiyeti soru işaretleri doğurmuştur. Yapılar topluluğunun bulunduğu bahçenin kuzeyinde kesme taştan yapılan medrese kısmı depo olarak kullanılmıştır. Külliye'nin hamam kısmı ve çeşmesi de bulunmaktadır. Bir çok onarımlar geçirip günümüze kadar gelen bu yapılar topluluğu Mardin'de ki ilk Artuklu yapısı olması açısından önemlidir.⁷⁰⁹ Anadolu'daki ilk külliyelerden biri olması açısından dikkate değerdir.⁷¹⁰

Bugün Emîneddin Külliyesi olarak bilenen yapılar topluluğunda yapım tarihi ve banisini belirtecek herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Mardin Artukluları'ndan İlgazi'nin (502–516/1108–1122) kardeşi Emîneddin tarafından yapım emri verilen külliye'yi, İlgazi tamamlamıştır.⁷¹¹

Mardin Necmeddin (Câmi'ül Asfâr) Külliyesi

Emîneddin Külliyesi ile aynı mahallededir. Kare plâna sahip yapının güneyinde cami olarak kullanılan kısmı mihrâp nişi ile ayırt edilmektedir. Külliye'nin doğusunda caminin minaresi olduğu anlaşılan ve bugün yıkık durumdaki minarenin kaidesi bulunmaktadır. Yapının bir avlu'ya ve eyvânâya sahip olduğu temel izleri ve duvar kalıntılarında anlaşılmaktadır.⁷¹²

Ali Emiri, Necmeddin İlgazi'nin Mâristan (Bimaristan- hastane) karşısında Câmiu'l Asfâr (Sarı Camii) olarak bilinen câmide bir oda içinde gömülü olduğunu söyler.⁷¹³ Mardin Eminateddin mahallesindeki bu yapılar topluluğu hakkında, Kuran

⁷⁰⁹ Altun, *a.g.e.* s. 14-16. Külliye'nin medrese kısmı için bkz. Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, II, İstanbul 1972, s. 86-89.

⁷¹⁰ Aslanapa, *a.g.e.* s. 205.

⁷¹¹ Kâtip Ferdi, *a.g.e.* s. 8 n.14.

⁷¹² Altun, *a.g.e.* s. 21.

⁷¹³ Ali Emiri, *Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 10 n. 15.

Anadolu Medreseleri adlı eserinde⁷¹⁴ rastlamadığını belirtmekte ise de Necmeddin, Emîneddin ve Hüsâmeddin medreselerinden Necmeddin külliyesi olabileceğine dair bir görüş vardır.⁷¹⁵ Yapının eyvanı ve külliyesinin varlığı tam olarak kesinleşirse sözü edilen görüş kesinlik kazanacaktır. Maristan medresesinin Eminateddin medresesi olduğu kabul edilirse her iki yapı Mardin'deki ilk Artuklu yapıları olmaktadır.⁷¹⁶ Her iki külliye de bir yapım kitabesinin olmayışı ve Necmeddin Külliyesinin harap halde bulunması yapıların tarihlendirilmesinde mimarî özelliklerini ön plana çıkarmaktadır. Artukluların Mardindeki uzun hâkimiyet dönemleri göz önüne alınırsa her iki külliye onların eseri olduğunu kabul etmemek için bir neden görülmemektedir. Ara Altun⁷¹⁷ ve Oktay Aslanapa'nın⁷¹⁸ bu konudaki kıymetli çalışmaları da yapıların taş işçiliği ve mimarî açıdan Artuklu yapıları olduğunu göstermektedir.

d) Hamamlar

Maristan (Eminateddin) Hamamı

Mardin'de bilenen en eski Türk yapısı hamamdır. Eminateddin Külliyesi'nin yapılar topluluğu içindedir. Mardin'de halk arasında Maristan hamamı olarak bilinir.

Hatuniye (Sitti Radviyye) Hamamı

Hatuniye ya da Sitti Radviyye Medresesi olarak bilinen medresenin güneyindedir. Sürekli onarımlar gören yapı dikdörtgen bir plan üzerine kurulmuştur. Hatuniye Medrese'nin duvarına kazılı vakfiyesinden hareketle hamamın, 1206'dan önce 1176-1185 arasında yapılmış olduğu düşünülmektedir.⁷¹⁹

⁷¹⁴ Kuran, s. 21.

⁷¹⁵ Altun, *a.g.e.* s. 22.

⁷¹⁶ Altun, *a.g.e.* aynı yer.

⁷¹⁷ *Adı geçen eser* s. 14- 26.

⁷¹⁸ *Adı geçen eser* s. 205.

⁷¹⁹ Altun, *a.g.e.*, s. 184.

Elazığ-Harput Hamamı

Harput Hacılar mahallesinde Çatalkaya'da yer alır. Ara Altun'un *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*⁷²⁰ adlı eserinde bu hamamın, hicri 1301 tarihli Mamuratül Aziz salnamesinde Artuklu Melikül Muzaffer tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır. İshak Sungurlu yapının, Melikül Muzaffer kaydından hareketle Fahreddin Kara Aslan'ın üçüncü oğlu İmadeddin Ebu Bekir tarafından yaptırıldığını düşünür.⁷²¹

Mardin Yenikapı Hamamı

Mardin'in en büyük hamamlarından biri olan yapı, Yeni kapı (bâb-ı cedîd) mahallesinin güneyindedir. Yıkık haldeki yapının kalıntılarından hareketle hamamın üç geniş eyvanın birleştiği soyunmalık kısmıyla başladığı tahmin edilmektedir. Hamamın en çok tahribe uğrayan bu kısmın 8.m çapında olması gereken bir kubbesi olduğu düşünülür. Yapının yakın geçmişte ayakta olduğu 1315/1915'de Evkaf Memuru Şükrü Efendi tarafından onartıldığı şeklinde bir kayıttan anlaşılmaktadır.⁷²² Melik Muzaffer Kara Aslan (1258/1285-86) döneminde yapılan mescit ve medreseye vakıf olarak yapılmıştır.⁷²³

Mardin Ulu Camii Hamamı

Mardin Ulu Camii'nin güneyindedir. Dikdörtgen bir plan üzerinde yapılan hamama caminin bulunduğu sokağın doğusundan girilir. Dikdörtgen şekilli bir mekana girilen bu ilk giriş yeri beşik tonozlarla desteklenmiştir. Sol tarafta çift söveli bir kapı ile tromplu kubbeli soyunmalık mekâna geçilir. Yapıya bazı eklemeler yapılarak cephelerinde değişiklik yapıp sıvanmış ve badanalanmıştır. Hamam,

⁷²⁰ s. 184.

⁷²¹ Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 366; Altun, *a.g.e.* 184.

⁷²² Göyünc, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 97'den; Altun, *a.g.e.*, s. 187.

⁷²³ Göyünc, *a.g.e.* s. 122; Altun, *a.g.e.* aynı yer.

Mardin Artuklu Sultanı Melik Salih Şemseddîn (712–762/1312–1364) tarafından Ulu Camiye vakıf olarak yapılmıştır.⁷²⁴

Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ) Artuklu Hamamı

Hasankeyf'in (Hısn-ı Keyfâ) tarihi dokusunun kurtarılması kapsamında gerçekleştirilen kazıların, 2005 yılı Haziran ayı içinde yapılan çalışmalar kapsamında gün ışığına çıkarılmıştır. 2005 yılı Haziran- Ekim ayları arasında yapılan kazılarda bir Artuklu külliyesi ve buna bağlı medrese bulunmuştur. Dicle'nin sert taşkınları sonucu yıkılan hamamın kaliteli taş malzemesi ile yapım tekniği ve mimari özellikleri sonucu Artuklu yapısı olduğu anlaşılmıştır.⁷²⁵ Yapının bulunduğu Zeynel Bey Külliyesi'nin kitabesi mevcut değildir.

e) Köprüler

Malabadi (Silvan/Batman Suyu) Köprüsü

Diyarbakır Silvan'da (Meyyâfârîkin) Malabadi köyü yakınlarında Batman suyu üstündedir. Artuklu mimarisinin zarif taş işçiliğini bu sefer Malabadi Köprüsünde görmekteyiz. Kaynaklarda Karaman Suyu olarak geçen Batman suyu üstünde, bilinen ilk Artuklu köprüsü kitabesindeki kayda göre 542 (1146) tarihinde Mardin Artukluları'ndan Timurtaş'ın emriyle yapımına başlandığını şekline sahiptir. Timurtaş, köprünün masraflarını kendi mallarından karşılanmasını emretmiş, köprünün yapımı Necmeddin Alpi zamanında 550 (1155) tarihinde tamamlanmıştır. 549 (1154) tarihinde meydana gelen büyük sel sonucu 150 metre uzunluğundaki köprü ağır hasara uğramış, Necmeddin Alpi'nin Evkaf Nâzırı tayin ettiği Zâhid el-Tavli⁷²⁶ yönetiminde yeniden başlanan çalışmalar Şirbarık idaresinde Ebul Hayr Fazl tarafından bitirilmiştir.⁷²⁷

⁷²⁴ Göyünç, *a.g.e.*, s. 107,122; Altun, *a.g.e.*, s. 187-188.

⁷²⁵ Abdüsselam Uluçam, "Hasankey Kazıları 2005", *Kültür ve Turizm Bakanlığı 28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, (29 Mayıs- 2 Haziran 2006 Çanakkale), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 77–78, 84, 86

⁷²⁶ Turan, *a.g.e.* s. 215, Altun, *a.g.e.* s. 201.

⁷²⁷ Altun, *a.g.e.* aynı yer.

Köprünün girişindeki kemerli bir kapıdan geçtikten sonra bu kapının hemen kuzeyinde çıkıntı şeklinde merdiven başlangıcına rastlarız. Merdivenlerden aşağı doğru dik bir eğimle inilmekte ve merdivenin sonunda köprünün büyük kemerinin iki yanındaki boşluklarda yer alan odalardan birine girilmektedir. Evliya Çelebi'ye göre buraları köprünün han olarak kullanılan çok sayıdaki odalarından biridir. Demir şahnişinlerinin bulunduğu bu odaların pencerelerinden balık tutulmaktaydı. Bu odaların diğer odalarla bağlantısını sağlayan ara birimler köprünün geçirdiği onarımlar sırasında kapatılmış olmalıdır. Yine Evliya Çelebi'ye göre köprüye girilen iki kapıdan birinde Hazo beylerinin diğer kapıda ise Silvan beylerinin haraç aldıklarını söylemektedir.⁷²⁸

Köprünün mimari şekli ve boyutları Artuklu mühendislerinin ustalığını göstermektedir. “Modern Statik hesapla yönetimin olmadığı devirde, bu açıklıkta bir eser hayranlık ve takdiri müciptir. Ayasofya'nın kubbesi köprünün altına rahatlıkla girer. Balkanlar'da, Türkiye'de, Orta Doğu'da bu açıklıkta bu yaşta bir köprü yoktur.”⁷²⁹

Hasankeyf Köprüsü

Günümüzde oldukça harap durumda olan köprü Batman sınırları içindeki Hasankeyf'te Dicle'nin üstüne kurulmuştur. Dicle üzerine kurulmuş köprülerin en büyük ve en gösterişlisi olarak bilinir. İbn Havkal'ın kaydından yola çıkılarak Artuklu yapısı olduğu düşünülmektedir.⁷³⁰

Köprü üzerinde kitabenin bulunmaması, yapının yapım yılı ve kim tarafından yapıldığını belirlenmesinde soru işaretleri doğurmuştur. İbnül Havkal, köprünün Hısnı Keyfa Artuklularından Fahreddin Kara Arslan zamanında 510 (1116/1117) yapıldığını söyler.⁷³¹ Yakut el-Hamevî, köprünün Artuk b. Sökmen b. Davud'un oğlu

⁷²⁸ Altun, *a.g.e.* aynı yer.

⁷²⁹ Murat Bıçak, “Artuklular Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumu”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 517, n.61.

⁷³⁰ Altun, *a.g.e.* 194; İpek, *a.g.m.*, s. 183.

⁷³¹ Altun, *a.g.e.* s. 195; İpek, *a.g.m.*, aynı yer.

adına yapıldığını kaydeder. Gezip gördüğü yerlerde bunun kadar büyük bir köprü görmediğini söyler.⁷³²

Çermik (Haburman) Köprüsü

Diyarbakır'ın Çermik İlçesinde Sinek Çayı üzerine kurulmuştur. Uzunluğu 107 metreyi bulan köprü üç kemerle desteklenmiştir. Yapımında kesme taşların yanında moloz taşlar ve büyük kemerlerinde ise tuğla kullanılmıştır. 1927'lerde zamanının Belediye Başkanı ve Kaymakamı tarafından tamir ettirilen köprü'nün kitabesi daha sonra kaybolmuştur. Beş satırlık kitabenin tam metni yayınlanmıştır. Kitabeye göre köprü, Necmeddin Alpi'nin kızı Zübeyde Hatun tarafından babasının ölümünden üç yıl sonra 575 (1179)'de yaptırmıştır. Kitabedeki tarih II. İlgazi'nin dönemine (1176-1184) rastlamaktadır.⁷³³

Çermik (Haburman) köprüsünün, Amid (Diyarbakır)'ın Artuklular tarafından ele geçirilmesinden önce Tebriz-Ahlat kervan yolunu, Çermik- Karacadağ üzerinden Urfa-Halep yoluna çevirmek amacıyla yapıldığına dair görüşler vardır. Bu amaçla adı geçen yol üzerine her altı saatlik yol üstüne kervansaraylar yaptırılmıştır.⁷³⁴

Diyarbakır Devegeçidi Suyu Köprüsü

Diyarbakır'ın 20 km kadar kuzeyinde, eski Diyarbakır-Eğil yolu geçildikten sonra varılan Devegeçidi Suyu üzerine kurulmuştur. Köprü'nün varlığından 1971 yılı Eylül ayında karayollarının yaptığı çalışma sonucu haberdar olunmuş daha sonra gazetelere haber konusu olmuştur.⁷³⁵

Köprü yedi gözlü olarak inşa edilmiştir. Dikkat çekici bir özelliği kitabelerinden birinin sivri bir kemer şeklinde, diğerinin ise bir şerit halinde olmasıdır. Köprü'nün mimarı adı geçen kitabelerden okunmaktadır. Köprü'nün doğusunda şerit halindeki kitabesinde “ *Tatavvaa biamelihi elcesr ül mübareke*

⁷³² Kan, *a.g.m.*, s. 198; İpek, *a.g.m.*, s. 185.

⁷³³ Altun, *a.g.e.* s. 206; Sözen, *a.g.e.*, s. 215.

⁷³⁴ Altun, *a.g.e.* aynı yer.

⁷³⁵ Altun, *a.g.e.* s. 208; Sözen, *a.g.e.* s. 218.

Mevlana el sultan el melik ül Salih el alim el adil el müeyyed el muzaffer el Mansur nasruddünya vel din sultanül İslâm vel müslimin ebul feth Mahmut bin Muhammed bin Kara Aslan bin Artuk nasıru emiriül müminin.” Alttaki iki kısa satırda “ *el üstad Cafer bin Mahmud ül Halebi zalike fi seneti hamis aşara ve sitte mie (615 /1218)*” yazılıdır. Kitabeye göre köprü Artuklulardan Melik Salih Mahmud zamanında 615 tarihinde, devrin bir başka yapısında Mesudiye medresesinde adı geçen mimar Cafer ibn Mahmud’a yaptırılmıştır. Doğu tarafında köprünün ayakları altında kemer şeklindeki kitabede de Melik Salih Mahmud’un ve mimar Cafer ibn Mahmud’un adı yazılıdır. Köprünün üçüncü kemerinde Bakara Sûresi’nden iki ayet yazılı bir kitabe vardır.⁷³⁶

f) Saray ve Kaleler

Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ) Sarayı

Batman’ın Hasankeyf ilçesindedir. Hasankeyf kalesinin kuzeyinde Dicle nehrine bakan kayalık kısımdadır. Oldukça harap durumundaki yapının kesin tarihi bazı çıkarımlarla elde edilmeye çalışılmıştır. Tonozlarında tuğla kullanılması ve Artukluların ilk merkezi olarak uzun yıllar onların elinde kalması Hasankeyf kalesindeki bu yapının Artuklulara mal edilmesi fikrini güçlendirmiş, nitekim genel kanı da bu görüşün kabul edildiği yönündedir.⁷³⁷

Diyarbakır Artuklu Sarayı

Diyarbakır surlarının kuzeydoğusunda yer alan iç kalede halkın topteye ya da virankale olarak adlandırdığı yığının üstündedir. Diyarbakır’a hâkim bir tepe üzerine kurulan sarayın, surlarla çevrili olduğu günümüze ulaşan sur duvarı kalıntılarında anlaşılmaktadır. Saray kapısı olduğu düşünülen iki yuvarlak kuleye sahip girişin sonunda geniş bir kemer halinde açılan ve kemer ayağının yanında 10 m. eninde ikinci bir surun kalıntısına ulaşılır. Savunmadan çok gösterişli bir giriş olarak tasarlanan bu kuleleriyle saray ve sarayı çevreleyen surlar hükümdarın asıl

⁷³⁶ Altun, *a.g.e.* s. 208; Sözen, *a.g.e.*, s. 218-219.

⁷³⁷ Altun, *a.g.e.* s. 211.

oturdukları bölgenin sınırlarını belirlemektedir. Harap durumdaki kitabesindeki nesih yazıdan anlaşıldığı kadarıyla sarayın yapım tarihi 603 (1206/1207) tarihidir. Bu tarihte Diyarbakır'da Artuklulardan Melik Salih Nâsıreddin Mahmûd bin Muhammed (1200-1222) hüküm sürmektedir. Sultan Melik Salih Mahmûd'un bazı kısımlarını hapishane olarak kullandığı kalenin kuzeybatısındaki kapısında 1203, 1206 ve 1222 tarihli onarım kitabeleri vardır.⁷³⁸ Hapishane olarak kullanılan kısım Saint Corc Kilisesi olarak bilinmektedir. Kilise olarak bilinen yapının saraya ait olabileceği yönünde bir görüş vardır.⁷³⁹

Yapının en dikkat çekici yanlarından biri, bulunduğu tepenin batı kısmında yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılan zengin çini ve mozaik süslemelerle bezeli selsebil havuzlu kısmıdır. Cam küp, renkli taş mozaik ve çini kaplama olarak üç çeşit süsleme tekniği ile bezenmiştir. Havuzun çevresi ördek ve balık gibi hayvan figürleri ile süslenmiştir. Yapılan kazılar sonucu çıkarılan çiniler tarihlendirme konusunda faydalı olmuş özellikle bunlar arasında çift başlı kartal figürlü olanlardan yararlanılmıştır. Ayrıca sarayda bir hamamın olduğu ortaya çıkmış ve sarayın bazı mekanları, bu mekanları bağlayan koridorlar ile merdivenleri orta çıkmıştır.⁷⁴⁰

İç kalede bulunan sarayın 603 (1206/1207) tarihli nesih yazıyla yazılmış kitâbesinde boğaya saldıran aslan figürü dikkati çekmektedir. Bu tasvir İslâm süsleme sanatında birbirine karşıt kavramları belirtmek için simgesel olarak kullanılmıştır. Aslan-boğa mücadelesinde aslan galibiyeti ve zaferi aynı zamanda güneşin ve aydınlığın temsilcisidir; boğa ise yenilgiyi, düşmanı, karşı kuvveti ve ayı temsil eder.⁷⁴¹ Boğanın yenilen düşmanı tasvir ettiğine dair ilginç bir örneği boğa başına basan kartal figürüyle de karşımıza çıkar. Diyarbakır Urfa kapısında 1183-

⁷³⁸ Altun, *a.g.e.* s. 215; Sözen, *a.g.e.*, s. 227; Aslanapa, *a.g.e.* s. 305.

⁷³⁹ Bıçak, *a.g.m.*, s. 520.

⁷⁴⁰ Altun, *a.g.e.* s. 216-218; Sözen, *a.g.e.* 226-227; Aslanapa, *a.g.e.* aynı yer.

⁷⁴¹ Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992, s. 40, 50-51

1184 yılına tarihlenen kabartmada, kartalın boğa başına basılı halde temsil edilmesinin Artukluların İnaloğullarına galibiyeti şeklinde yorumlanmıştır.⁷⁴²

Sarayın tarihlendirilmesinde kullanılan firuze sır altına çift başlı siyah kartal figürü XIII. yüzyılda Diyarbakır'da Melik Salih Mahmud'un 614, 615 ve 617 tarihlerinde darp ettiği paralardaki kartal armasına benzerliği yapının bu melik döneminde düşünülmesinde kolaylık sağlamıştır. Ayrıca onun döneminde yapılan Diyarbakırdaki Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burclarındaki kartal armaları kitabelerdeki tarihi ve yukarıdaki görüşü destekler niteliktedir.⁷⁴³

Mardin Firdevs Köşkü

Mardin Meydanbaşı'nda Nusaybin'e giden yolun sağında Vali Konağı'nın yanında yer alır. Mardin diğer yapılarında olduğu gibi düzgün kesme taşlardan yapılan köşk batıya açılan eyvanı, iki katlı mekânları ve selsebil eyvanının önünde geniş bir havuzu vardır. Melik Mansur Necmeddin Gazi yaz aylarını Firdevs (Ferdus)'de geçirirdi.⁷⁴⁴ Köşkün su eyvanının üstünde yer alan bir kitabede Sultan Melik Salih'in adı kazınmıştır.⁷⁴⁵

Diyarbakır Ulu Beden Burcu

Diyarbakır Surlarının en batı ucunda yer alır. Ulu Beden⁷⁴⁶ ya da Evli Beden olarak bilinen burcun ihtişamlı görünüşü ve yapımında kara bazalt taşının kullanılması dikkat çekmektedir. Uzun kitabe kuşağı enine kademeli silmelerle çevrelenmiştir. Kitabede dilimli bir sivri kemer içine yerleştirilmiş çift başlı kartal arması göze çarpar. Kitabenin ortada kalınlaştığı yerin üstünde birbirine doğru bakan Selçuklu tipinde yapıldığı düşünülen iki sfenks kabartma yer alır. Kitabenin alt

⁷⁴² Strzygowski – Berchem, *Amida*, Hiedelberg, 1910, s. 78'den naklen Savaş Yıldırım, "Arslan-Boğa Mücadelesi Kompozisyonu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 2003, sy. 43, s. 6 n.31.

⁷⁴³ Altun, *a.g.e.* s. 218.

⁷⁴⁴ Katip Ferdî, *a.g.e.* s.26 ve not 33.

⁷⁴⁵ Katip Ferdî, *a.g.e.*, s. 30 n. 39; Altun, *a.g.e.* s. 225.

⁷⁴⁶ Burcun Ulu Beden olarak adlandırılması kesin değildir. Sen-Ben burcu olarak da bilinen burcun adı hakkında ayrıntı bilgi ve diğer görüşler için Altun, *a.g.m.*, s. 228 n. 216.

tarafında ise birbirine doğru simetrik iki arslan kabartması yerleştirilmiştir. Kuyruk kısımları ejder başı şeklinde olan bu son iki arslan kabartması kanatlı olarak yapılmış, kanatların içleri oymalıdır.⁷⁴⁷

Ulu Beden Burcunun kitabelerindeki kayıtlardan Artuklu eseri olduğu kesinleşmiştir. Nesih yazıyla ve çiçekli olarak işlenmiş kitabelerin birinde Kur'an'dan Ayetler ve "... b. Kara Arslan b. Dâvud b. Sökmen b. Artuk şeklinde Melik Muhammed'in (562–581/1166-1185) adı" yer alır. Burcu çeviren kuşak içinde ki kitabede iri karakterle çiçekli nesih yazıyla Melik el Salih Ebû'l-feth Mahmud b. Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk'un emri ile 605 (1208/9)'da ve İbrahim b. Cafer tarafından yapıldığı kayıtlıdır.⁷⁴⁸

Diyarbakır Yedikardeş Burcu

Diyarbakır Surları'nın Mardin kapısının batısındadır. Ulu Beden Burcu gibi kesme bazalt taştan yapılmıştır. Yedikardeş burcunun tek girişi toprak zeminin hafifçe yükseltilerek bir niş şeklinde içeri çekili vaziyetteki genişçe bir kemerden ibarettir. Bunun hemen önünde iki sütunlu ve üç kemerle ayrılmış dar dikdörtgen bir bölüme geçilir. İkinci kata dar bir merdivenle ulaşılır. Ortası açık olan bu bölüm çok kenarlı bir revaktan meydana gelir. Mimarisi açısından Türk hâkimiyeti devrinde son şeklini almıştır.⁷⁴⁹

Burcun sur duvarlarını kuşatan, tarihi belli olmayan kitabe şeridi tam ortasından kalınlaşmakta, üç satırdan ve dikdörtgen şeklindedir. Bunun iki tarafında üstte birer kanatlı arslan kabartmaları yer alır. Kuyrukları ejder başı şeklindedir. İki arslanın tam ortasında çift başlı kartal kabartması yapılmıştır. Burcu kuşatan şerid kitabede, iri nesih yazıyla ve ortada ki dikdörtgen şekilli üç satırda Melik el-Salih Ebû'l-feth Mahmud b. Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk ile Yahya b. İbrahim el-Sarafi tarafından Melik el-Salih'in plânı üstünde (tersim-i el-

⁷⁴⁷ Altun, *a.g.e.* s. 229- 230.

⁷⁴⁸ Altun, *a.g.e.* s. 230.

⁷⁴⁹ Altun,*a.g.e.* s. 235.

Melik el-Salih) yapıldığı yazılıdır.⁷⁵⁰ Burada ilginç olan nokta bizzat Artuklu Sultanı Melik Salih'in askeri mimarideki bilgisini göstermesidir.

Harput Kalesi

Harput kalesindeki Artuklu izlerinin Nizâmeddin İbrahim döneminden kalmış olabileceği düşünülmektedir. Adı geçen Artuklu sultanına mal edilen yapılar kale hamamının karşısındaki büyük burc, çevre duvarları ve bunun sonundaki yüksek kısımlardır. Mazgal pencerelerinin seçilebildiği bu yüksek kısmın kalenin köşk kısmı olduğu düşünülmektedir. Kalenin kitâbe parçaları dağınık olarak sonradan yapılan onarımlarda rastgele olarak yerleştirilmiştir. 14 blok olarak yerleştirilen bu kitabelerin üçü okunacak durumda değildir. Kalenin yapım tarihi ve kimin tarafından yazıldığı okunabilen kitâbe parçalarında “ emr biamele ... el melik ül mevdut ... el adil nizam üd dünya ve'd din İbrahim bin Ebûbekir nasırı emir ül müminin ... sene .. sittemie” şeklindedir.⁷⁵¹

2) Artuklu Yapısı Olduğu Düşünülen Eserler

Diyarbakır'a bağlı Çermik İlçesi'nde bulunan Çermik Ulu Camii, Artuklu yapısı olduğu düşünülen ama bu konuda kesin bir şey söylenemeyen yapılardan biridir. Caminin mihrabında bulunan kitabede okuna bilen iki satırda “Fahreddin Kara Arslan”ın adı yer almaktadır. Caminin Moğol İstilasından sonra tahrip görüp, Türkiye Selçuklu Sultanı III. Alâeddin (1297–1302) devrinde onarıldığı yönünde bir görüş vardır.⁷⁵²

Diyarbakır'da bulunan Eğil Taciyân Camii, Eski Camii veya Ulu Camii olarak bilinen yapı, üslub olarak Artuklu eseri görüntüsü vermekte, XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmesi mümkündür.⁷⁵³

⁷⁵⁰ Altun, *a.g.e.* s. 236.

⁷⁵¹ Altun; *a.g.e.* s. Aynı yer.

⁷⁵² Altun, *a.g.e.*, 242.

⁷⁵³ Altun, *a.g.e.*, s.245.

Diyarbakır Hani Camii, Lice Ulu Camii, Diyarbakır Hatuniye Medresesi (Hani Medresesi), Mardin Kayseriyye veya Bezesten'i⁷⁵⁴, Elazığ Han İbrahim Şah Kervansaray'ı⁷⁵⁵ mimari üslub yönünden Artuklu yapılarına benzemelerine rağmen kesin olarak Artuklu devri yapısı olduğu söylenememektedir.

3) Kaynaklarda Bilinen Artuklu Eserleri

Artuklu topraklarının, sık sık istalaya uğramaları veya zaman aşımı nedeniyle tahrip olup zamanımıza kadar gelmeyen kimi Artuklu eserlerinin varlığından adları kaynaklardan geçtiği kadarıyla haberdar olmaktadır. Bunlardan başlıcaları şunlardır:

Diyarbakır İmadiye Mescidi, Melik Salih'in oğlu İmadüddin (İmadeddin) tarafından yaptırıldığı söylenir. Diyarbakır Hüsameddin Camii ve Hüsamiye Medresesi Mardin Artuklularından Hüsameddin Timurtaş devrinde yapılmıştır.⁷⁵⁶ Melik Mansur II. Necmeddin Gazi de burada gömülüdür.⁷⁵⁷ Mardin Muzafferiyeye Medresesi, Melik Muzaffer Kara Arslan (1258/1259–1286) döneminde yaptırılmış, ama günümüze kadar ulaşamamıştır.⁷⁵⁸

İbn İlalmiş'in *Tarihi Düneyser* adlı eserinde Düneyser'de yer alan birçok yapının varlığından haberdar olmaktadır. Günümüze kadar ulaşamayan bu yapılar Kutbiyye, Şihâbiyye ve Harzem Medreseleri, ilmi alanda eğitim veren Ğazi, Nâsırî, Nizamî, Atik ve Cuma camileri ile Amr b. Handif türbesi ile Tacî ribatı ve Hanü's-Sebîl eş-Şihabî adlı eserlerinin Düneyser/Kızıltepe gibi küçük bir şehirin canlı bir sosyal yaşantısına sahip olduğunu görmekteyiz.⁷⁵⁹

⁷⁵⁴Yapının Selçuklu Kervansaraylarının kapalı bölümlerine benzemesi, ayrıca Malatya Ulu Camisi'nin Memlûk devrinde kalan kitabesinde han ya da kervansaray anlamına gelen bezzazistan kelimesinin yer alması, eserin bir çeşit kervan saray olduğu sonucuna götürmüştür. Bkz. Altun, *a.g.e.*, s. 260.

⁷⁵⁵ Elazığ-Çemişgezek yolu üstünde aynı adlı köyde yer alır. Harput Artuklu hükümdarı Nizameddin İbrahim ile isim benzerliği nedeniyle onun tarafından 1203 tarihinden sonra yaptırıldığı düşünülmektedir. Bkz. Altun, *a.g.e.*, s. 262.

⁷⁵⁶ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s. 10. n. 16.

⁷⁵⁷ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s. 28; Altun, *a.g.e.*, s. 265.

⁷⁵⁸ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s. 23; Altun, *a.g.e.*, aynı yer.

⁷⁵⁹ Cengiz Tomar, "İbn İlalmiş'in Hilyetüs's-Seriyyîn min Havâssid-Düneysiriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneyser'de İlim Hayatı", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 1-7.

4) Kitabeler

Necmedin İlgazi'nin Mardin'e hâkim olduktan sonra Mardin Kalesi'nde Hızır (A.S) adına bir camii yaptırmıştı.⁷⁶⁰ Bu caminin mihrâbı üstünde Âyete'l-Kürsî kazılarak yazılmış, mihrabın altında oldukça harap olan şu yazılar okunmaktadır:

“Emr-i tecdîde Mevlâna es-Sultân el-Melik el-Mansûr Necmüd'd-Dünya ve'd-Din”

Tamir kitabesi olan bu ibarenin hangi Artuklu emîri tarafından yapıldığı belli değildir. Artuklularda Necmeddin İlgazi'den başka Necmeddîn Alpı (1154-1176), I. Necmeddîn Gazi (1239-1259) ve II. Necmeddîn Gazi (1293veya 1294-1312) adıyla 3 tane Necmeddîn vardır. Kitabede yer alan “es-Sultan” ibaresinden kitabede adı geçen kişinin II. Necmeddîn Gazi olduğu anlaşılmaktadır. “Sultan” ibaresini Artuklularda ilk kez kullan II. Necmeddin Gazi'dir.

Mardin'de I. Necmeddîn Alpı'nın eşi adına yaptırılan Sitti Radiyye (Radviyye veya Hâtuniyye) Medresesinin kitabesinin Türkçe çevirisi şöyledir:

“Aziz olsun efendimiz Sultan, Allah'ın yardımıyla üstün gelmiş; adâletli, sağlam ve sarsılmaz bir mücâhit olan Melik Kutbeddîn, inkarcıları, inatçıları kahr eden, azgınları, âsileri ezici, ufaltıcı; İslâm'a ve Müslümanlara yardımcı, müminlerin destekçisi, büyük Mardin şehrinde bilinen mübârek Hâtuniyye Medresesi'nin vakf edilmiş cihetlerinin sultanı...” Bu ibarelerden sonra gelen satırlar okunamayacak kadar bozuk olduğu için sonraki satırda şunlar yazılıdır:

“Kim ki bu Vakıfnâme'yi işittikten sonra onu değiştirtirse, onu değiştirecek olan kimselere de önderlik etmiş olur. Allah ise her şeyi işiten ve bilendir. Alacakları karşılık ise Allah'a kalmıştır. O Allah ki güzel iş yapanların ecrini zâyî etmez. İşte bu (Vakıfnâme) Cemadelâhir (de yazılmıştır.) Sene Âlemlerin Rabbı Allah'a

⁷⁶⁰ Kâtip Ferdi, *Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi*, s. 7

hamd olsun. Salât ve selâm büyüğümüz Hz. Muhammed, âline ve ashâbının tümünerdir.”⁷⁶¹

Necmeddîn Alpı'nın eşi olan Sitti Radiyye (Radviyye)'nin türbesi, Hatuniyye Medresesi içindedir. Bu türbenin bulunduğu odanın, kibleye bakan tarafında Hz. Peygamber'e ait olan “kadem-i Şerif” bir taş duvarın içinde bulunuyordu.⁷⁶²

Mardin Artuklularından Kutbeddîn II. İlgazi (1176-1184)'ye ait Sitti Radiyye Medresenin vakfiyesinde onun özellikleri şu sözlerle sıralanmıştır⁷⁶³:

“...hayır işlerinin sahibi, daima iyiliklerle uğraşan, pek şümûllu olarak gösterdiği faziletli davranışlarda onur ve meziyet sahibi, bütün mahlûklardan ve insanlardan yoksulluk içinde olanlara koyun, sığır gibi hayvanlardan cömertlikle bol bol veren, Artuklu soyuna bağlı olmanın şeref ve görkemini, değerini artıran, kendisine mahsus olarak insanların Rabbinden inâyet gören, İslâm Meliklerinin iftihar kaynağı ve Artuklu sülâlesinin içinden çekip-çıkarılan, günahattan sakınan; sâlih, âlim, âdil, muzaffer, mucahîd, mürabıt, müeyyed, mansûr; Artuk'un oğlu Emîr Timurtaş, Timurtaş'ın oğlu Melik Necmeddîn Alpı, Necmeddîn Alpı'nın oğlu Kutbeddîn İl Gazi.”

Mardin Ulu Camii'nin doğu tarafındaki duvar kitabesinde inşâ tarihi verilmiştir. İnşâ tarihinin belirtildiği kısımdan sonraki altı satır zaman aşımı nedeniyle bozulmuştur. Bozuk olan kısımdan sonra ise şu ibâreler yer alır:

“ Muharrem ayının sonu Hicrî beşyüz altmış sekiz senesi (568/ 1173)

Efendimiz Muhammed (S.A.S)”,⁷⁶⁴

Ulu Camii'nin minaresinde yer alan kitabesinde ise:

“Devlet-i eyyam içerisinde bu minareyi bina etmeyi bizi muvaffak kılan Allah'a hamd ve şükür olsun.

⁷⁶¹ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.12. n 18, s. 13.

⁷⁶² Kâtip Ferdi, aynı yer.

⁷⁶³ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 14.

⁷⁶⁴ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 14 n.20.

İl Gazi Kutbeddîn el-Artukî Melik-i Diyarbekir

Bu minareyi Muharrem ayı, beşyüz yetmiş iki senesinde bina ettim.

Kim ki Allah'a tevekkül eder, O ona yeter."⁷⁶⁵

Mülûk-i Artukiye'nin naşiri Ali Emiri Ulu Camii'nin vakıfnâmesinin büyük bir taşa yazıldığını, cami duvarına kırk yıl sonra yerleştirildiğini söyler.⁷⁶⁶ Vakıfnâme şu şekilde başlar.

“Berzu'l-mersûm ve'l-emru'l-âli es-Sultan el-Muvaffak el-Muzaffer”. Vakıfnâmenin duvara konmasının tarihi “ Şu yazı muazzam Şevval ayının yarısında yazılmıştır. Altıyüzonüç senesinde(Muharrem 613)” şeklinde belirtilmiştir.

Vakıfnâmenin başlangıcı ve sonu şöyledir:

“Hamd yüce Allah'a dır. O Allah ki, melikleri kudret eliyle görevlendirdi. Kararlıklar O'na aittir. Sultanlara en güzel fikirleri ortaya koymalarını ilham etti.

Mülkün, vakıf mali hâline getirilmesine ve başkalarının faydalanmasına izin verdi. Allah'ın bu saltanatını başklarının değiştirmesine güç yetmez. Allah, münakaşaya girenlerin, tartışmalarının derecesini daha da artırdı. Öncekileri ise yaptıkları iyi işlerden dolayı müjdeledi.

Salât ve selâm o kişinin üzerine olsun ki; o kimse Allah'ın kendisine parça parça ayetler gönderdiği, kendisini burhanlarla güçlendirdiği, mucizeleri şahsına onaylattığı Muhammed (S.A.S.)'dir. Onun yakınlarına, kendisine itaatkâr ashâbına ve Onun tertemiz olan eşlerinedir.

Bundan sonra bu şer'î bir yazıdır ve yürülükte olan bir kitabedir.”

Vakıfnâmenin sonu:

⁷⁶⁵ Kâtip Ferdi, aynı yer.

⁷⁶⁶ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 14 n. 20 ve vd.

“Yedi kat gök ile yedi kat yerin ve onların içinde olanların Rabbi ve büyük Arş’ın da sahibi olan Allah’a hamd olsun. Övgüler olsun, büyük Arş’ın sahibi olan Allah’a. Merhametli ve esirgeyeci olan büyüğümüz Muhammed (S.A.S)’in üzerine salât ve selam olsun.

Bu yazı, aylardan muazzam Ramazan ayının yirmi yedisinde, âlemlere rahmet olarak gönderilen (Hz. Muhammed) in Hicretin 573 (1177) senesinde yazıldı”⁷⁶⁷

Mardin Ulu Camii’nin kitabesinde Kutbeddîn İlgazi’nin iki oğlu olduğu şu sözlerle belirtiliyor:

“Vakf edilen bu yerlerin sevâbı, vakf edenin ve iki oğlunun üzerine olsun. Allah ondan kabul etsin.”⁷⁶⁸

Ayrıca kitabede Kutbeddîn İlgazi’nin oğlu Hüsameddîn Yavlak Arslan (1184-1204) adına devleti yöneten nâip Nizameddin Alp Kuş’unda adı vardır.

“ Devletin ve Müslümanların onur kaynağı, âdaletin dirilticisi Ebûbekr Mansûr el Bakş (Alp Kuş)”

Mardin Artukluları tahtında yaklaşık 18 gün kalan Melik Âdil Alpi döneminde vezirlik yapan Emîr Şucâduddin adına da bir kitabe bulunmaktadır. Kitabede Emîr Şucâduddin’in yaptığı hayratlar sayılmış, inşâ ettiği hamam, Kur’an hafızları yetiştiren kurumların ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli gelir getiren bağlar ve para bağışladığı kaydedilmiştir. Ali Emiri’ye göre bu kitabe Mardin ‘de sahabe-i kirâmdan olan Zırâr ibn Ezver hazretlerinin türbelerini kapısında şöyle yazılmıştır⁷⁶⁹:

“Rahmân ve Rahim olan Allah’ın adıyla.

Bu fakir ve yalvarıcı-ümitli olan, mutlu kimsenin inşa ettiği eserdir. Rabbi ona rahmet etsin.

⁷⁶⁷ Kâtip Ferdi, aynı yer.

⁷⁶⁸ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 18 n. 22.

⁷⁶⁹ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 29 n. 38.

Emîr Şücâüddîn Râşid ibn el-Emîr Seyfullah İshâk, Muzaffer'in mülkünde, bunu ve başklarını vakfetmiştir.

Hamam inşâ etmiştir, Başaklar yoluna bostan yapmıştır. Düneysir şehrinin batı bölgesinde, Dâhiye oluşturmuştur. Hatip Köyü'nde bostan meydana getirmiştir. Bunların gelirlerinden bir Kurrâ (Kur'ân'ı yedi kıraat ve on rivayet dâhilinde okuyan üstad hafızlar) için her ay 20 dirhem para, bir ölçek buğdayın da üçte biri verilecektir.

Aziz olan Kitâbın (Kur'an'ın) tilâvetini öğrenmekte olan yirmi çocuktan her biri için de, her ay 10 dirhem para ve bir ölçek buğday ödenecektir.

Bundan başka her ay, her bir kişi içinse 3 dirhem, eğer bunlar okutuluyorsa 10 dirhem ve bir ölçek buğday verilecektir.

Her gece de aydınlanmak için bir kıyye (100 gr. değerinde bir ölçek birimi) zeytin yağı, gece yarısından ve rağbet edilen –mübarek ve etüt- gecelerinde ise bir ritil zeytin yağı ve bir kıyyenin üçte biri kadar mum ile Kur'an-ı Kerim'i hatim için okuyanlara ise iki ritil tatlı verilecektir. Bu kitabe Muharrem ayının Senesinde yazıldı. Allah kendisinden kabul etsin.”

Mardin'de Firdevs veya (Ferdus) adlı köşkün su eyvânının üzerinde mermer bir levhada, çelik kalemle Arapça şu beyitler yazılmıştır⁷⁷⁰

“Hâne ez-zemânü ma'yi büküllî işe sâlih

Ve ezdâdü mucidden bi'l-Melîk'üs-Sâlih”

Şiirin tercümesi şöyledir: “ Her güzel ve hayırlı işe el attığımda zaman bana ihanet etti. Hayat akıp-gittikçe Melik Sâlih vasıtasıyla gerçekten (iyi işler) arttı.

Beyitte adı geçen “Melik'üs-Sâlih” Artuklu tahtında elli yıldan fazla kalan Şemseddîn Salih (Şemseddîn Mahmud)⁷⁷¹ (1312-1365).

⁷⁷⁰ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 30-31.

Mardin Artukluları'ndan Melik'ül Müzaffer Davud (1367 veya 1368-1376) döneminde yapılan Mardin Latifiyye Camii'nin kitâbesinde şu ibareler okunur:⁷⁷²

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Bu fakir, latif ve mübarek olan camiin inşâsını yapmaya gücü yetti. Allah-u Teâla'nın rahmeti Abdullatif el-Melik es-Sâlih'e ulaşsın. O istenilen şeyi ortaya çıkarttı. Allah indinde karşılıkları olursa... Alah kasd ettiğini tamamlayıp, ahdini yerine getirdi. Allah'ın başlangıç aylarından olan Receb'ül esam'ın 776 (1374) senesinde.”

Mardin Zinciriye Medresesi'nin kitabesinde ise -Mardin Artuklu sultanı Melik'üz-Zahir Mecdeddîn İsâ (1376-1407) zamanında yapılmıştır- şu ibareler yer alır:⁷⁷³

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Rabbim! Bana, anama ve babama lütfettiğin nimete şükretmemi gönlüme esinle.

Senin hoşnut olacağın bir Salih amel yapmamı ilham et.

Rahmetinle beni iyi kullarının arasına dahil et. (Neml:19)

Ezelden var olan Allah'ı, her türlü kusur, ayıp ve eksiklerden tenzih ederim. Sen O'nu doğru yolu gösteren bir hidâyet rehberi ve dost doğru olarak bulursun. Kerîm olan Rabbin tarafına arzu ve istekle yönelerek, O'nun cömertliğine inan ve güven. Çok büyük sevap vereceğini de ümit et.

Çokça olan rızâsını isteyerek, O işiten ve bilene tevekkül et.

⁷⁷¹ Künyesi Melik Salih olarak bilen bu hükümdarın adını Turan” Şemseddin Salih, Köprülü, “Salih” olarak Ali Emiri ise “Şemseddin Mahmud” olarak vermiştir. İbn Battuta'nın Mardin'i ziyaret ettiği bu hükümdar baştaydı.

⁷⁷² Kâtip Ferdi, aynı yer.

⁷⁷³ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 40-41.

Hâlbuki fakir olan O'nun bu kulu. Allah'ın rahmetine muhtaçtır. Bu zayıf, hakîr ve muhtaç olandan, doygun ve zengin olana... Bu yoksul olan (Melik) dan, gani olana...

İsa bin Davud bin Sâlih Gâzi el-Artukî şunu vakftetti ve ebediyen vakıf hâline getirdi..... Tüm övgüler Allah'adır. 787 (1385)senesinin Muharrem ayında.”

Mardin Babüs Sur (Melik Mahmud) câminin portalinde yer alan kitâbesinde nesih yazıyla şu ibareler yazılmıştır: “Bu o şeydir kied din Ahmed bin Sultan el Melik es Salih Şems ed Dünya veddin bin Artuk” Allah ve Resûlüne yaklaşmak için inşasına güç yetti sene 7”. Kâtip Ferdi 768'de ölen Melik Mahmûd'un Bab-ı Sur'da inşâ ettiği camide defnedildiğini yazar.⁷⁷⁴

Mardin Latifiye Camii kitabesinde şunlar yazılıdır:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Bu fakir, latif vemübarek olan caminin inşasını yapmaya gücü yetti.Allah-ü Teâlâ'nın rahmeti, Abdüllatif el-Melik es-Salih'e ulaşsın. O istenilen şeyi ortaya çıkardı. Allah indinde karşılıkları olursa... Allah kasd ettiğini tamamlayıp, ahdini (sözünü) yerine getirdi. Allah'ın başlangıç aylarından olan Receb'ül esam'ın 776 senesinde.”⁷⁷⁵

Artuklu mimarisinin en dikkat çekici yapısı Düneysir/Kızıltepe Ulu Camii kitabesinde caminin yapımına Hüsameddin Yavlak Arslan (1184) zamanında başlandığı, kardeşi Artuk Arslan (1204-1239) tarafından 601 (1204) tarihinde bitirildiği kayıttır. Kitabenin okunuşu şöyledir:

“Bismillâhirrahmânirrahîm. Hazâ mâ netavva'a bi-itmâm-ı i'marete mâ enşee ehûhu'ul melik'üs-Said Hüsâm-ed-din Yavlak Arslan rahimeh Allah'il abd'il fakîr

⁷⁷⁴Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 36, 39. Krş. Altun, *Anadoluda Artuklu Devri Türk Mimarisi*, İstanbul 1978, s. 109.-110.

⁷⁷⁵Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 30 n. 39.Ali Emiri, bu cami yi Melik Salih Şemseddin Mahmud'un oğlu tarafından yapıldığını, Ara Altun ise, Melik Salih Şemseddin'in emrinde biri olduğunu söyler. (Altun,*a.g.e.*, s. 101.)

ilâ rahmete Allahu teâlâ Ebû'l-feth Artuk Arslan bin Albî (Alpî) Timurtâş ibni İlgazi ibn Artuk tekabbele Allahu minh zâlike fi'el-muharrem sene ehad (ve) sitte mie (601 Muharrem / Eylül 1204),⁷⁷⁶

Diyarbakır Mesudiye Medresesi kitabesinde “Dört Sünnî mezhep için 590 (1193) tarihinde Artuklu Sökmen II tarafından vakf edildi” yazılıdır.⁷⁷⁷ Medresenin bir başka kitabesinde 595 (1198–99) tarihi yazılmış, medresenin banisinin “Sultan el-Melik el-Mesud Kutbeddin Ebu'l Muzaffer Sökmen b. Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Artuk” olduğu kaydedilen kitabede Kur'an'dan ayetler yazılıdır.⁷⁷⁸

Mesudiye Medresesi'nin mimarı Halepli Cafer b. Mahmud adlı mühendistir. Bu mimarın adına Devegeçidi Köprüsü kitabesinde, Diyarbakır Ulu Camii onarım kitabesinde rastlanmaktadır. Mesudiye Medresesinde bulunan kitabe metinlerinin çevirisi şöyledir:

“Besmele. Bu mübarek medresenin yapımını, Emîrû'l-mü'mînin (Allah saltanatını artırsın) yardımcısı, Allah'ın heybetine boyun eğen, (Allah'ın) rahmetine muhtaç ve O'na yaklaşmak isteyen.... gönüllü olarak üstlenmiştir. Ve burayı dört mezhep fakihlerine ebedî olarak vakf etmiştir. Allah kabul etsin. Sene 590 (1193-1194)

“Besmele. (Merselüllezine Âyeti yazıldır). Emîrû'l-mü'mîninin yardımcısı, Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu sultan ve melik Mes'ud Kutbeddin Ebû'l-Muzaffer Sökmen bu medresenin yapılmasını üstlendi (kendine ardımları Allah aziz etsin). Bu iş 595 senesi (1198-1199) senesinde cerayan etti.”

“Besmele. Mahmud oğlu Sultan Melik Mes'ud Sökmen bu medresenin yapılmasını arzu etti. Sene 596 (1199-1200).

⁷⁷⁶ Ali Kılıcı, “Kızıltepe(Koçhisar) Ulu Camii ve Onarımları”, *Makelelerle Mardin Ekonomi-Nüfus-Kentsel Yapı*, 299.

⁷⁷⁷ Altun, *a.g.e.*, s. 132.

⁷⁷⁸ Altun, *a.g.e.*, s. Aynı yer

Mimar... Mahmud oğlu Halepli Cafer ustanın tersimi (plânı) dır. Sene 620 (1223-1224).”⁷⁷⁹

Mardin Şehidiye Medresensin iki kitabesinden birinin büyük kısmı bozulmuş, nesih yazıyla yazılmış olan diğer kitabede, “ Melik es-Said Necmeddîn Gazi b. Artuk Arslan b. İlgazi b. Alpı b. Timurtaş b. İlgazi b. Artuk”un medresenin vakıflarının yazılmasını emrettiği yazılıdır. Bundan sonrada medrseye ait vakıflar sıralanır.⁷⁸⁰

Mardin Şehidiye Medresesini cami kısmının kuzeyinde iki kemer arasında bulunan ve pek dikkat edilmeyen iki satır halindeki nesih yazılı kitabede , “ Kad vaka’a elferağ min imar Ümdetüldehir hacı Ahmed ibn Elgazi... sene 1202” yazılıdır.⁷⁸¹

Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş’ın yaptırdığı Meyyâfarıkîn /Silvan ilçesinde bulunan Malabadi Köprüsü mimari açıdan oldukça dikkat çekici bir yapıdır. Artuklu mühendislerinin ustalığının göstergesidir. Köprü kitabesi nesih bir hatta yazılmış, üzerinde şu ibareler yer almaktadır:

“Besmele. Bu köprünün yapılmasını ve masraflarının kendi malından ödenmesini beş yüz kırk iki (542) yılında, Artuk oğlu İlgazi oğlu Timurtaş buyurdu.”⁷⁸²

Artukluların, Diyarbakır’da inşâ ettikleri bir başka yapı olan Çermik / Haburman Köprüsü’nün kitabesi, köprünün güney ucunda er alır. Değişik uzunlukta beş satırdan oluşan kitabenin tercümesi şöyledir:

“Besmele. Bunun yapımını, değerli emîr Necmeddin Alpı’nın ibn Timiurtaş’ın kızı Zübeyde Hatun gönüllü olarak üstlenmiştir. Sene 575 (1179).”⁷⁸³

⁷⁷⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I, Ankara 1987, s.338–339; Murat Bıçak, “Artuklular Döneminde Diyarbakır’ın Sosyo-Ekonomik Durumu”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 516.

⁷⁸⁰ Altun, *a.g.e.*, s. 154 ve n.138.

⁷⁸¹ Altun, *a.g.e.*, aynı yer.

⁷⁸² Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 345; Bıçak, *a.g.m.*, s. 517.

⁷⁸³ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 347; Bıçak, *a.g.m.*, s 518.

Diyarbakır Devegeçidi Suyu Köprüsünün şerit halindeki kitabesinde “Tatavvaa biamelihî elcesr ül mübareke Mevlana el sultan el melik ül Salih el alim el âdil el müeyyed el muzaffer el Mansur nasruddünya ved din sultanül İslam vel müslimin ebul feth Mahmut bin Muhammed bin Kara Aslan bin Artuk nasıru emirül müminin.” Alttaki iki kısa satırda “ el üstad Cafer bin Mahmud ül Halebi zalike fi seneti hamis aşara ve sitte mie (615/1218)”⁷⁸⁴ Bu ikinci satırda yapının mimarı belirtilmiştir. Doğu tarafında köprünün ayakları altında kemer şeklindeki ikinci kitabede de Melik Salih Mahmud’un ve mimar Cafer ibn Mahmud’un adı yazılıdır Köprü yedi kemerli olarak yapılmış, üçüncü kemerinde Bakara Sûresi’nden iki ayet yazılı bir kitabe vardır. Köprü üzerinde 3 ayrı kitabe mevcuttur. Kitabe metinlerinin tercümesi şöyledir:

“Bu köprünün yapımını efendimiz, bilgin, âdil, güçlü hükümdar, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm ve Müslümanların sultanı, Emîrül-mü’minin yardımcısı, Artuk oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Ebû’l-Feth Mahmud Salih (gönüllü olarak) üstlenmiştir. Ustası Halepli Mahmud oğlu Cafer’dir. Sene 615 (1218-1219).”

“Yapılmasını efendimiz, dinin ve dünyanın yardımcısı, Artuk oğlu Muhammed oğlu Sultan Melik Salih Mahmud buyurmuştur. Ustası Mahmud oğlu Cafer’dir. Melik Salih

“Besmele. Mallarını Allah yolunda hayrata ayıran kimselerin maları, ekildikçe yedi başak veren öyle bir tohum tanesine benzer ki, her bir sümbüle de yüzlerce olur ve Allah Murad ettiği kimse için bunu kat kat ziyade eder. Allah, fâdil ve atasında vasi, münfikin infakını ve niyetini bilendir.”⁷⁸⁵

Diyarbakır-Silvan yolunun 21.km sinde, Anbarçayı üzerinde, “Anbarçayı Köprüsü” adıyla bilinen bir köprü bulunmaktaydı. Köprü Mervanîler devrinde 431 (1040)’de Nasrüddevle Ahmed zamanında yapılmıştı. Ancak Hısn-ı Keyfâ Artuklu

⁷⁸⁴ Altun, *a.g.e.* s. 208; Sözen, *a.g.e.*, s. 218-219.

⁷⁸⁵ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 349-350; Bıçak, *a.g.m.*, s. 519.

hükümdarı Mevdûd döneminde 620 (1223) tarihinde baştan sona bir onarım görmüştü. Günümüzde ayakta olmayan köprünün kitabesinde şunlar yazılıdır:

“Besmele. Bu köprünün imarını ve yenilenmesini (gönüllü olarak) üstlenmiştir.

Yüce Allah’ın rahmetine muhtaç, İbn... olarak bilinen Ahmed oğlu Muhammed

Emri üzerine iki çocuğu Ali ve Ahmed (Allah hepsine rahmet eylesin) 620 Recep (1223 yılının Temmuz ayı) ayında. Bina ustası Halepli Mahmud oğlu Usta Cafer’in hizmetçisi Takâk oğlu Osman.”⁷⁸⁶

Diyarbakır Kalesi surları üzerinde Hısn-ı Keyfâ Artuklularına ait kitabeler oldukça ilgi çekicidir. Kalenin Urfa kapısına ait 3 kapısından kuzeyde yer alan kapının kitabesinde Nureddin Muhammed (1167-1185) adı okunmaktadır. Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarlarının kullandıkları süslü unvanları kitabede açıkça sıralanmaktadır. Kitabe 579/ 1183 tarihlidir. Güzel bir nesih yazıyla yazılmış olan kitabe metninin çevirisi şöyledir:

“Besmele. Önderlerin padişahı, İran’ın şahlar şahı, cihan pehlavanı, halifenin dayanağı, yüksekliklerin feleği, din için savaşan, çarpışanların yardımcısı, Müslüman ordusunun idarecisi, inatçı ve dinsizleri ezen, Allah’a ortak koşanların, gâvurların kökünü kazıyan, sultanların ve padişahların öğündüğü, ümmetin kükremesi, devletin tacı, milletin direği, ümmetlerin yardımcısı, İslâm’ın sırt gücü, din ve dünyanın aydınlığı, Allah’ın yardımını görmüş, düşmanına üstün, Allah’tan güç almış, âdil, bilgin, padişah efendimiz, Artuk oğlu Sökmen oğlu Dâvud oğlu Kara Arslan oğlu, alp inanç, Beygu Kutluğ Beğ Ebû’l-Feth Muhammed’e Allah’ın yardımı ile her açıklık yakındır (yakın olsun). Bu iş 579 senesinde oldu.”⁷⁸⁷

Urfa Kapısı denilen kapılar topluluğuna ait ikinci kitabe ise ilk kitabenin bulunduğu kapının güneyinde, burcun üzerindedir. Kitabe zamanla aşındığı için okuna bildiği kadarıyla tercümesi şu şekildedir:

⁷⁸⁶ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 351; Bıçak, *a.g.m.*, s. 519.

⁷⁸⁷ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 312; Bıçak, *a.g.m.*, s. 509.

“..... mahlukatın İslâm'ın ve Müslümanların.... Mücahitlerin yardımcısı, Kâfirlerin ve müşriklerin kahredicisi. Artuk oğlu Sökman oğlu Dâvud oğlu Kara Arslan oğlu, emîrler kralı, İnanç, Yabgu, Kutluğ Beg Ebû'l-Feth Muhammed”⁷⁸⁸

Üçüncü kitabe Fetih Kapsı denilen yerdedir. Kitabede şu ibareler yer alır:

“Bu mübarek kapının açılmasını efendimiz Artuk oğlu Muhammed oğlu, Diyarbekir Sultanı (Emîru'l-Mü'minînin yardımcısı) Melik Mes'ud Ebû'l-Muzaffer Sökmen buyurmuştur.”⁷⁸⁹ Sevinç kapısı denilen “Babu'l-Farac'da şu ibareler yer alır: “sene 595 (1198) İsa Ebu Dirhem”⁷⁹⁰

Artuklulara ait bir diğer kitabede Diyarbakır İçkalesi'nde bulunan ve Cezaevi olarak kullanılan yapının kapısı üzerindeydi. Ancak 1962 tarihinde yapılan onarımlar sırasında kitabe sıva ile kapanmıştır. Kitabe metninin tercümesi:

“Yapılmasını Artuk oğlu Sökmen oğlu Dâvud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, din ve dünyanın, Emîru'l-Mü'minînin (Allah saltanatını ebedî kılsın) yardımcısı, Sultan Melik Salih Ebû's-Senâ Mahmud buyurmuştur. Sene 600 (1203-1204)”⁷⁹¹

Diyarbakır Kalesi Ulu Beden Burcu kitabelerinden birinde nesih yazıyla ve çiçekli olarak Kur'an'dan Ayetler ve “... b. Kara Arslan b. Dâvud b. Sökmen b. Artuk” şeklinde Melik Nureddin Muhammed'in (562–581/1166- 1185) adı” yer alır. Burcu çeviren kuşak içinde ki kitabede iri karakterle çiçekli nesih yazıyla “Melik el Salih Ebû'l feth Mahmud b. Muhammed b. Kara Aslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk'un emri ile 605 (1208-1209)'de ve İbrahim b. Cafer tarafından yapıldığı kayıtlıdır.”⁷⁹²

Ulu Beden Burcundaki kitabelerin tam çevirisi ise şöyledir:

⁷⁸⁸ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 313; Bıçak, *a.g.m.*, s. 510

⁷⁸⁹ Beysanoğlu, *a.g.e.*, aynı yer; Bıçak, *a.g.m.*, aynı yer.

⁷⁹⁰ Beysanoğlu, *a.g.e.*, aynı yer.

⁷⁹¹ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 313-324; Bıçak, *a.g.m.*, s. 520.

⁷⁹² Altun, *a.g.e.* s. 230.

“Besmele. Mülk, bir olan ve yok eden Allah’ındır. Bu bina Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu ... ulviyetin meleği, büyük hilafetin varlığı, insanları ödüllendiren, imanın yardımcısı, ümeranın padişahı, sultanların, meliklerin öğüncü, Müslümanların ve İslâm’ın sultanı, din ve dünyanın yardımcısı, adeleti (adli) dirilten, yardım görmüş, galip gelmiş, teyid olunmuş, âdil, bilgin, salih olan efendimiz sultan Ebû’l-Feth Mahmud’un buyruğu ile yapıldı (Allah yardımcılarını aziz etsin, iktidarını iki kat yapsın). Yarabbî nimetini onun üzerine daim et. Her taraftan; sağından, solundan, önünden, arkasından rahmetinle ilahî saadetini kılavuz et. Sene 605 (1208–1209). Ebedî minnetler akıl ihsan eden Allah’a mahsusdur. Mimari Cafer oğlu İbrahim’dir.

Besmele. Efendimiz, bilgin hükümdar, âdil, muzaffer, güçlü insan, adaletin dirilticisi, yaratıkların Devletin tacı Mücahitlerin yardımcısı... dünya pehlivanı, İran hükümdarı, Emîrû’l-Müminînin (Allah günlerini uzatsın) yardımcısı... Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu ... Allah’tan bir zafer ve yakın bir fetih...

Besmele. Bu burcun yapılmasını... dinin ve dünyanın kutbu, İslâmın ve Müslümanların iftiharî ... devletin... müşriklerin imanın yardımcısı, yaratıkların koruyucusu buyurmuştur.”⁷⁹³

Diyarbakır Kalesi Yedikardeş Burcunu kuşatan şerid kitabede, iri nesih yazıyla ve ortada ki dikdörtgen şekilli üç satırda “Melik el Salih Ebul feth Mahmud b. Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk” şeklinde bir ibare ve “Yahya b. İbrahim el-Sarafi tarafından Melik el Salih’in planı üstünde” (tersim-i el Melik el Salih) yapıldığı yazılıdır.⁷⁹⁴ Kitabede geçen Yahya b. İbrahim yapının mimarıdır. Kitabenin tam metin tercümesi şöyledir:

“Besmele. Allah’ın zikri en büyük şeydir. Emîrû’l-mü’minînin yardımcısı, İran’ın Hüsrevi, cihan pehlivanı, manevi yüceliklerin feleği, Diyarbekîr, Rum (Anadolu) ve Ermeni’nin sultanı, padişahlar padişahı, sultanların, meliklerin iftiharî,

⁷⁹³ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 318; Bıçak, *a.g.m.*, s. 511.

⁷⁹⁴ Altun, *a.g.e.* s. 236.

devletin yüceliği, Müslümanların ve İslâm'ın direği, dinin ve dünyanın yardımcısı, adeleti (adli) dirilten, başarılı, galip, kuvvetli, âdil, bilgin, Artuk oğlu Sökmen oğlu davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Kutluğ bey, alp, inanç, bigva ?, efendimiz sultan Melik el-Sâlih Ebû'l-Feth Mahmud'un buyruğu yerine getirildi. (Allah izzetini daim etsin) İbrahim el-sarafî oğlu Yahya tarafından, Melik el-Sâlih'in plânı üzerine yapıldı”⁷⁹⁵

Diyarbakır içkalesinde Melik el-Sâlih Mahmud'a aid (1200-1222) ait iki kitabe mevcuttur. Kitabeler iç kalenin kuzey batısındaki iki burç arasında yer alır. Tarihsiz olan kitabeler, Melik el-Salih Mahmud'un hükümlerlik döneminde yaptırdığı onarımlar sırasında kazınmış olmalıdır. Kitabelerin tercümesi şöyledir:

“Yapılmasını efendimiz, bilgin, âdil ve mücahid kiral, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm'ın ve Müslümanların sultanı ... Sultan Melik el-Sâlih buyurmuştur.

Yapılmasını, efendimiz, bilgin, âdil ve mücahid kiral, muzaffer ve güçlü (insan), din ve dünyanın yardımcısı, İslâmın ve Müslümanların sultanı, Hilafetin Sultan Melik el-Sâlih buyurmuştur.”⁷⁹⁶

Diyarbakır içkalesinde, Virantepe mevki üzerinde yapılan kazı çalışmalarında, Hısn-ı Keyfa Artuklularına ait bir Saray ortaya çıkarılmıştı. Saray, Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı, Melik Salih Nasıreddin Mahmud'un (1200–1222) dönemine aittir. Bu saraya ait olduğu düşünülen ve bir ara hapisane olarak kullanılan Saint Corc Kilisesi'nin 600 tarihli bir kitabesi bulunmaktadır. Kitabe de şu ibareler yer alır:

“ Yapılmasını, Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, din ve dünyanın, Emîrî'l-mü'minînin (Allah saltanatını ebedî kılsın) yardımcısı Sultan Melik Salih Ebû's-Senâ Mahmud buyurmuştur. Sene 600 (1203-1204).”⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 322; Bıçak, *a.g.m.*, s. 511-512.

⁷⁹⁶ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. aynı yer; Bıçak, *a.g.m.*, 512.

⁷⁹⁷ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s.313-314; Bıçak, *a.g.m.*, 520.

Meyyâfârikîn (Silvan) Kalesinde, Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı (1154-1176) dönemine ait bir kitabe vardır. Artuklu hükümdarlarının oldukça süslü ünvanları bu kitabede de görülmektedir. Kitabede şu ibareler yer alır:

Besmele. Efendimiz emîr, muzaffer, aziz, bilgin, âdil ve mücahid komutan, dinin yıldızı, İslâm'ın şerefi yaratıkların koruyucusu, devletin nuru ve tacı, milletin süsü ve değeri, ümmetin iftihar ve şânı, kıralların ve sultanların kutbu mücahitlerin yardımcısı, kâfirlerin ve müşriklerin kahredicisi, Müslüman ordularının lideri, hilafetin desteği, Diyarbekîr meliki, Irak, Ermenistan ve Şam (Suriye) emîri, sınır boylarının pehlivanı, yücelerin feleği, Emîrî'l-mü'mîninin yıldızı, Artuk oğlu İlgazi oğlu Timurtaş oğlu Alp İnanç Kutluğ Bey Ebû'l-muzaffer Alpı yapılmasını buyurmuştur. Sene 561 (1166).⁷⁹⁸

Meyyâfârikîn /Silvan Ulu Camii'nde Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı adına bir kitabe mevcuttur. Kitabe beyaz taş üstüne, güzel bir nesih yazıyla yazılmıştır. Kitabenin çevirisi şöyledir:

“Besmele. Allah'ım mescitlerini sadece Allah'a ve ahret gününe inanan, namaz kılan, zekat veren ve Allah'tan korkanlar doldurur. Ola ki, bu kişiler, hidayet bulanlardan olurlar.

Buranın yapılmasını, efendimiz, emîr, değerli komutan, güçlü, muzaffer, bilgin, âdil, büyük ve saygın, dinin yıldızı, İslâm'ın kılıcı, imamın sığınağı, yaratıkların (mahlûkatın) koruyucusu, hilafetin... kıralların ve sultanların kutbu, mücahidlerin yardımcısı, sapıkların, asilerin, kâfir ve müşriklerin kahredicisi, Müslüman ordularının sahibi, emîrlere kiralı, Irak'ın, Şam'ın (Suriye), Diyarbekîr'in ve Ermenistan'ın hükümdarı, yücelikler kiralı, Artuk oğlu İlgazi oğlu Timurtaş oğlu Alp, İnanç, Kutluğ Bey Ebû'l-Muzaffer Alpı (Emîrî'l-mü'mîninin yıldızı) buyurdu.”⁷⁹⁹

⁷⁹⁸ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 323; Bıçak, *a.g.m.*, s. 512-513.

⁷⁹⁹ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 326; Bıçak, *a.g.m.*, s. 514.

Artuklu yapısı olduğu henüz kesinlik kazanmayan Çermik Ulu Camii'nin 539 tarihli kitabesinde şu ibareler yer alır:

“Bunun yapılmasını efendi, malik, âdil, nimetlerin sahibi, Artuk oğlu Sökmen oğlu Dâvud oğlu Fahreddin Kara Arslan (Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun) Müslüman cemaatinin koruyucusu, din uğruna savaşan İlaldı bin (Allah devamlı kılsın) buyurdu.”⁸⁰⁰

Kitabeden, caminin İnaloğulları'dan Ebû Mansur İlaldı zamanında, Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan adına yaptırıldığı ortaya çıkmaktadır.

Harput Ulu Camii'nde Fahreddin Kara Arslan adına bir kitabe bulunmaktadır. Kitabenin, Kara Arslan'ın tahta cülusunu kutlamak için yerleştirildiği düşünülmektedir. Kitabenin tam tercümesi şöyledir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı (nın) adıyla. Şerefli bey, büyük ve yenilmez kumandan, adaletli, efendi, Hak tarafından teyid olunmuş, savaşçı, bilgin, dinin iftihar ettiği, İslâmın güzeli, imamın zahîri (destekleyeni), halkın yardımcısı, devletin bazusu (kolu), milletin celâli, ümmetin tacı, padişahların güneşi, sultanların azizi, Müslüman askerlerin şerefi, yükseklikler seması, hilafetin kılıcı, beylerin efendisi, ziraatçilerin babası, Emirü'l-müminin'in yardımcısı Artuk oğlu, Sökmen oğlu, Davud oğlu Kara Arslan -Allah sultanlığını devamlı kılsın- Yüce Tanrı'ya yakın olmak ve rızasını elde etmek, aynı zamanda şehrin emniyeti için âciz kimselerden bağ, öşür, tartılan ve başka ölçü ile satılan şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emretti; bunu iade edenlere Allah lanet eylesin. (Bu ferman) 541 yılında yazıldı.”⁸⁰¹

Harput Kalesi'nin, Harput Artukluları döneminden kalma dağınık olarak yerleştirilen kitabe parçalarından yapım tarihi ve kimin tarafından yazıldığı okunabilmektedir. Okunabilen bazı kitâbe parçalarında “ emr biamele ... el melik ül

⁸⁰⁰ Bıçak, *a.g.m.*, aynı yer.

⁸⁰¹ Oral, “Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi”, *VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 141.

mevdu... el adil nizam üd dünya ve'd din İbrahim bin Ebûbekir nasırı emir ül müminin ... sene .. sittemie” yazılıdır.⁸⁰²

Artuklular gayrimüslim halkın, dini yapılarını onarmalarına ve geliştirmelerine izin vermişti. Bunu, Mardin Süryani manastırlarından birinde II. Necmeddîn Gazi'ye ait bir onarım kitabesinden öğreniyoruz. Savur ilçesi, Dere İçi Köyü'nün kuzeyinde bulunan Mor Abay Manastırı'nın⁸⁰³ iki adet Süryanice yazılmış kitabesinde, manastırın yenilendiği belirtilmektedir. Manastırın doğu kapısında yer alan kitabenin tercümesi şöyledir:

“Her şeye malik olan Allah'ın adıyla bu kapı, kubbe ve mezbahlar 1561 Yunan yılında (1250) mutlu olan Kral Necm-el-din döneminde yenilendi. Allah ömrünü uzatsın. Raban Abrohom ve Manastırın reisi Humdan oğlu Raban Muşe'nin ve bütün kardeşliğin/rahiplerin çabalarıyla, masraflarıyla...”

Manastırın güneyinde bulunan ikinci kitabede ise :

“1567 Yunan yılında (1256) Muzaffer ve mutlu Kral Necm-el-din döneminde bu burç yenilendi. Allah ömrünü uzatsın. Çünkü o kralların tacıdır... Aziz Patrik Mor Yuhannon ve Manastır reisi Humdan oğlu Raban Muşe'nin ve bütün rahiplerin ruhaniyeti ve gayretiyle. Bunları okuyan hem kise katkıda bulunanlara özellikle Papaz Abdülmesih, mühendis ve diğer ölümlere Allah için dua etsin. Ayrıca bu satırları okuyan, katkıda bulunanlara dua etsin.” yazılıdır.

Artuklu hükümdarlarının adı mimarî eserler dışında Artuklu Sarayı'nda kullanıldığını düşündüğümüz veya hediye olarak verilen kimi eşyaların üstünde de yer alır. Bunların en dikkat çekici olanı bir şamdandır. Kudüs'ün 1244 tarihinde Harzemliler tarafından fethi buradaki Haçlı varlığına son erdirmişti. Kudüs'un bu yeniden fethi nedeni ile Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan, muhtemelen

⁸⁰² Altun; *a.g.e.* s. 236. Harput'taki Artuklu kitabeleri hakkında bkz. N. Ardıç, “Artukoğullarına Ait Kitabeler”, *Türkiyat Mecmuası*, VI, 1939, s.41-48.

⁸⁰³ Horiepiskopos Gabriel Akyüz, “Süryanilerin Artuklularla İlişkileri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, I, s. 382-384.

Mescid-i Aksa'ya vakf ettiği bir şamdan yaptırmıştı. Şamdan üzerinde bulunan kitabede Artuk Arslan'ın lâkapları sayılmaktadır:

“Azzel Mevlana, el-Melik, el-Malik, el-âlim, el-âdil, el-müeyyed, el-muzaffer, el-mansur, Nasireddünya ve'd-din, Kutb el-İslâm vel müslimin, Artuk Arslan ibin İlgazi ibn Artuk Zahir emir el müslimin, edamallahu zilluhu ve azze nasre”⁸⁰⁴

Şamdan üzerinde bulunan ikinci kitabede, “Es-Sultan el-Melik el-Mansur Necmüddünya ve'd-din Ebu'l Feth Gazi ibn Artuk...” Artuk Arslan'ın 1239'da ölümünden sonra oğlu Necmeddin Gazi yerine geçmişti. Şamdan onun döneminde Kudüs'e getirilmiş olmalıdır.⁸⁰⁵

Mineli bir tabak üzerinde yer alan Arapça kitabede Rüknüddeve Davud'un adına, tuçtan yapılma bir aynada Harput Artuklularından Nureddin Artukşah'ın adına (öl.1262) rastlamaktayız. Prinç bir tasın üstünde Mardin Artuklu hükümdarı Kara Arslan İbn İlgazi'nin adı kazanmıştır. Yine aynı tasın üstünde iki kitabe daha bulunur. Birinde “el-Melik el-Salih oğlu Melik Davud emriyle yapılmıştır” ibaresi yer alır. Diğerinde ise “el-Melik el-Muzaffer oğlu Melik Meceddin İsa emriyle yaptırılmıştır.” yazmaktadır.⁸⁰⁶

II) KÜLTÜREL HAYAT

A) İlimi Çalışmalar ve Telif Edilen Eserler

İlim ve kültürün gelişmesi, bu alanda uğraşanların artması her şeyden önce ilim adamlarının desteklenmesine ve çalışmalarını sağlıklı yürütecekleri uygun ortamların sağlanmasına bağlıdır. Artukluların ilk devirlerinde cihadla meşgul olmaları, onların ilimle ilgilenmelerine engel olmuştu.⁸⁰⁷ En önemli simaları, başta

⁸⁰⁴ Mehmet Tütüncü, “Kudüs'te Artuk Arslan'a Ait Bir Şamdan Hakkında”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 115.

⁸⁰⁵ Tütüncü, *a.g.m.*, s. 116.

⁸⁰⁶ Lütfiye Gökteş Kaya, “Anadolu Maden sanatı İçinde Artukluların Yeri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 123-124.

⁸⁰⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 219.

Artuk Bey olmak üzere, İlgazi, Sökmen ve Belek gibi kudretli beylerin ne gibi eğitim aldıkları veya almadıkları yönünde bir bilgiye henüz sahip değiliz. Artuklu emirlerinin ilim ve kültür sahibi olarak tanınmaları Hüsâmeddin Timurtaş ile başlamaktadır. Timurtaş, âlim, zeki, yetenekli ve bütün ilimlere vakıf biriydi.⁸⁰⁸ Artukluların hizmetinde bulunan İbnü'l-Ezrak, Timurtaş hakkında şunları söylemektedir: “es-Said Hüsameddin ilim ehlini seven, onlarla kaynaşan, herçeşit sanat ehlinden olan fazilet erbâbına ikram eden ve bütün ilimlere muttali olan âlim bir emirdir. (...) Din ve ilim erbabından biri gelse onu ağırlar, en güzel şekilde ikramda bulunur ve ihtiyaç duyduğu her şeyi sağlardı. Birisinin herhangi bir ilimle uğraştığı ortaya çıksa onu kendine yaklaştırır, ihsanda bulunur, o kişinin ilim ve sanatla ilgili neler bildiğini sorardı.”⁸⁰⁹ demektedir. Hatta huzurunda misafir ettiği bir şâir ile ünlü Arap şairlerinden İmrul Kays'ın gazelleri ve şiir üstüne tartışacak kadar kültürlü biriydi.⁸¹⁰ Artuklu hükümdarlarının ilime olan bu düşkünlüğü sonraki devirlerde de devam etmiş Mardin Artuklu emîri II. İlgazi (1176-1184)'nin yakın dostlarından biri Mardinli Hıristiyan bir âlim olan Ebû Said bin Halid bin el-Mübârek'ti. Güzel Arapça şiirler yazan bu âlime II. İlgazi yüksek bir mevki vermiş, onunla terbiye meseleleri üzerinde sohbet ederdi.⁸¹¹ Mardin Artuklularındam Artuk Arslan hikmet ve felsefe ile yakından ilgileniyordu.⁸¹² İbnü'l-Esîr, Hısn-ı Keyfâ Artuklu emîri Nasıreddin Mahmud'un (1200–1222) öldükten sonra tekrar dirilmeye inanmadığı, halk arasında inancı bozuk biri olduğu, filozofların dinine mensup olduğunu, söylemektedir.⁸¹³ Bu ifade onun sevilmeyen bir emir olarak halk arasında yayılan bir görüş olabilir. Ancak, İbnü'l-Esîr'in bu ifadeleri adı geçen emîrin kültürel alt yapısının özellikleri, aldığı eğitimin çeşitliliği hakkında da bilgi vermektedir. En kötü ihtimalle Nasıreddin Mahmud'un, Artuklu emîrleri içinde belkide tek örneği olarak Sünnî İslâm'ın inanç ve geleneklerin dışında bir görüşe eğilimle olduğunun açık bir ifadesi olarak görülebilir.

⁸⁰⁸ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.40-41.

⁸⁰⁹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁸¹⁰ Katip Ferdî, *ag.e.*, s. 10 n.16; Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

⁸¹¹ Turan, *a.g.e.*, s. 220.

⁸¹² Turan, *a.g.e.* s. 222.

⁸¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 372.

Artuklu devlet görevlileri arasında özellikle vezirlerin oldukça iyi eğitim almış kişiler oldukları bilinmektedir. Aralarında hükümdara tarih alanında eser yazmış kişilerde bulunuyordu. Mardin Artuklularından Necmeddin Gazi (1239-1259)'nin veziri İsmâil bin Ebû Sa'd bin Ali bin el-Mansûr bin Muhammed bin el-Hüseyn eş-Şeybânî el-Amidî, Amid şehri ile ilgili güzel biri tarih eseri yazmıştı. Yazma konusunda ustalığı, olgunluğu ve fazileti dolayısıyla Necmeddin Gazi'nin vezirliğine getirilmişti. Yazdığı eser çağının âlimlerince övgüyle sözedilmişti.⁸¹⁴ Adı geçen vezirin oğlu Muhammed bin İsmail, Necmeddin Gazi'nin oğlu Fahreddin Kara Arslan (1259-1291) ile birlikte büyümüşü. Kara Arslan babasının yerine tahta geçince Muhammed bin İsmail'i veziri olarak tayin etmişti. Muhammed bin İsmail, eski vezir olan babası İsmail bin Ebû Sa'd gibi âlim bir kişi olup, bilgili ve yazı yazma konusunda usta biriydi. İlhanlı Hükümdarı Ahmed Teküdar'ın islâmiyeti seçmesinde bu Artuklu vezirinin etkisi büyük olmuştu.⁸¹⁵ Artuklularının bu büyük veziri daha sonra İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdar adına 681 (1281) tarihinde Memlûk Sultanı Kalavun'a elçi olarak Mısır'a yollandı.⁸¹⁶ Müslüman olmasını sağladığı Ahmed Teküdar'ın ölümünden sonra Mısır'da kalan Muhammed bin İsmail birçok öğrenci yetiştirdi. Şeyhü'l-İslâm Ebû Abbas ibn Teymiyye, Safiddîd bin Abdilhak, İmam Berzeli ve İmam Zehebî öğrencileri arasındadır.⁸¹⁷

Artuklu emîrleri edebiyatın ve sanatın gelişmesi için destek olmuşlardı. Mardin Nüsaybin ve Düneysir (Kızıltepe) gibi şehirler şairlerin ve edebiyatçıların yetiştiği önemli merkezler haline gelmişti. Abdurrahman b. Salih et-Tağlibi ed-Düneysirî, Ahmed b. Cafer ed-Düneysirî, Süleyman b. Hasan en-Nasibî, İbn Şebib en-Nasibî, el-Hasan b. Ali en-Nasibî, Papaz Yakup el-Mardinî ve İbn Said Nasranî el-Mardinî Artuklu kültür çevresinde yetişmişlerdi.⁸¹⁸ Mardin Artuklularından

⁸¹⁴ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s. 20 n.26.

⁸¹⁵ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s. 22 n.28.

⁸¹⁶ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, aynı yer. Ayrıca Bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 89; Altan Çetin, *Memlûk Devletinin Kuzey Sınırı*, s. 93 n.488. Altan Çetin, Kalavun'a giden Artuklu vezirinin es-Sâhib Şemseddin Muhammed b. es-Sâhib Şemseddin b. et-Teytî (Tıtî)olduğunu yazmaktadır.

⁸¹⁷ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, aynı yer.

⁸¹⁸ Ahmed Aslan, "Artuklular Döneminde Mardin'de Edebiyat Çevresi ve Mardinli İki Şair: İbn es-Saffar el-Mardinî ve İmaduddîn ed-Düneysirî", *Makalelerle Mardin IV, Önemli Simalar Dini Topluluklar*, İstanbul 2006, s. 16.

Nâsireddîn Artuk Arslan (1204–1239) döneminde İnşa Kâtipliği yapan İbn es-Saffar el-Mardinî genç yaşta şiire ve edebiyata ilgi duymuş, Mardin'deki edebiyat hocalarının meclislerinde kendini yetiştiren ünlü bir şairdi.⁸¹⁹ Artukluların önemli şehirlerinden Düneysir'de Divanü'l-İşrâf Kâtipliği görevini 18 yıl boyunca yürüttü. İbn es-Saffar olarak bilinen Ali b. Yusuf b Şeyban 1182 yılında Mardin'de doğdu. Moğolların Mardin'e 1275 yılında düzenledikleri yağma akınları sırasında öldürüldü.⁸²⁰ Şiirlerinde sade ve anlaşılır bir kullanmıştı. Gazel, mehdiye, tabiyat tasviri ve hamriyat (şarab ile ilgili) şiirlerinde yer verdiği konulardı. İbn es-Saffar'ın *Unsu'l-Muluk* (Sultanlarla Sohbet Adabı) adıyla bir eseri vardır.⁸²¹ 1222 yılında Düneysir'de doğan İmaduddin ed-Düneysirî Artuklu topraklarında yetişen çok yönlü bir âlimdi. İyi bir tabip olmasının yanında şair ve din âlimiydi. Tıp alanında *el-Makaletu'l-Murşide Fi Derci'l Edviyetil Mufrede, Ercuzetun Fi'd-Diryaki'l-Faruk* ile *Mukaddimetu'l Ma'rife Li Hipokrat* adıyla üç eser bırakmıştı. Hacimli bir şiir külliyyatına sahip olan İmaduddîn ed-Düneysirî iyi bir gazel şairidir. Şiirlerinde dini konuları ve aşkı birlikte kullanmıştı.⁸²² 1303 (686) tarihinde tarihinde ölen İmaduddîn ed-Düneysirî'nin tam adı Muhammed b. Abbas b. Ahmed b. Salih'dir. İlk eğitimini Düneysir'in imamı ve hatibi olan babasından aldı. Daha sonra Mısır'da İbnü'l-Mukayyir, Ali b. Muhtar el-Amiri ve Abdülaziz b. Baka b. Dinar'dan hadis dersleri aldı. Şafii fıkhı konusunda aldığı eğitim sonucu bu alanda uzman oldu. Ama asıl şöhretini tıp alanında yaptı.⁸²³ Daha sonra ülkesine dönen İmaduddin ed-Düneysirî, Düneysir'de hekimlik yaptıktan sonra Eyyûbilerin hizmetine girdi. Dımaşk'ın büyük hastanesinde (bimaristan) baş tabib olarak çalıştı. Ömrünün sonuna kadar bu şehirde yaşadı.⁸²⁴

Düneysir gibi bir küçük şehirde, âlimler bilimin her dalı ile uğraşmış, hatta bir rasathane bile kurulmuştu. XIV. yüzyılda yaşayan ve İbn Türkmen diye anılan Cemaleddin Mardini, Batlamyus'un evren teorisini eserlerinde en iyi şekilde

⁸¹⁹ Aslan, *a.g.m.*, s. 17.

⁸²⁰ Aslan, *a.g.m.*, aynı yer.

⁸²¹ Aslan, *a.g.m.*, s. 18.

⁸²² Aslan, *a.g.m.*, s. 20.

⁸²³ Aslan, *a.g.m.*, s. 19-20 ve n.34.

⁸²⁴ Aslan, *a.g.m.*, s. aynı yer.

açıklanmaktadır. *Risale-i Rub el-Ceyb* astronomi hesaplamaları ile ilgili müstakil bir çalışması bulunmaktadır.⁸²⁵

Hadis ilmi alanında ünlü İslâm hukukçusu Ebu'l-Hasan Alaüddin Ali b. Osman b. İbrahim et-Türkmanî⁸²⁶ el-Mardinî Artuklu topraklarında doğmuştur. Ailesi sonradan Kahire'ye göç eden İbnü't-Türkmanî 1284 (683)'de Mardin'de doğmuş, 1349 (750) yılında Kahire'de öldü. Ömrünün son iki yılında Mısır " Hanefî Kadî'l Kudat"ı görevinde bulundu. Kardeşi Ahmed b. Osman et-Türkmanî de ünlü İslâm hukukçusuydu.⁸²⁷

Seyfeddîn Âmidî (1155–1231) Artuklu topraklarında doğmuş bir başka ünlü âlimdir. Onun Âmid'li (Diyarbakır) oluşu, Artuklu ülkesi ve civarının ilim ve kültür alanındaki gelişmişliğini göstermektedir.

Ünlü tarihçi Zehebî Meyyâfârîkîn'de doğmuştur. Artuklu ülkesinde yetişen bir başka tarihçi İbnü'l-Ezrâktır. *Tarihu Meyyâfârîkîn ve Âmid* adlı eseri Artuklu döneminde yazılıp bize ulaşan ender eserler arasındadır.⁸²⁸

Artuklu topraklarına yakın olan şehirler hakkında bölgesel nitelikli tarih anlatımı özelliğindeki Halîfe bin Mehâsin'in *Harran Tarihi*, Mutahhar bin Şeref'in , *Ahlat Tarihi*, İmadeddîn İsmail'in *Musul Tarihi*, el-Hâlidî'nin *Ahbâr el-Musul*'u ve İbn Mustavfi'nin *Erbil Tarihi* 'nin mevcut nüshalarının bulunmaması,⁸²⁹ gerek Türk tarihi ve gerekse Artuklu tarihinin belli başlı dönemlerinin aydınlatılması açısından büyük bir boşluk oluşturmaktadır.

Artuklu döneminde yetişen Cezerî, mühendislik ve fizik alanında çalışmalarda bulunmuştu. Hısnı-ı Keyfâ ve Amid Artuklu emiri Nâsıruddin

⁸²⁵Tomas Çemre, "Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Açından Genel Durum", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, I, s. 353 ve n. 19. Düneysir'de bir zamanlar rasathanenin bulunduğunu, 9 Mayıs 1949 tarihli yerel gazetelerden öğrenmekteyiz. Adı geçen rasathane, yakınında bulunan cami minaresinin fırtınalı bir havada devrilmesi üzerine tekrar gündeme gelmiştir.

⁸²⁶ Bkz. Mehmet Günay, "İbnü't-Türkmanî, Taceddin", *D.İ.A.*, XXI, 235.

⁸²⁷ Aslan, *a.g.m.*, s. 30. Ayrıca bak. Salahaddin Polat, "İbnü't-Türkmanî", *D.İ.A.*, XXI, s. 234.

⁸²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrak el-Fârîkî", *D.İ.A.*, XXI, 34-35.

⁸²⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 222.

Mahmud'un (1200–1222) isteği üzerine yazdığı *el-Câmi Beyne'l-İlm ve'l Amel en-Nâfi fî Smaâti'l-Hiyel*⁸³⁰ adlı eserinin dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunan 11 nüshası vardır. Bunlar içinde en eskisi 1206 tarihli olanıdır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi 3472 numarada kayıtlı yazmanın resimleri oldukça göz alıcıdır.⁸³¹ Cezeri'nin bu eseri Müslüman âlimlerin mekanik aletler ve otamatları hakkındaki bilgisini gösterdiği gibi, İslâm dünyası içinde bu ilmin ne derece geliştiğinin kanıtıdır.

Cizre şehrinde doğduğu veya Fırat ile Dicle nehri arasında kalan bölgeye Arapça “el-Cezire” denildiğinden dolayı kendine Cezerî denilen Ebû'l-İzz el-Cezerî'nin tam adı Bedî'uz-Zamân Ebû'l-İzz İsmail b. er-Rezzaz el-Cezerî'dir.⁸³² Bilimsel başarılarından dolayı “zamanın harikası” anlamına gelen Bedî'uz-Zamân lakabı verilmiştir. Doğum tarihi bilinmeyen Cezerî'nin, eserinin önsözüne yazdığı hayat hikâyesinde 577 tarihinde (1181) Artuklu sarayına girip 25 yıl onların hizmetinde bulunduğunu söylemektedir.⁸³³ Kitabın İngiltere-Bodleian'da bulunan bir kopyasında Cezeri'nin orijinal kitabı yazma işini 4 Cemaziyülâhır 602'de (16 Ocak 1206) bitirdiği kayıtlıdır. Topkapı Sarayı'nda 3472 numarada bulunan kopyasında Cezeri'den “rahmetullahi aley” diye söz edilerek bu tarihte ölmüş olduğu anlaşılmakta, kopyanın Şaban 602'de (10 Nisan 1206) bitirildiği yer almaktadır. Bu bilgiden Cezeri'nin bu iki tarih arasında öldüğü söylenebilir. Cezerî, Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarları Nureddin Muhammed (1167-1185), Kutbeddin II. Sökmen

⁸³⁰ Cezerî, *el-Câmi Beyne'l-İlm ve'l en-Nâfi Smaâti'l-Hiyel*, (yay. haz. Sevim Tekeli ve vd.)TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 1. Cezerî nin bu eseri mekanik uygulamalarının özellikle hidrolik alanında ulaştığı düzeyi anlatmaktadır. Kitap, hava, boşluk ve denge prensipleri ile hareket eden 50 aracın ayrıntılı tasvirini verir. Bu araçlardan 6'sı su saati, 4'ü mumlu saat, 6'sı ibrik, 7'si eğlence amaçlı kullanılan çeşitli otomatları, 3'ü abdest almak için kullanılan otomat, 4'ü kan alma teknesi, 6'sı fiskiye, 4'ü kendinden ses çıkaran araç, 2'si kilit, 1'i açılı ölçer, 1'i kayık su saati ve Amid Şehri kapısıdır. Bu konuda bkz. Yavuz Unat, “Cezeri'nin yapıtı” *Bilim ve Ütopya*, sy.91, (Ocak 2002). s. 19; Abdulkakim Koç, “800 yıllık Otomatik Makineler”, *Bilim ve Teknik*, sy. 314, (1994), s. 68-72.

⁸³¹ Bedi üz- Zaman Ebû'l-İz İsmail b. ar-Razzaz el-Cezerî, *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Kültür Bakanlığı Yayınları Bilim ve Teknoloji Dizisi/2, Tıpkıbasım / Facsimile, Ankara 1990, Giriş kısmı.

⁸³² Cezerî, *el-Câmi Beyne'l-İlm....*, s. XVI.

⁸³³ Cezeri, *el-Câmi Beyne'l-İlm....*, s.2.

(1185-1201) ve Nasıruddin Mahmud (1201-1223) dönemlerinde Artuklu sarayında mühendis olarak bulunmuştu.⁸³⁴

Cezerî, eserini ne şekilde meydana getirdiğini anlattığı önsözünde zamanın bilim dili hakkında da bilgiler vermektedir. Eserinin meydana getiriliş hikâyesi kendi ağzından şöyle anlatır:

“Bir gün onun huzurundaydım (Nasıruddin Mahmud) ve yapmamı emrettiği bir şeyi (aracı) getirmiştım. Bana baktı, yapmış olduğum şeye baktı, onun üzerinde fikir yürüttü. Ne düşünmekte olduğumu sezdi ve gizlediğimi açığa çıkardı, “Paha biçilmez şeyler araçlar yaptın, onları gücünle işler duruma getirdin; seni yoran ve anlaşılır bir biçimde inşâ etmiş olduğun bu araçları bir kenara atma. Benim için ayrı ayrı icat ettiklerini bir araya toplayan ve tek tek seçilenleri ve resimleri bir araya getiren bir kitap kaleme almanı istiyorum.” dedi. Bana önerdiği modeli uyguladım; çünkü boyun eğmekten başka seçeneğim olmadığından kararını kabul ettim.”

Sahip olduğu bilimsel yaklaşım ise şu sözleriyle ortaya çıkmaktadır:

“(…) Önceki bilim adamlarının kitaplarını ve daha önceki sanatkârların çalışmalarını icelemiştım. Bunlar, pnömatik, eşit saatler ve güneş saatleri, nesleri doğal konumlarından başka konumlara götüren, su ile işleyen araçlar gibi, olaganüstü araçlar yapan ustalardır. Yalnızlık içinde, kanıtların eşliğinde fikir yürüttüm. Bir süre bu sanatın düzeltilmesini düşündüm. Uygulamalar yaparak, kitaplardan öğrenme düzeyinden gözlem düzeyine ilerledim. Bazı eski ve yeni bilim adamlarının görüşlerini öğrendim. Bu incelikli bilimi coşkuyla izlemeye koyuldum ve gerçeğe ulaşmaya karar verdim. Düşüncem bu aziz bilimde kendimi farklılaştırmaktı. Olangüstü kontrol olanakları sunan çok önemli araç türlerinin farkına vardım.

Gücümü okumaya verdim ve içinde eklemiş olduğum bazı alıntılar ve tarafımdan çizilmiş resimleri içeren kitabı kaleme aldım. Benden önce, bu konuda uzman olan güvenebileceğim ehil kişiler olduğunu bilmiyorum. Yazdıklarım da daha

⁸³⁴ Özervarlı, *a.g.m.*, s. 21.

öncekilerden gelen yabancı terimleri kullandım, çünkü onlara bağlılık, dönemimize kadar sürmüştür; diğer terimler zamanla zorunlu olarak türetilmiştir.

Her dönemde yaşayanlar, kendi dillerini, her grup bilim adamı aralarında anlaştıkları ve alışkın oldukları teknik terimleri kullanmışlardır. Her tür (aracın) şeklini çizdim ve yol göstermek için harflerle işaretledim; aynı zamanda bu harfleri alternatiflerini de koydum.”⁸³⁵

Cezerî'nin işaret ettiği bu bilimsel yöntem ve anlayıştan onun yaptığı işin öneminde farkında olduğunun, kendinden önce bu alanda yapılan çalışmaları sıkı bir şekilde gözlemlediği, bilimsel bilginin dayanağı olan deney-gözlem ilişkisi içinde bulgulara ulaştığı, kararlı bir şekilde çalışmalarına devam ettiği anlaşılmaktadır.

Artuklu sarayında görevli bazı mimar ve mühendislerin adını yaptırılan eserlerin üzerinde adlarını görmekteyiz. Hısn-ı Keyfa Artuklu Sarayı mimarı İsa Ebu Dirhem'in Diyarbakır Zinciriye Medresesinin mimarı olduğu ve Sökmen b. Muhammed adına 1198-1199 tarihli bir sur kitabesinde adının yer aldığı bilinmektedir. Mesudiye Medresesinde yer alan kitabede Halepli oldupu anlaşılan Cafer b. Mahmud'un adı ayrıca Devegeçidi Suyu Köprüsünde yer almaktadır. Diyarbakır Ambarçayı köprüsünde yer alan eski kitabede çırağı Osman b. Takak adı kazanmıştır. Diyarbakır Ulu Beden Burcunda geçen İbrahim b. Cafer ve Yedi Kardeş burcunda ise Yahya b. İbrahim el-Sarafî adlarına rastlanmaktadır.⁸³⁶ Hesabî unvanı taşıyan bu mühendisler dışında Karakuş el-Hesabi ve Yakut el-Hesabi gibi Türk mühendislerinin adlarını ve eserlerini biliyoruz.⁸³⁷

Artukluların önemli ticaret merkezi Duneysir/Koçhisar'da doğan “Mübeşşir” adında birinin cebir, hendese ve astronomi (hey'et) alanında söz sahibi olduğunu biliyoruz. Halife Nâsır li-dinillah'ın yakın sohbet arkadaşı olan Mübeşşir kitaplarını

⁸³⁵ Cezeri, *el-Câmi Beyne'l-İlm...*, s. 1-2; Özervarlı, *a.g.m.*, s. 21-23.

⁸³⁶ Altun, “Anadolu'da Artuklu Devri Mimarları ve Artuklu Yapıları Üzerine Notlar”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, sy. 4-5, s. 31-34; a.mlf, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, s.298.

⁸³⁷ İbnü'-Ezrak, *a.g.e.*, s. 137; Turan, *a.g.e.*, s. 223.

Nizâmiye Medresesi'ne ve Ribât Hatûni el-Seçukiyye'ye (Kılıç Arslan'ın kızı) vakf etmişti. 1198 (589) tarihinde Düneysir'de vefat etmişti.⁸³⁸

Artuklular döneminde Düneysir'deki ilim hayatı hakkında İbn İlalmiş'in⁸³⁹ *Hilyetü's-Seriyî'n Min Havâssi'd-Düneysiriyyîn*⁸⁴⁰ adlı eseri oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bölgesel bir tarih özelliğinde olan bu eser aslen Düneysir'li olan veya Düneysir'e yerleşen fâkih, muhaddis, kıraat âlimi, edip ve şairlerin biyografilerini vermektedir. Eser bu yönüyle Artukulu döneminin ilim hayatının ne derece gelişmiş bir seviyede olduğunu göstermektedir. *Tarihü Düneysir* olarak bilinen eser altmışa yakın âlimin biyografilerini vermektedir.⁸⁴¹

Tarih, tıp ve hadis âlimi olan İbn İlalmiş'in tam ismi Ebû Hafıs Kemâleddin Ömer b. Hızır b. İlalmiş b. İldüzmüş ed-Düneysirî et-Türkî'dir (1178-1242). 574 (1178) tarihinde Düneysir'de doğmuştur. Künyesinde yer alan "et-Türki" ibaresi Türk olduğunu göstermektedir. İlk eğitimini Düneysir'de alan İlalmiş, Ebû Amr Osman es-Siirdî, İbnü'z-Zâmir Ali b. Muhammed b. Debbas ve Ebû Amr Osman b. Kutluğ en-Nasîbi'den kıraat dersleri aldı. Ebû Bekir b. Abdullah b. Revâha et-Türkî'den Hanefî fıkıhına dair dersler aldı. Yine Düneysir'de bulunan Abdülhâlik en-Neştebîri, İbn Ebü'-r-Reyyân, İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebû Ali Hanbeli er-Rusafî ve Ali b. Hasan el-Hillavî'den hadis dersleri aldı. Kadı Ebû Ümran el-Mâkisînî, Kadı Atîk b. İbrahim el-Eyzûli ve Seyfeddin el-Merâgî gibi âlimlerden fıkıh dersleri aldı.⁸⁴²

İbn İlalmiş'in tarihçi ve hadis âlimi olmasının yanında tıp alanında da eğitim almıştı. Tıp alanındaki ilk eğitimini de Düneysir'de alan İlalmiş, babasının arkadaşı

⁸³⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 223.

⁸³⁹ Müellif hakkında geniş bilgi için Bak. Cevat İzgi, "İbn İlalmiş", *D.İ.A.*, XX, 90-91.

⁸⁴⁰ Artuklular döneminde ilim hayatını canlı bir şekilde anlatan bu eserin elimizdeki tek nüshası 743 tarihinde (1342), Artuklu hanedanına mensup Ömer b. Muhammed b. Hacı Sökmen el-Artukî'nin teşvikle, Ahmed b. Sadullah el-Harranî'ye istinsah edilen nüshadır. Adı geçen Eser İbrahim Salih tarafından Dımaşk'ta *Kitâbü Târîhi Düneysir* adıyla 1992'de yayınlanmıştır. Bkz. Cengiz Tomar, "İbn İlalmiş'in Hilyetü's-Seriyî'n min Havâssid-Düneysiriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s.2 n.2.

⁸⁴¹ Tomar, *a.g.m.*, s. 1

⁸⁴² Tomar, *a.g.m.* s. 3.

olan tıp âlimi Ebû'l-Bekâ Sâbit b. Ahmed el-Harranî'den bu alanda eğitim gördü. Musul ve Bağdat'ta tıp eğitimini tamamlayan İlalmiş, Düneysir'e yerleşip ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır.⁸⁴³

İbn İlalmiş'in eserinden öğrendiğimize göre Sicilya'da doğup ve Mısır'da yetişen ünlü kıraat âlimi Ebû Bekir Atîk b. Ebi'l-Kasım b. Abdullah el-Kureşî, Düneysir'e yerleşmişti. en-Nizami mescidinin imamlığını yapmıştı. Abdullah el-Kureşî, Amr b. Handef'in türbesinde kıraat ve hadis dersleri veriyordu. İbn İlalmiş, el-Kureşî'den duyduğu hadisleri eserine aktarmıştı. Düneysir'de "Cuma Mescidi'nde" ders veren kurrâlardan biri de Ebû Amr Osman b. Kutluğ en-Nasibî idi. "Hânü's-Sebil eş-Şihabî"ye yerleşen Ebû Amr Osman b. Ebî Ali el-Esardi burada kıraat dersleri veriyordu. Bu zât Mısır'dan gelip Düneysir'e yerleşmişti.⁸⁴⁴

Düneysir'e yerleşen âlimler arasında en önemlilerinden biri Bağdat, İskenderiye, Dımaşk ve Musul gibi yerlerde eğitim alan Ebu Muhammed Abdülhalık İbn Rûhînâ'dır. Artuklu Sultanı ve maiyetinin de derslerine katıldığı bu âlim bir süre Kutbiyye Medresesi'nde ders vermişti. İbn İlalmiş, onun Amr b. Handif Türbesi ve en-Nâsirî ve el-Atik camisinde hadis halkaları oluşturduğunu söyler. Ayrıca İbn Rûhînâ'nın ders vermesi için Mardin ve Harzem arasında bir medrese inşa edilmişti.⁸⁴⁵

Ünlü fakih İbn Ebî Asrun'un talebelerinden Mısırlı Ebû'l-İz Yusuf, Düneysir'e yerleşen ülema arasındaydı. Düneysir'in bu canlı ilim hayatı birçok kişiyi hadis ve kıraat dersi dinlemeleri için şehre çekiyordu. Bunlar arasında Eyyûbî hükümdarı el-Melik'ül-Efdal Nûreddin, çıktığı bir sefer esnasında Düneysir'de konaklamış ve Şihabiyye medresesinde hadis derslerine katılmıştı.⁸⁴⁶ Bu bilgilerden Düneysir'in özellikle fıkıh ve hadis alanında önemli bir merkez olduğu görülmektedir. Bağdat, Musul, Dımaşk ve Mısır gibi yerlerden âlimler gelip Artukluların bu ünlü ilim merkezinde dersler vermekteydi.

⁸⁴³ Tomar, *a.g.m.* 3 -4.

⁸⁴⁴ Tomar, *a.g.m.*, s. 4.

⁸⁴⁵ Tomar, *a.g.m.* s. 5.

⁸⁴⁶ Tomar, *a.g.m.* aynı yer.

Ebû Muhammed Abdurrahman b. Salih ed-Düneysirî Artuklu idare teşkilatında yer aldığı gibi ilmi alanda da faaliyet gösteriyordu. Abdurrahman b. Salih, Düneysir muhtesibliği yanında, bu şehrin yetiştirdiği “nahiv” âlimlerinden biriydi. Ayrıca Düneysir Nâsırı Camisi Vakıf mütevellisi görevinde bulunuyordu. Tıp ilmi alanında Muhamed b. Abdüsselam, Artuklu medreselerinde yetişen âlimler arasındaydı. Mardin Artuklu emîri Kutbeddin II. İlgazi b. Alrı'nın tabibi Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Bağdadî tıp ilmine dair *el-Muhtar fi't-tıb* adlı bir eser telif etmişti. Düneysir'deki medreselerde tıp eğitimi veren âlimler arasındaydı. İbn İlalmiş'in hocalığını yapan bu âlim, Artuklu medreselerde bu ilimle uğraşan birçok öğrenci yetiştirmişti.⁸⁴⁷

İbn İlalmiş'in *Kitâbu Tarâihi Düneysir* adlı eseri, Düneysir merkezli Artuklu ilim hayatının çeşitliliğini göstermektedir. Günümüze kadar ulaşmayan bazı Artuklu medrese ve camilerinin varlığından bu eser sayesinde haberdar olmaktadır. Kutbiyye, Şihâbiyye ve Harzem Medreseleri, ayrıca ilmî alanda eğitim veren Ğazi, Nâsırî, Nizamî, Atik ve Cuma camileri ile Amr b. Handif türbesi, Tacî ribatı ve Hanü's-Sebîl eş-Şihabî'nin varlığından bu eser sayesinde haberdar olmaktadır.

Artuklu topraklarına birçok âlimin gelip yerleşmesi, şüphesiz Artuklu hükümdarlarının bu çok yönlü âlimleri yüksek devlet görevlerine getirmelerinin etkisi büyük olmuştur. Artuklu idare teşkilatında hadis, fıkıh, tarih vb. alanlarda uzman kişiler yer almıştı.

Eyyübî hükümdarı el-Melik'ül-Muazzam'ın *nebiz* (hurma) şarabının helal sayılmasına yönelik istediği fetvayı rededen Mardinli İsmail bin İbrahim (öl. 637 /1240) Artuklu ilim çevresinde yetişmişti. İsmail bin İbrahim, gerekli fetvayı vermediği için eğitim verdiği Tarhaniye Medresesi'nden azledilmişti.⁸⁴⁸

Eczacılık ve tıp ilmine dair yazılmış olan *Makalat el-murşîde fi derc el-edviyye ve fi diryak el-Fârukî*'nin yazarı Düneysir'de doğmuş olan İmadeddîn

⁸⁴⁷ Tomar, *a.g.m.* s. 7.

⁸⁴⁸ Turan, *a.g.e.* s.223.

Muhammed (doğumu 1208) Kahire’de Bimaristan el-Kebîr’de ve Dımaşk’ta atabeg Nureddîn’in büyük Bimaristanında hizmet vermişti.⁸⁴⁹

Ali Emiri, Artuklu sarayındaki müzik kültürü hakkında⁸⁵⁰ Artuklu emîri Melik Salih Şemseddîn Mahmud (1312–1365) müzik (Fennü’l-cana) meraklısı olduğunu söylemektedir. Artuklu sarayında yetişen memlûk (köle) şarkıcılar, bestekârlar Mısır ve Şam taraflarında imrenilerek izlenirdi. Bunlara okuma yazma öğretildikten sonra müzik ilmi yanında hem tefsir hemde hadis ilimlerinde eğitim verilirdi. Bu eğitilmiş memlûklerden “Küteyle” adıyla tanınan, sesi güzel bir çalgıcı, bu işlerde dünyaca ünlü Safiyüddin Abdülmümin’in bir çok bestesini ezberleyip, bu ilmi öğrenmeye kendini adanmıştı. Özellikle güzel yazı yazma sanatında benzerlerinden üstün duruma gelmiş, Mısır Sultan’ı el-Melik en-Nâsır Muhammed ibn-i Sultan Seyfüddîn Kalâvun, onun bu meziyetini haber aldığı anda Küteyle’nin Mısır’a getirilmesi için özel bir memur yollamış, sonunda Küteyle yüksek bir mevki ile Kalâvun’un hizmetine girmişti. Küteyle, cariyelerin güzel ses ve makam öğrenmesi göreviyle Mısır’da öldüğü tarih olan 710 ‘a kadar kalmıştır. Acem Çeng’i denilen “Kanun” benzeri dik tutulan bir çalgının üstadıydı. Melik Salih’in bunun dışında Ali bin Abdullah el-Mardinî adında bir başka kölesi “Ud” çalmada üstad olup, sesinin güzel olması ile meşhurdur. Kalâvun, Ali bin Abdullah’ı da Mısır’a davet etmiş ve kendi hizmetine almıştı. Kalâvun’un 740 tarihinde ölümüyle Ud çalmada eşi benzeri olmayan bu sanatkâr artık mesleğini icra etmemiştir. Tüm müzik aletlerini kırıp yok etti. Ayrıca Kur’an hafızı olan bu sanatkâr memlûk 753’te Dımaşk ardından Halep valiliği yaptı. Dımaşk’a 759 (1358)’da ikinci kez vali oldu. 761’de Hama, 762’de üçün kez Dımaşk, 769 (1368)’da Mısır valiliğine getirildi.

Harput Artuklu sarayından bir şarkıcı cariyeye, Ankara’da Tâceddin Pervane’nin yanında bulunuyordu.⁸⁵¹

Artuklu hükümdarları, âlimleri, şairleri, edebiyatçıları destekledikleri için Artuklu hükümdarları adına çeşitli eserler telif edilmişti. Mardin Artuklu hükümdarı

⁸⁴⁹ Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

⁸⁵⁰ Kâtip Ferdi, *a.g.e.* s. 30 n. 39 ve s. 31–33. Ayrıca Turan, *a.g.e.* s. 224.

⁸⁵¹ Turan, *a.g.e.* aynı yer.

Necmeddin Alpı (1154–1176) adına, Kemaleddin Ebû Salim tarafından *el-İkd ul-ferîd li-Melik el-Sa'id* yazılmıştı. Katip Çelebî eser hakkında şunları söylemektedir: “Yazarı vezir Ebû Salim Muhammed b. Talha el-Kureşî en-Nusaybinî’dir. 652 yılında ölmüştür. Bu eserin baş tarafı şöyledir: Hamd ülkelerinin mülkünü, krallar ile koruyan Allah’a mahsustur. Bu eseri dört kural şeklinde (meydana) getirdi. Birincisi ahlâkın önemli konuları ve sıfatlar hakkındadır. İkincisi saltanat ve vilayetler hakkındadır. Üçüncüsü şeraitler ve dinler hakkındadır. Dördüncüsü çeşitli ilavelerle incelenen konuya ek halindedir.”⁸⁵² İşrakîyye felsefesinin kurucusu Suhreverdi el-Maktul⁸⁵³, *Elvah el-İmâadiyye* adlı eserini Harput Artuklu meliki İmadeddin Ebu Bekir’e (1185–1203) sunmuştur.⁸⁵⁴

Mardin Artuklurından Melik Mansur Necmeddin II. Gazi adına (1294–1312), Zeynüddin Abdulkadir İbn Muhammed el-Hanefî er-Razî isimli edip *Ravdati’l-Feseha* adlı eserini yazmıştır. Kitabın sayfasına “Allah tarafından ismi güçlendirilmiş olan Sultan el-Mansur Necmüddin Ebû’l-feth Gazi el-Artukî onurlandırıldı” ibaresi eklenmiştir.⁸⁵⁵

Fahreddin Kara Arslan adına, Ebû’l Ali bin Ebû’l Hasan es-Sufî *Urcuze fî Suver el-Kevâkib es-Sabite* adlı eseri yazmıştır. Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Mahmud bin Muhammed b. Kara Arslan (1200–1222) adına, Ebû’l-İzz el-Cezerî *el-Câmi beyne’l-İlim ve’l-Amel en-Nâfi fî-Sinaatî Hiyel* adlı eserini, yine Hısn-ı Keyfa hükümdarı Melik Mesud (1222–1231) adına, Zeyneddin Abdurrahim el-Cevbarî *el-Muhtar fî Keşf el-Esrâr* ‘ı telif etmişlerdi.⁸⁵⁶

1278 tarihinde bir süre Mardin’de kalan Şemsüddin Muhammed b. Eşref es-Semerkindî (öl. 1302), kendisine yapılan ısrar üzerine Burhaneddîn Nesefî’nin *el-*

⁸⁵² Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, (trc. Rüştü Balcı), İstanbul 2007, II, 920.

⁸⁵³ Bkz. S. Van Den Berg, “Sühreverdi”, *İ.A.*, XI, 88-89; İlhan Kutluer, “Sühreverdi el-Maktul”, *D.İ.A.*, XXXVIII, 36-40.

⁸⁵⁴ Köprülü, *a.g.m.* 624; Turan, *a.g.e.*, s. 220

⁸⁵⁵ Katip Ferdi, *a.g.e.*, s. 24 n.29.; Köprülü, aynı yer, Turan, aynı yer.

⁸⁵⁶ Köprülü, aynı yer; Turan, aynı yer.

Mukaddimâtü'l Burhaniye fî İlmi'l-Cedel adlı eserini şerh etmiş ve bu şerhi Mardin hükümdarı Melik Muzaffer Kara Arslan'a (1259–1291) takdim etmişti.⁸⁵⁷

Kâtip Çelebi'den öğrendiğimize göre Zeynüddin Surîca b. Muhammed el-Malti ve sonradan el-Mardinî (öl. 788) *Defu Ahbâri'l-Vâridine fî Cem'i Ahbâri Mardin* adlı bir eser yazmıştı.⁸⁵⁸ İbnü'l-Attar adıyla tanınan, Ebu'l Abbas Ahmed b. Muhammed ed-Düneysirî (öl. 749) *Netaicü'l-Efkâr* adlı bir eseri telif etmişti.⁸⁵⁹

Artuklu topraklarındaki ilmi çalışmalar bunlarla sınırlı kalmamış, önemli eserlerin tercüme ve şerh edilmeleri de sağlanmıştı. Örneğin milattan önce I. Yüzyılda yaşayan Yunanlı hekim Dioskurides'in⁸⁶⁰ tıp kitabı Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı'nın (1154-1176) isteği üzerine Süryanice olan çevirisinden Malatyalı Salim adlı biri tarafından Arapça'ya tercüme edilmişti. Ancak bu çalışma Necmeddin Alpı tarafından yeterli bulunmayıp, Mihran b. Mansur b. Mihran'a yeniden tercüme ettirilmişti.⁸⁶¹

Safiyüddin Hilli (öl. 1351)⁸⁶² bir süre Mardin Artukluları hizmetinde bulunmuş, Artuklu meliklerini övdüğü 29 kaside yazmıştı. Bunları *el-Kasaidu'l-Artukiyat* veya *er-Ravza* adıyla bilinen *Dureru'n-Nuhur fî Medaihi'l-Melik el-Mansur* adlı eserinde topladı.⁸⁶³

Artuklu sarayında dinî inancı ne olursa olsun âlimler büyük saygı görüyordu. Artuklu emirlerinin iltifat ve ihsanlarda bulunmuş kişiler arasında Hasan b. Halid b. Muhtar en-Nasranî ve Yahya b. Seleme el-Haskefî'de bulunuyordu.⁸⁶⁴

İran'dan gelerek Artuklulara vezirlik yapan Cemaleddin Sencarî, yaşadığı dönemde bilgisi ile zamanının eşsiz âlimi olarak tanınıyordu. Bağdat müderrisi

⁸⁵⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, IV, 1440; Kamiran Özervarlı, "Artuklularda İlim ve Ebu'l-İzz-el-Cezerî", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 13.

⁸⁵⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, IV, 1578.

⁸⁵⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, IV, 1538.

⁸⁶⁰ Yunanlı hekim Dioskurides "*İlaç Bilgisi*" adlı eseriyle ünlüydü. Bak. Büyük Larousse, VI, s. 3200, ayrıca bak. Özervarlı, *a.g.m.* s. 14. n.11.

⁸⁶¹ Özervarlı, *a.g.m.* s. 14.

⁸⁶² Bak. Cl. Huart, "Hilli", *İ.A.* V., 487; Mustafa Kılıçlı, "Hilli, Safiyüddîn", *D.İ.A.*, XVIII, 41-44.

⁸⁶³ Brockelmann, *GAL*, II, 199; Huart, *a.g.m.* aynı yer; Özervarlı, *a.g.m.*, s. 15.

⁸⁶⁴ Özervarlı, *a.g.m.* s.15 n.18.

Ebû'l-Mecd-i Rib, Mardin'e gelip kadılık yapmıştı. Mardin Artukluları'nın sarayında bir süre ikamet eden İzzeddin Yusuf b. Hasan et-Tebrizi (öl. 1399), Beydavî'nin⁸⁶⁵ (öl. 1291) *Minhac-ı Beydâvi* adlı eserini şerh edip, Zemahşeri'nin⁸⁶⁶ (öl. 1144) *el-Keşşaf* adlı eserine haşiyeler yazmıştı. Mardin'de ilmi faaliyetlerini sürdüren âlimler arasında edebiyat, fıkıh ve kıraat alanlarında ünlü olan Zeynüddin b. Sureyca el-Barudî (öl. 1386)'de bulunuyordu. Beyân⁸⁶⁷ ilminde ün kazanmış el-Ula b. Muhammed b. Ahmed es-Seyrali (öl. 1388) bir süre Mardin'de kalıp çeşitli ilimlerde dersler vermişti. Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi'nin isteğiyle Hamedan şehriden, Mardin'e gelen Ebû'l Fütûh (Feth) Ahmed b. Seri⁸⁶⁸, Artuklu topraklarında ilmi çalışmaların gelişmesine katkı sağlamıştı. Hatta tıp alanında Fahreddin Mardinî (öl. 1198), ondan ders almıştı. Hüsameddin Timurtaş'ın özel hekimliğini yaptığı gibi ona bir de kütüphane kurdu.⁸⁶⁹ Ayrıca tabib Bedruddin b. Hubel el-Bağdadî, Mardin'de uzun bir süre hizmet verdi. Şairliği yanında hadis ve edebiyat alanında büyük bir âlim olan Abdurrezzak b. Ebu Bekir b. Halef er-Re'sulaynî, Mardin Artukluları sarayında hürmetle karşılanmış, yüksek makamlara çıkmıştı. Tıp alanında zamanın ünlü simalarından Ahmed b. Esed Necmüddîn Şam'dan, Âmid'e (Diyarbakır) gelerek Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Melik Mesud'un (Mevdud) hizmetine girmişti. Bu tıp âlimi Melik Mesud'un vezirliğine getirilmişti. Sühreverdî el-Maktul uzun süre Harput Artukluları'nın hizmetinde bulunmuştu.⁸⁷⁰

Artuklular, ilimi çalışmaları destekleyip, âlimleri devlet idaresinde yüksek görevlere getirmek süretiyle ülkelerini bu alanda cazip bir ilim merkezine çevirmişlerdi. Böylece Irak, Suriye, İran ve Endülüs'den dahi birçok bilim adamının Artuklu topraklarına gelip yerleşmesini sağlamış, meydana getirdikleri eserler,

⁸⁶⁵ Kur'an müfessiri olan bu âlim için ayrıntılı bilgi Bzk. C. Brockelmann, "Beydavî", *İ.A.* II, 593.

⁸⁶⁶ Tefsir, fıkıh ve hadis alimi olan Zemahşeri için ayrıntılı bilgi Bkz. Nuri Yüce, "Zemahşari", *İ.A.*, XIII, 509-514.

⁸⁶⁷ Edebiyatta kullanılan teşbih (benzetme), mecaz ve kinaye gibi söz oyunlarının tümünün öğrenildiği ilim dalıdır. Bir mânâyı çeşitli yollarla anlatma sanatıdır.

⁸⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, "İbnü's-Salah, Ebû'l-Fütûh", *D.İ.A.*, XXI, 197-198.

⁸⁶⁹ Alper, *a.g.m.*, s. 197.

⁸⁷⁰ Özervarlı, *a.g.m.* s.16 n.22.

verdikleri dersler yardımıyla Artuklu topraklarını büyük bir üniversite haline getirmişlerdi.⁸⁷¹

Artuklularda tıp eğitimi külliye olarak adlandırılan yapılar topluluğu içinde verilirdi. Külliyeinin içinde medrese ve hastahanenin yanında, hamam, çeşme, cami ve namazgâh bulunuyordu. Artuklularda böyle bir yapının varlığı ilk kez Mardin Artuklu hükümdarı İlgazi'nin kardeşi Eminateddin'in yaptırdığı külliyeinde görülmektedir. Eminateddin Külliyesi içinde kalan maristan (hastahane) şu an mevcut değildir. Bimâristan⁸⁷² olarak da bilinen Eminateddin maristanı zamanla rağbet görmüş, Mardin'e bu hastahaneinde tedavi olmak için Musul'dan ve civar yerlerden gelenler olurdu.⁸⁷³ Külliyeinin içinde kalan Eminateddin Hamamı normal işlevi yanında tedavi amacıyla kullanılan bir özelliğe sahipti. Suyu yerin altından kaynar ve tuzlu şekilde gelen hamamda âsap (sinir) ve cild hastalıkları tedavi edilmekteydi. Halk arasında hala böyle bir rivayet mevcuttur. Ayrıca çıban, uyuz ve çeşitli cild hastalıklarının tedavisi için suyu şifa edici bir özelliktedir. Hamamın maristan /bimaristana yakın inşâ edilmiş olması, hastaların hamamın suyundan yararlanmalasında kolaylık sağlamak içindi.⁸⁷⁴ Hastahanenin yakınına hamam ve bir su kaynağının bulunması hijyen amacından başka, hastahanenin ısıtılması ve hastaların ruhsal tedavisi için gerekiyordu. Selçuklu dönemi hastahanelerinde kullanılan tedavi yöntemleri, Selçuklulara coğrafi açıdan yakınlıkları dolayısıyla Artuklular tarafında da kullanılmaktaydı.⁸⁷⁵ İçhastalıkları, zehirlenmeler, ateşli hastalıklar ve göz hastalıkları başarılı şekilde tedavi ediliyordu. Ayrıca çeşitli kırık ve çıkıklar ile akıl hastalarının tedavisi için müzik, telkin etme ve sıcak su gibi fizik tedavisi ile çeşitli bitkisel ilaçlar kullanılıp uygulanırdı. Artuklularda Fahreddin Mardinî, İbnü's-Salah gibi ünlü tabib ve âlimlerin varlığı, hastahanelerde cerrahi müdahale gerektiren ameliyatlara yapıldığını göstermektedir. Özellikle

⁸⁷¹ Özervarlı, *a.g.m.* s. 16.

⁸⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan Terzioğlu, "Bimâristan", *D.İ.A.*, VI.

⁸⁷³ H. Kadircan Keskinbora, "Mardin Eminateddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 214.

⁸⁷⁴ Keskinbora, *a.g.m.*, aynı yer.

⁸⁷⁵ Selçuklu dönemi hastahaneleri ve tıbbi tedaviler için Bkz., Sühel Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV.Asırlar*, TTK Yayınları, Ankara 1940, a. mlf, *Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972.

ameliyatlarda İbni Sina'nın gösterdiği metod ile aneztezi yapılırdı. Aneztezi için şarap, afyon, sarısabır, âdemotu ve Hindistan cevizinin karıştırıldığı bir şurup hazırlanırdı.⁸⁷⁶

Medrese ve hastahane birbiriyle ilgili olarak görülmüş, medresede eğitim veren müderrisler, medreseye bağlı hastanedeyi de bir tıp mektebine çevirmişlerdi. Büyük medreselerde birden fazla müderris bulunurdu ve içlerinden biri Reis olarak seçilirdi. Reis olarak seçilen müderris genellikle şehrin kadısı olarak görev yapan kişiydi.⁸⁷⁷ Daha çok İslâmi ilimlerin okutulduğu Artuklu medreselerinde tıp, matematik, felsefe ve tarih dersleri de okutulmaktaydı. Düneysir'de bulunan medreselerde tıp ve diğer ilmi alanlarda çeşitli araştırmalar yapıyordu. Fahrüddin Mardinî (öl. 1198), Artukluların yetiştirdiği ünlü hekim ve âlimlerden biri olarak, Artuklu dönemi eğitim sisteminin seviyesini göstermektedir. Fahrüddin Mardinî, Hani'de Sedidüddin Mahmud'a tıp alanında dersler vermiş, onunla birlikte 1191 yılında Dımaşk'a gitmişti. Daha önce Necmeddin Alpı'nın hizmetinde uzun bir süre bulunmuştu. Atabey Nureddin Mahmud Zengî'nin büyük bimaristanında (hastahanesi) iki yıl tabiblik yaptı. Halep Eyyubî Hükümdarı Melik Zahir (öl. 1216)'in büyük ısrar ve ihsanları sonucu Halep'te de iki yıl doktorluk yaptı. Ülkesine döndüğünde bir süre daha mesleğini sürdüren Fahrüddin Mardinî'i ölmeden önce kitaplarını Mardin Artuklu hükümdarı Hüsameddin Yavlak Arslan'ın Meşhediye'sine vakf etti. Düneysirli İlahmış, tarih, felsefe ve tıp alanlarında ün kazanmıştı.⁸⁷⁸

Artuklu kültür sahası içinde yetişen tabiblerden Fahrüddin Mardinî felsefe ve tıp alanında iyi bir eğitim almıştı. Fahrüddin el-Ensari el-Mardinî'nin dedesi Abdurrahman, Artukluların Kudüs'e hâkim oldukları dönemde Necmeddin İlgazi ile

⁸⁷⁶ Keskinbora, *a.g.m.*, s. 218.

⁸⁷⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için. Bkz. R.A. Kern, "Mescid", *İ.A.*, VIII, s. 60 ve 67. Ayrıca bkz. Akdağ, *Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, I, s. 19-20. Akdağ müderrisin dersini dinleyen talebelerin, bir tarikat şeyhine bağlı olan müridin gösterdiği sadakatle bağlı olduklarını söylemektedir. Müderrisler arasında seçilen "Reis"e "şeyh'ul-islâm" denildiğini, böylece Anadolu'nun her şehrinde birer "şey'ul-islâm" mevcut olduğunu belirtmektedir.

⁸⁷⁸ Turan, *a.g.e.* s. 222-223. İslâm tıp tarihi konusunda ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 2004.

tanışmış, İlgazi'de onu Mardin'e getirtmişti. Fahrüddin Mardinî'nin babası Abdüsselam, Mardin ve çevresinde kadılık görevinde bulunmuştur. O, 512 tarihinde (1118) Mardin'de doğdu.⁸⁷⁹ Aslen Kudüslü bir göçmen aileye mensub olan Fahrüddin Mardinî'nin el-Ensarî lakabı, ailesinin Medine'den geldiklerini göstermektedir. Fahrüddin Mardinî, Mardin'de İbnü's-Salah diye bilinen Necmeddîn Ebû'l-Fütuh Ahmed b. Seri (Ahmed b. Sirin yahut Ahmed b. es-Sırrî)'den felsefe eğitimi aldıktan sonra, Bağdat'ta Eminüddeve İbnü't-Tilmiz'in⁸⁸⁰ yanında temel İslâm ilimleri, tıp, hikmet, mantık ve felsefe eğitimini devam ettirdi. İbnü't-Tilmiz, öğrencisinin tıp alanında yeteneğini olduğunu fark edince, onu tıp ilmine yönlendirdi. İbnü't-Tilmiz, bu yetenekli öğrencisine İbni Sina'nın *el-Kanun fi't tıb* adlı eserini okuttu. Fahrüddin Mardinî, Bağdatta tıp eğitimini geliştirerek devam ettirmiş, diğer ünlü tabiblerden bu alanda eğitim almıştı. Böylece Fahrüddin Mardinî, filozof-tabib olarak yetişmiş hem tıp hem de felsefe alanında önde gelen âlimlerden olmuştur.⁸⁸¹

Fahrüddîn el-Ensarî el-Mardinî'nin tıp ilmindeki derin bilgisi, İslâm dünyasının yetiştirdiği en önemli tıp âlimi İbni Sinâ'nın *el-Kanun* adlı eserinin muhtevasını en iyi bilen tabip olarak tanınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Hocası İbnü't-Tilmiz ile bu eser üzerinde derinlemesine çalışmış ve üzerinde bazı tahsisler yapıp, *el-Kanun fi't-tıb*'ı yorumlamış, onun uzmanı olmuştur. Fahrüddin Mardinî aynı zamanda hocasına hocalık yapıp, ona İbni Sina'nın mantığını okutmuştu. İbnü't-Tilmiz ise öğrencisine yine İbni Sina'nın mantığa dair kitabı olan *el-Muhtasarü'l-Evset* adlı eserini okutmuş, tıp ve felsefenin yanında mantık alanında da eğitmişti.⁸⁸²

⁸⁷⁹ Ahmed Ağırakça, "Artukoğlu Dönemi Tabiblerinden Fahrüddin el-Ensarî el-Mardinî (512-594/1118-1198)", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 419; Musa K. Yılmaz, " Dr. Fahrüddin el-Mardinî (Hayatı ve İlmi Şahsiyeti)", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 470-471.

⁸⁸⁰ Bak. Max Meyerhof, "İbnü't-Tilmiz", *İ.A.*, V., 875-876.

⁸⁸¹ Ağırakça, *a.g.m.*, s. 420; Yılmaz, *a.g.m.*, s. 471.

⁸⁸² Ağırakça, *a.g.m.*, s. 420-421; Yılmaz, *a.g.m.*, s. aynı yer.

Fahrüddin el-Mardinî'nin tıp alanında ki şöhreti yayılmış, Muhezzebuddin ed-Dahvar⁸⁸³ gibi büyük bir tabibe *el-Kanun fi't-tıb* eserini ve yorumunu okuttuğu kaynaklarda kaydedilmiştir.⁸⁸⁴

Bu büyük âlimin aynı zamanda birçok öğrenci yetiştirmişti. Aralarında değerli ilim adamları çıkmıştı. Fahrüddin el-Ensarî el-Mardinî'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında en ilginç simalardan biri Sühreverdî el-Maktul'dur. Filozof ve mutasavvıf olan Sühreverdî, farklı düşünce ve yorumları nedeniyle Batnîlikle suçlanmış, Haleb Eyyübî valisi Selâhaddin Eyyübî'nin oğlu Melik Zahir'in etrafındali fakihlerin entrikaları sonucu öldürülmüştü. eş-Şeybanî olarak bilinen Mahmud b. Ömer ibnu Rakika (564–635/1169–1238), Fahrüddin Mardinî'nin yetiştirdiği tıp âlimlerinden biriydi. İbnu Rakika aynı zamanda şair, edip ve felsefeci olarak tanınmıştı. Fahrüddin el-Mardinî'nin yanında sadece tıp değil, hikmet, edebiyat, felsefe ve hatta hadis eğitimi almıştı. Astronomi ile de ilgilenen İbnu Rakika, nahiv ve lügat alanında oterite olarak kabul ediliyordu. Tabiblerin şeyhi olarak bilinen Muhezzebüddin ed-Duhvar (565–628/1170–1231) çok okuyan, her türlü ilimle uğraşmayı seven, yaşlılığında bile ilimle meşkul olan biriydi. Bir süre Dımaşk'ta bulunan Fahrüddin el-Mardinî'den tıp eğitimi almıştı. Fahrüddin el-Mardinî'nin yetiştirdiği bir başka ünlü simada tıp alanında uzman olan Fahrüddin es-Sa'ati'dir. Babası saat yapan bir usta olduğu için “es-Sa'ati” olarak anılmıştır. İbni Sina'nın yarım kalmış, *Kitabü'l-Kolunç* adlı eserini tamamlamıştı. el-Melikü'l-Faiz Ebubekir b. Eyyüb ve el-Melikü'l-Mu'azzam İsa'nın hem vezirliğini hem de doktorluğunu yapmıştır.⁸⁸⁵

Fahrüddin el-Mardinî birçok eser yazmış, ancak günümüze kadar ulaşamamıştır. Eserlerinden iki tanesi hakkımda bigimiz vardır. Kendi alanıyla ilgili bir eser meydana getirmediği ifade edilmiştir. İbni Sinan'ın *el-Kasidetu'l-ayniye fi'n-nefs* adlı esere *Şerhu'l-Kasidetu'l-ayniyye li'r-reîs* (Reis İbn Sina'nın *el-*

⁸⁸³ Ebû Muhammed Muhezzebuddin Abdurrahim İbn Ali İbn Hâmid ed-Dehvar (565-628 / 1170-1230), Dımaşk'ta başhekimlik yapan ünlü bir tabibtir. Ayrıntılı bilgi için Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, İstanbul 2004, s. 251. vd.

⁸⁸⁴ Ağırakça, *a.g.m.*, s. 421.

⁸⁸⁵ Ağırakça, *a.g.m.*, s. 422; Yılmaz, *a.g.m.*, s.472-475.

Kasidetü'l-ayniyye'sinin şerhi) adıyla bir şerh kaleme almıştır. Bu şerhe *el-Kasidetü't-Tannane* veya *el-Ercuze fi't-Tıb* denilmektedir. Kendisini eleştirenlere cevap olarak yazdığı bir diğer eserinde düşünce ve imanı konusunda bu eleştirileri yöneltenlere karşı kendi savunmaktadır.⁸⁸⁶

Artuklular topraklarında doğup büyüyen bir başka ünlü sima da İbnü'l-Esir'dir. Onun, tarihçi kimliği yanında özellikle hadis alanındaki bilgisi bu alanda otorite olmasını sağlamıştı. Cizre'de doğup büyüyen İbnü'l-Esir daha sonra ailesinin Musul'a göç etmesiyle orada yaşamaya devam etmiştir. Artuklu topraklarına uğrayıpta onlara hizmet eden bilim adamları arasında Cevberi'yi, şair Nizami'yi ve çok yönlü bir âlim olan Abdüllatif Bağdadî'yi (1162–1231) sayabiliriz.⁸⁸⁷ Abdullatif Bağdadî teoloji, tıp ve simya gibi alanların yanında felsefe konusunda da söz sahibiydi. Bir süre Mardin'de bulunmuştu.⁸⁸⁸

Artuklu topraklarında insanları okumaya ve araştırmaya özendirme amacıyla ilmî toplantılar düzenleniyordu. Artuklu âlimleri görme engelli olanların da bu ilmî çalışmalardan faydalanmasını sağlamışlardı. Hatta onlar için Ali b. Ahmed el-Amedî bir okul açarak ilmî çalışmalarda bulunmuşlardır.⁸⁸⁹

Ortaçağ İslâm dünyasında Müslümanlar, eski devirlerin bilimsel kitaplarını tercüme etmekle yetinmediler, bizzat tabiatı da keşfederek araştırma ve deneylerle çeşitli ilimlerin gelişmesini sağladılar. İslâm dünyası bir süre sonra astronomide, matematikte, tıp ve diğer alanlarda her biri çağının ötesine etkisini bırakan bir çok alim yetiştirdi, ve bunlar tarihte dünyanın en büyük bilginleri olarak anıldı. Ortaçağ İslâm biliminin üç temel kurumu olarak kütüphaneler ve tercüme merkezleri, hastaneler ile rasathaneler büyük gelişme kaydetti. Dini eğitim başlangıçta camilerde veriliyordu. Sadece dini ilimler değil, ilgili disiplinler ve dini olmayan bilimler bile öğretiliyordu. Büyük âlimlerin çalışma alanları özel kütüphanelerinden bu amaçla

⁸⁸⁶ Ağırakça, *a.g.m.*, s. 423; Yılmaz, *a.g.m.*, s.477-478

⁸⁸⁷ Esin Kahya, "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı, Abdüllatif Bağdadî", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, I, s. 458.

⁸⁸⁸ Kahya, *a.g.m.*, s. 459

⁸⁸⁹ İmadeddin Halil, *el-İmaratu'l-Artukiyye*, s. 501'den nakleden, Özvaranlı, *a.g.m.*, s. 14. n. 13.

hazırlanmış binalara taşındı. Vakıf sistemi ile elde edilen gelir ile bilimsel araştırmalar için gerekli olan harcamaların ve onların ayakta kalması için gerekli kurumların oluşturulması sağlandı.⁸⁹⁰

IV. BÖLÜM

ARTUKLULARDA EKONOMİK HAYAT

Ortaçağ İslâm dünyasında bir şehir câmiye bağlı külliye etrafındaki mahalleler ile pazar yerinden oluşuyordu. Şehirin iktisadî hayatı bu çarşı etrafındaki alış veriş döngüsü içinde şekilleniyordu. Pazar, kurulduğu şehrin coğrafyasına göre, bölgesel ya da uluslararası niteliklere sahip oluyordu. Pazarın büyüklüğü şehrin önemine ve jeostratejik konumuna göre değişiyordu. Şehrin bir limanı varsa ticarî kapasitesi ve iktisadî döngüsü de büyük oluyordu. Şehrin ticarî önemi artıkça, savunması için şehrin etrafı surlarla çevrilirdi. Ticaret, karada kervanlarla aralıksız şekilde ticari eşya taşınarak yapılıyordu. Kervanlar kalabalık kafileler halinde – bazen sayıları binlere ulaşırdı- önemli ticarî merkezlere gidip gelirlerdi. Kervansaray denilen yapılar bu kervanların gündelik ihtiyaçlarının yanında güvenliklerini karşılamak için düşünülmüş Doğu’ya özgü ticarî bir yapıydı. Kervanların güvenliği yollarındaki silahlı kişilerce sağlanıyorsa da asıl güvenceleri topraklarından geçtikleri devletin ya da emirliğin güvenliklerini üstlenmelerine dayanıyordu. Ortaçağ İslâm dünyasında ticaretin bel kemiği olan kervanlar, en küçük emirlikten büyük imparatorluklara kadar her hükümrânın koruması altındaydı. Kervanların güvenliğini sağlamak ve onların ulaşımını kendilerini güvende hissedecekleri şekilde gerçekleştirmek o dönemin egemenlerinin göz ardı edemeyecekleri bir durumdu. Ticaretin sekteye uğramaması buna bağlıydı.

İki devlet arasında savaşlar bazen bu kervanların güvenliğinin sağlanamamasının⁸⁹¹ yanında bu yollara sahip olup ticarî ve ekonomik potansiyeli

⁸⁹⁰ G. Anawati, “Bilim”, (çev. Turan Koç), *Cambridge İslâm Tarihi ve Kültür ve Medeniyeti*, IV, 320-323.

artırma gayesiyle de yapılıyordu. Orta Çağ ticarî hayatını şekillendiren İpek Yolu ile gelen ürünlerin bir bölümü kervanların tali yollarla bağlandığı iç bölgelerdeki pazarlara açılmaktaydı. Baharat Yolu olarak adlandırılan deniz ticarî taşımacılığının önemli noktalarından olan Basra ve Mısır'a gelen ürünler, kervanlarla diğer bölgelere taşınıp İpek Yolu'na ekleniyordu. Böylece devam eden ticarî döngü üzerindeki şehirler ve kasabalar zamanla zenginleşip önemli ticarî merkezlere dönüşmekteydiler.⁸⁹²

Artuklu toprakları doğu-batı ve kuzey-güney yönünde işleyen ticarî yollar üzerinde uzanıyordu. el-Cezire olarak adlandırılan Dicle ve Fırat arasındaki bölgede hüküm süren Artuklular bölgenin siyasî istikrarsızlıklarına ve yaşadığı istilalara rağmen, uyguladıkları ekonomi politikaları sonucu ticarî etkinliklerini ayakta tutmuşlardır.⁸⁹³ Medeniyet bakımından çok ileri seviyede yer alan Mısır ve Suriye, Anadolu, Irak ve İran yolları üzerinde bulunduğundan, büyük ticarî faaliyetlerin ortasında bulunuyorlardı.⁸⁹⁴

A) TARIM

Ortaçağda ekonomik yapının iki önemli dayanağı vardı; biri tarım ikincisi ticaretti. Artukluların hüküm sürdükleri coğrafyada zengin su kaynakları, verimli toprakları, bahçecilikle uğraşmaları ve şehirlerin içme suyu ihtiyaçlarını karşılamalarındaki kolaylık, Artuklu iktisadî hayatında ziraatı birinci sıraya getirmişti.⁸⁹⁵ Artuklu bölgesinde ziraatın ekonominin ana kaynağı olması onların bu bölgelere hâkim oluşundan öncelere dayanmaktadır. Bir araştırmaya göre hicri 4. yüzyılda (301-400/912- 1009) Hısnı Keyfâ'nın yıllık geliri 350.000 dirheme,

⁸⁹¹Bu konuda en iyi örnek, Cengiz Han'ın, Hârizmşahlar ile mücadele etmesinin görünürdeki nedeninin, Harzemşahların Otrar Valisinin (İnalçık'ın) Cengiz Han'ın 500 kişilik ticaret kervanındaki herkesi katletmesi olarak bilinir. Bu hadiseden sonra Moğollar Hârizmşahları ezip Ortadoğu ve Anadolu'ya bir sel gibi akmışlardır.

⁸⁹²Artuklu hâkimiyeti döneminde, bugün Kızıltepe olarak bilinen Düneysir'in, küçük bir kasabayken, ticari hacminin zamanla gelişmesi sonucu uluslar arası nitelikte bir Pazar yerine sahip olacak büyük şehir haline gelişmiştir.

⁸⁹³Muammer Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 433-434.

⁸⁹⁴Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 207.

⁸⁹⁵Gül, *a.g.m.*, s. 435.

Meyyâfârîkîn'in 856.000 dirheme, Amîd'in 1.500.000 dirheme, Erzen'in 1.056.000 dirheme dayanıyordu. Nusaybin'in yıllık geliri de İslâm'ın ilk yıllarında 100.000 dirheme ulaşıyordu.⁸⁹⁶

XIII. yüzyılda Moğol Hanı Kubilay'a elçilik amacıyla yola çıkan Marco Polo uğradığı şehirler ile civardaki diğer şehirlerin ekonomisi ve ürettikleri ürünler hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Ünlü seyyah, Mardin'de çok iyi kalitede pamuk yetiştirdiğinden söz eder. Üretilen bu pamukların birçok ülkede namlı olduğunu, halkın büyük çoğunluğunun tacir ve zanaatkâr, el sanatlarında gelişmiş bir bölge olarak anlatır.⁸⁹⁷ Mardin de, pamuk ve pamuklu imâli dışında Buharin adlı kumaşlardan da söz edilir.⁸⁹⁸ Mardin'e 728/1328'de uğrayan İbn Battûta, çarşılarda halkın çok rağbet ettiği yünden (el-mer'iz) yapılmış çok iyi kumaşlar dokunduğunu kaydeder.⁸⁹⁹ Hamdullah el-Mustevfî el-Kazvînî Mardin'in bağ ve bostanlarının güzelliklerinden, hububat ve pamuk ziraatinin gelişmişliğinden söz edip bunların Savur çayının suladığı, on fersah uzunluğunda ve bir fersah genişliğinde uzanan bir arazide yetiştiğini belirtir.⁹⁰⁰ Hamdullah Kazvînî ayrıca elde edilen ürünün büyük çoğunluğunun bu ırmak sayesinde yetiştirildiğini, şehirden elde edilen bu ürünlerden Divân'a ödenmesi gereken yıllık miktarın 233.200 dinar olduğunu kaydeder.⁹⁰¹ Osman Turan, İbn Cübeyr'den naklen Mardin'in bağ ve bahçelerinin çokluğundan ve lezzetli olduğunu söyler.⁹⁰²

Hısnı Keyfa, Meyyâfârîkîn ve Âmid, XI. ve XII. yüzyılda ziraât açıdan gelişkin bir durumdaydı. Meyyâfârîkîn'de sadece tarımla meşgul olan 265 köy bulunuyordu. 1184'te Diyarbakır'ı ziyaret eden İbn Cübeyr, şehrin zengin bostanlarından ve yetiştirilen çeşitli meyvelerden bahseder.⁹⁰³ Mardin'de pamuk ve buğdayın yanında 70 çeşit üzüm de yetiştiriliyordu; Hısnı Keyfa'da buğday, arpa ve

⁸⁹⁶Gül, *a.g.m.*, s. Aynı yer.

⁸⁹⁷Marco Polo, *a.g.e.*, s. 24.

⁸⁹⁸Turan, *a.g.e.* s. 210.

⁸⁹⁹İbn Battûta, *a.g.e.* I, 338.

⁹⁰⁰Turan, *a.g.e.*, aynı yer; İpek, *a.g.m.*, s. 189.

⁹⁰¹İpek, *a.g.m.*, aynı yer.

⁹⁰²Turan, *a.g.e.* s. 209 n.25.

⁹⁰³İbn Cübeyr, *er-Rihle*, s.219'dan naklen Gül, *a.g.m.*, s. 435 n.13.

bölge halkının bir yıllık ihtiyacını karşılayacak kadar ürün ekiliyordu.⁹⁰⁴ Zekeriyâ Kazvinî, Âmid'i (Diyarbakır) ağaçları, bahçeleri, meyve ve ekini bol bir şehir olarak tarif eder. Şehrin su ihtiyacı Dicle nehrinin yanı sıra, şehrin ortasından geçen su kaynakları ve kuyulardan karşılanıyordu.⁹⁰⁵

Kalkaşandî, Urfa, Mardin, Meyyâfârîkîn, Nusaybin, Hizan, Ceziret-i İbn Ömer (Cizre), Âmid, Resülayn, Siirt ve Bitlis'in zengin bostanları ve meyve bahçelerinin bulunduğunu söyler. Hizan'da fındık, Siirt'de zeytin ağaçları, Nusaybin'de⁹⁰⁶ 40 bin bostanın olduğu, Resulayn'da ise 300'den fazla su kaynağının bulunduğunu nakletmektedir.⁹⁰⁷ Hamdullah Mustevfî ise, Resülayn'ın özellikle tahıl ve pamuk ziraatında geliştiğini, meyvecilik ve ziraat açısından zenginliğini, Nusaybin'in de üzüm bağlarının çokluğunu ve meyve bahçelerinin güzelliklerini anlatır.⁹⁰⁸ Ortaçağ'ın ünlü coğrafyası Yakut el-Hamevî'de Nusaybin'in bahçelerinin ve sularının çokluğu yüzünden veba salgınlarının çıktığını ifade eder. Nusaybin ve ona bağlı köylerde, halkın ifadesine dayanarak kırk bin bahçenin bulunduğu söz eder. Resülayn da birçok tatlı su kaynaklarının bulunduğunu belirten Hamevî', bunların şehirdeki bahçeleri suladığını ve değirmenleri döndürdükten sonra Habur nehrine döküldüğünü belirtir.⁹⁰⁹

B) TİCARET

Artuklu ticarî hayatını incelemeden önce buldukları bölgenin ticarî yoğunluğunu gözden geçirmek yararlı olacaktır. Artuklu ülkesine yakın olan Bağdat, Moğol istilası öncesi Asya'nın ticaret merkeziydi. Buradan yola çıkan kervanlar her tarafa dağılıyordu. Bağdat'tan yola çıkan kervanlar, iki büyük ticaret yolunun kesişme noktası olan Rakka'ya ulaşırdı. Bunlardan biri, Bağdat'ın üst tarafındaki

⁹⁰⁴ Gül, *a.g.m.*, s. 436.

⁹⁰⁵ Özaydın, *a.g.m.*, s. 371.

⁹⁰⁶ Ayrıntılı için bkz. E. Honigman, "Nasîbin", *İ.A.*, IX, 99-103; Metin Tuncel, "Nusaybin", *D.İ.A.*, XXXIII, 269.

⁹⁰⁷ Kalkaşandî, *Subhu'l A'sa'*, IV, s. 144, 319-320, 323-323'dan naklen, Gül, *a.g.m.* s. 436.

⁹⁰⁸ Gül, *a.g.m.*, s. 436.

⁹⁰⁹ Kadir Kan, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacısı Yakut el - Hamevî'ye Göre Artuklu Şehirleri", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, s. 197, 200.

Musul'a, oradan da Nizip üzerinden Anadolu'ya girerdi. Daha yukarda olan ikinci yol Âmid'de Dicle'den uzaklaşır Sümeysat (Samsat), Urfa ve Harran'dan geçip Rakka'ya gelirdi. Bu şehirden yollarına devam eden kervanlar Halep'e ulaşırdı, buradan da Antakya ve Lazkiye üstünden Akdeniz'e⁹¹⁰ ulaşip taşıdıkları malları Avrupa'ya naklederlerdi. İpek Yolu vasıtasıyla, Doğu'nun ipek, baharat ve çeşitli malları Batı'ya taşınıyordu. Anadolu'ya iki farklı yoldan bağlanan İpek Yolu Erzurum, Erzincan, Sivas, Tokat, Ankara, Bolu ve Bursa üzerinden İstanbul'a gelen kuzey yolu ile, aşağıda güneyde Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Halep, Adana, Konya, Akşehir, Kütahya ve Bursa yolunu takip etmekteydi. Artuklular, henüz başka ticaret yollarının bulunmadığı dönemde, Batı ve Doğu ticaret yollarının önemli kavşak noktaları üzerinde hüküm sürüyorlardı. Suriye, Mısır, Arabistan, İran ve Anadolu arasındaki ticarî faaliyetlerin ortasında canlı bir ticaret merkezi durumundaydılar.⁹¹¹

Haçlı seferlerinin etkisiyle gelişen Doğu ticareti sonucu Batılı tüccarlar Suriye üzerinden Asya'da tutunacakları bir üs buldular. Uzak Doğu'nun ilgi çekici mallarını almak için artık Asya'nın içlerine kadar gitmelerine gerek kalmadan Batılı tüccarlar ve Haçlılar Suriye limanlarına kadar gelen ticaret yollarının ve kervanlarının lütuflarından yararlandılar. Burada Doğu'nun mallarının hemen hemen hepsini bulabiliyorlardı.⁹¹²

İç ticarete birçok küçük üretici ürünlerini bizzat kendileri pazarlıyordu. Oldukça fazla olan serbest meslek erbabı bulunuyordu Teskstil üretiminde, ticari aristokrasiyi simgeleyen, dokumacı, eğirici, çamaşırcı çalıştıran manifkturacıların bulunduğu bir yapı söz konusuydu. Bu durum büyük imalathanelerde birçok işçinin

⁹¹⁰ W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Ziya Karal), TTK, Ankara 2000 s. 181-183.

⁹¹¹ M. Halis Özer, "Artuklu Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Etkileri", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, II, Mardin 2008, s. 475. Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* adlı eserinde bu ticaret yollarını şu şekilde verir: "Antalya ve Alâiye limanlarından gelen bir ana yol, Konya üzerinden Aksaray-Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzurum İran ve Gürcistan'a, bu yolun Sivas'tan güneydoğuya ayrılan bir kolu Malatya-Diyarbakır-Mardin-Musul üzerinden Bağdat ve Basra'ya; İstanbul-İzmit-İznik-Eskişehir-Akşehir-Konya-Ulukışla-Adana-Halep-Şam üzerinden Mısır'a ve Halep'ten ayrılan diğer bir kol Kilis-Nusaybin-Musul-Bağdat ve Basra'ya, yine Antalya ve Alâiye'den gelip, Konya'dan kuzeye çıkan bir yol Ankara-çankırı-Kastamonu-Sinop üzerinden Kırım doğrusuna uzanıyordu". Bkz. Akdağ, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁹¹² Heyd, *a.g.e.*, s. 177-178.

çalışmasına imkân veriyordu. Küçük atölyelerde usta-çırak şeklinde üretim yapılmaktaydı. Dış ticarete tüccar dini-siyasî durumuna göre değişen vergilere tabiydi.⁹¹³ Ortaçağın bütün medeniyetlerindeki şehirlerde ve Müslüman şehirlerinde ticaret merkezleri genellikle bir arada toplanmıştı. Her mal grubunun üzeri, güneşten ve yağmurdan korunmasını sağlayacak şekilde çatılarla kaplanmış çarşı (sûk)larda satılıyordu. Çarşı ve pazarların kontrolü ve meslek ahlakının gözetilmesi, her büyüketeki şehirde bulunan bir memurun, “hisbe/muhtesip”in sorumluluğu altındaydı.⁹¹⁴

Artuklu ülkesi ve özellikle Mardin, İran, Azarbeycan, Kafkasya, Erzurum ve Ahlat bölgelerinden gelen tüccarların ve yıllık hac kervanlarının da uğrağı olmuştu.⁹¹⁵ XV. yüzyılda Uzun Hasan’a giderken Mardin’e uğrayan elçi Barbaro burada ipekli kumaşların dokunduğunu belirtir.⁹¹⁶ XII. yüzyılın sonlarında Düneysir’i ziyaret eden İbn Cübeyr, bu şehrin Artuklu dönemindeki ticari hacmi konusunda önemli bilgiler vermektedir. Perşembe, Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri burada büyük bir Pazar kurulduğundan söz eder. Komşu kasaba ve yakın köy halkları pazarda toplanıyorlardı. Yolun tamamı sağlı sollu köyler ve bakımlı hanlarla doluydu. Her taraftan insanlar buraya geliyordu.⁹¹⁷ Artuklular zamanında kurulan Düneysir⁹¹⁸, Mardin’in iki fersah güneyinde yer alır; çağdaş muelliflere göre milletlerarası bir Pazar’a sahip olacak kadar gelişip Artuklu ticaret hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Buraya Suriye, Diyarbakır ve Sultan Mesud’a ait Anadolu’dan tüccârlar gelip toplanır ve alış-veriş yaparlardı. Geniş ekili alanları ve birçok kamu hizmet binaları bulunuyordu. Şehirde, hanlar, çarşılar, oteller (funduklar) hamamlar, câmi ve medreseler inşa edilmiş⁹¹⁹, her taraftan insanların yerleştiği büyük bir yerleşim yeri olmuştur. Bunun sonucu olarak vergileri ve

⁹¹³ Claude Cahen, “Ekonomi, Toplum ve Müesseseler”, (çev. Ufuk Uyan), *İslâm Tarihi Kültürü ve Medeniyeti*, IV, 74-75.

⁹¹⁴ Cahen, *a.g.m.*, IV, 76.

⁹¹⁵ Turan, *a.g.e.*, s. 209; Özer, *a.g.m.*, s. 476.

⁹¹⁶ Turan, *a.g.e.*, s. 210.

⁹¹⁷ İbn Cübeyr *a.g.e.*, s. 177.

⁹¹⁸ M. Streck, “Düneysir”, *İ.A.*, III, s. 664.

⁹¹⁹ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 176- 177.

gelirlerinde artış oldu.⁹²⁰ Kayseri yakınlarındaki Pazarören⁹²¹ gibi önemli bir uluslar arası ticaret merkezi olan Düneysir’de, Venedikli tüccarlara aid funduklar (otel) bulunmaktaydı. Moğol işgali sırasında yıllık 236.200 dinar ödemiş olmaları, burasının XII. ve XIII. yüzyıllardaki ticarî konumunu göstermesi açısından dikkate değerdir.⁹²² İbn Hallikan, her yönden gelen tüccarların uğrak yeri olan bu şehrin adının kervan yollarının kavşağında olması nedeniyle Farsça bir terkip olan “dünyaser”den geldiğini söylemektedir.⁹²³ Bu şehir günümüzde Kızıltepe olarak anılır. Bir başka adı da Koçhisar’dır.

Yakut el-Hamevî, Düneysir’i, el-Cezîre bölgesinde meşhur bir şehir olarak belirtir. Şehri 30 yıl arayla iki kez ziyaret eden Hamevî, Düneysir’i ilk gördüğünde küçük bir köy olduğunu ama ikinci kez gördüğünde çarşılarının büyüklüğü, nüfusunun çokluğu ve şehrin heybetli oluşu açısından benzersiz olduğunu söylemektedir.⁹²⁴

İbn Havkal da Düneysir’in ticaret için gerekli hanların ve çarşılarına gelen muhtelif milletlerden insanların olduğunu söyleyip şehirdeki iktisadî hayatın canlılığını tarif eder. Bu çarşılarda satılan mallardan çeşitli vergilerin yanında malların korunmasına karşılık bir vergi alınıyordu. Çarşının büyük oluşu ve sahip olduğu çeşitlilik fiyatların düşmesine neden oluyordu. Düneysir ve Nusaybin gibi Artuklu şehirleri, Diyarbakır’ı kuzeye Şam’a, Ermeniyye’ye İran’a bağlayan yolların üzerinde bulunuyordu. Bu yönüyle Artuklu ticarî havzası, Hazar-Mısır-Anadolu-Irak-Azerbaycan ve İran’ı içine alıyordu. Bu uluslararası ticari yol, canlı hayvan naklini de kapsıyordu.⁹²⁵ Yetiştirilen pamuk, buğday, zeytin gibi ürünleri Şam, Anadolu ve Diyarbakır’dan gelen tüccarlar alıp, kendi bölgelerinde satıyorlardı.⁹²⁶

⁹²⁰Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

⁹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, İstanbul 1983.

⁹²² Rengin Ak, “Mardin Artuklu Devletinin İktisadi Hayatı (1102 – 1409)”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, s. 484- 485.

⁹²³ Mustafa Sarıbyık, “XII. Yüzyılda Bir Ticaret ve Kültür Şehri Olarak Kızıltepe / Koçhisar / Düneysir”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2006, s. 600.

⁹²⁴ Kan, *a.g.m.*, s. 199.

⁹²⁵ İmaduddîn Halil, *el – İmaratü’l Artukiyye*, ‘s. 448’ den naklen, Gül, *a.g.m.*, s. 438.

⁹²⁶ Gül, *a.g.m.*, s. aynı yer.

Mardin'e yakın Dârâ şehrinde, Arapların çok tükettiği ve bu nedenle ticareti yapılan "mahleb" elde edilirdi.⁹²⁷

XIII. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Moğol istilası ve sonrasında meydana gelen istilalar Düneysir / Kızıltepe'yi o kadar tahrip etmişti ki bir daha eski ticari zenginliğine kavuşamadı. Bu bölgede kervanlara birçok baskın ve soygunlar da yapılıyordu. Moğollar, Sincardan geçen ve Suriye'ye gitmekte olan tacirlerin büyük kervanına ansızın saldırıya geçerek tacirlerin hepsini öldürüp mallarını yağma etmişlerdi.⁹²⁸ Yine Moğollar 1250 yılında Anadolu (Rum)'dan Bağdat'a giden büyük bir kervanı basıp mallarını yağmaladılar. Mısır'da üretilen 600 hayvan yükü şeker taşıyan bir başka kervanı basan Moğollar 600.000 dinar altın ele geçirdiler; yaşlı, âciz, kadın ve çocukları esir edip diğerlerini kılıçtan geçirdiler.⁹²⁹ 1317'de Mardin'den yollanan ve Şam'a giden 900 kişilik büyük bir kervan kafilesi de Tâcir hanına vardıklarında Moğol eşkıyaları tarafından vahşiyâne şekilde öldürülmüştü. Diyarbakır Vâlisi Sütay⁹³⁰ eşkıyaları yakalayıp hapsedtirdi ve bir kısım malları da iade etti. 633 tarihinde Eyyübî hükümdarı el-Kâmil, kuzeye çıktığı bir sefer nedeniyle Düneysir'i tahrip edip, bu şehrin başına büyük felaketler getirmişti. 642 tarihinde Nusaybin yağma akınları nedeniyle zarar görmüştü. Bu Nusaybin'in başına gelen on yedinci yağma felaketi idi.⁹³¹ Zekeriyâ Kazvînî, Moğol istilasında bölgenin tahrip edilip iktisadi sarsıntıların Mardin'i de etkilemesine rağmen XIII. yüzyılın ikinci yarısında şehrin iyi muhafaza edildiğine dikkat çeker. Ona göre Mardin kalesinden daha büyük, güzel ve mustahkem bir kale yoktur.⁹³²

Moğollar, Anadoluyu ilk zamanlar mali açıdan bir süre özerk olarak bırakmışlarsa da sonradan bu özerklik yavaş yavaş kaldırıldı. Yaşanan tüm yağma akınları ve savaşlara rağmen, Anadolu Moğol idaresi altında kaldığı dönemde

⁹²⁷ Kan, *a.g.m.*, aynı yer.

⁹²⁸ Ebû'l Ferec, *Abû'l Ferec Tarihi*, II, 536; Turan, *a.g.e.*, s. 208.

⁹²⁹ İbn-Kesir, *el-bidaye ve'n-nihaye*, XIII, 337.

⁹³⁰ Spuler, *a.g.e.* s. 385.

⁹³¹ İbn-Kesir, *el-bidaye ve'n-nihaye*, XIII, 280, 306.

⁹³² Turan, *a.g.e.*, s. 208-209.

iktisadi açıdan gelişmişti.⁹³³ Fakat, Argun Gan ve Keyhatu zamanında zamanında Moğollar mali buhranlar geçirmişti. Anadolu'ya getirdikleri Ermeni, Gürcü ve İranlı memurlar halkı adeta soyarcasına soyup ezmekteydi. Moğol iadresi altında kalan Anadolu (Rum), Kars, Kirman, Gürcü ve Mardin'in ayrı sikkeleri bulunuyordu. Bunlar içinde Rum akçesi en sağlam ve geçerli akçe olarak görülüyordu.⁹³⁴ Bertold Spuler, İran Moğolları devletinin 1335'deki vergi varidâtı listesinde el-Cezîre bölgesi'ni 3.000.000 dinar, Diyarbakır ve Diyâr-ı Rabia bölgesinin vergisinin Selçuklu zamanında 10.000.000 dinardan, 1.925.000 dinara düştüğünü gösterir.⁹³⁵ Moğol istilasının yaptığı tahribât Artuklu ülkesinde diğer bölgelere nazaran çok fazla yıkıcı etki yaratmamış denebilir. Artuklu bölgesi İlhanlı ve Memlûklü devletlerinin savaş alanlarından birini oluşturuyordu. Bu durum ticareti sekteye uğratan durumlardan biriydi. Fakat tâbî hükümdarlar İlhanlılar'ın himayelerine girdiğinden yaptıkları tahribattan bir nebze de olsa uzak kalıyorlardı. Bu dönemde İlhanlılar'a bağlılık gösteren Mardin Artuklu hükümdarlarına Diyarbakır hâkimliği evladiye olarak verilmişti.⁹³⁶

Mardin, Moğol hâkimiyeti döneminde Artuklu hükümdarlarının onlara sadık bir müttelik olarak itaat etmeleri sonucu sergiledikleri akıllıca ve kendi faydalarına olan tutumları sonucu Moğol istilasına dayanmasına ve ömrünün uzamasına yardımcı olmuştur. Mardin o dönemde uluslararası ticarete, özellikle İlhanlı ve Memlûk ticarî yolları üzerinde önemli bir konuma sahiptir. Mardin Artukluları, Memlûklulara karşı direnirken Moğolların nüfuzunu kullanmışlardır.⁹³⁷

Timur'un Anadolu'ya yönelik akınları sırasında da bölge birçok kez yağma edilmişti. 1393 tarihinde Bağdat'a karşı sefere çıktığında, Mezopotamya'yı

⁹³³ Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cild 1, İstanbul 1931, s. 18, 29.

⁹³⁴ Togan, *a.g.m.*, s. 9-10.

⁹³⁵ Spuler, *a.g.e.*, s. 351. Krş. Togan, *a.g.m.*, s. 26-27. Bu vergi listesinde Artuklu şehirlerinden Mardin, 236.200, Meyyâfarıkîn, 224.00, Âmid 30.000, Hısn-ı Keyfâ 82.500 vergi ödediği görülmektedir.

⁹³⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 392 ayrıca s. 384'de Diyarbakır ve Diyâr-ı Rabia valilerinin bulunduğu listede 1303'ten 1312'ye kadar Melik Mansur Necmeddin'in, Gazan Han tarafından bu bölgelerin idarecisi olarak atandığı görülüyor.

⁹³⁷ Gül, *a.g.m.*, s. 446 ve dipnot 54.

çiğnemişti. “şerefli Urfa’yı, meşhur Amidi, metin Mardin’i ve Nusaybin’i ve daha birçok şehri tahrib ve yağma edip, halkını da esir etti”⁹³⁸, 1401 tarihinde Timur, Mardin’e gelip etrafı tarla haline gelecek kadar tahrip etti ama kaleyi alamadan geri döndü.⁹³⁹

Hısnı Keyfâ’da yapılan sof ve abayi, Mardin’in muhayyer ve sofları XVI. yüzyılda bile şöhretini korumaya devam ediyordu.⁹⁴⁰ Diyarbakır’ın büyük bir çarşıya sahipti; Meyyâfârıkîn, Erzen, Hısnı Keyfâ, Mardin, Düneysir ve Savur çarşılarına ticaret amacıyla civardaki köy ve kasabalardan birçok kabilelerin gelirdi ve çarşılar yük ve erzaklarla doluydu.⁹⁴¹ Diyarbakır’ın Artuklu hâkimiyeti dönemindeki ticari faaliyeti ziraî ürün ve sanayi ürünleri ile hammaddeyi kapsıyordu. Yapılan ihracata karşılık olarak bölgede bulunmayan hurma, pekmez, susam, pirinç, Haleb sabunu ve diğer bazı ziraî ürünler satın alınıyordu. Kuraklığın yaşandığı dönemlerde ise arpa ve buğday ithal edilen ürünler arasındaydı. Bağlarının çokluğu içki ithalinde de imkân sağlıyordu. Altın ve gümüş gibi paranın kesildiği madenler Musul ve diğer Fars ülkelerinden ithal ediliyordu. Bu dönemde Diyarbakır’da daha çok meyve, fındık, fıstık, bal, badem, zeytin gibi ziraî ürünler ihraç edilirdi. İhtiyaç fazlası yetiştirilen pamuk ise ihraç edilen başlıca sanayi ürünü arasındaydı. Tiftikten yapılan kumaşlar, battaniyeler, mendil ve çarşaflar, halı, kilim keten ve yünden yapılmış elbiseler ile Harzem çuvalı Bağdat gibi önemli ticari merkezlere ihraç edilirdi. Artuklu döneminde dokuma sanayi gelişme göstermişti. Özellikle Mardin’e yakın Harzem’de üretilen çuvallar meşhurdu. Yine Diyarbakır ve Hani’de para yapımında ve kap-kacak yapımında kullanılan demir ve çinko da ihraç malları arasındaydı. Mardin Dağı’nda cam yapımında kullanılan maden ile Diyarbakır’da değirmen taşı

⁹³⁸ Hrand D. Andreasyan, “Türk Tarihine Ait Kronoloji ve Kolofonlar”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy.3, (İstanbul 1972), s. 86; Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerininin Tarihi*, trc. Gürsoy Solmaz, Ankara 2009, s. 20. Artuklularla çağdaş olan Toma Metsopski, 1395 tarihinde Timurun Diyarbekir (Amid)’i viran edip şehrin anlı sanlı adamlarını ateşten ve kılıçtan geçirdiğini, halkını esir ettiğini, Mardin’e gelip orayı talen ettiğini ve Mardin’in etrafındaki on beş şehrin ahalisini esir alıp götürdüğünü söylemektedir.

⁹³⁹ Andreasyan, *a.g.m.*, s. 96-97.

⁹⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1984, s. 250.

⁹⁴¹ Gül, *a.g.m.*, s. 437.

yapımında kullanılan siyah taş ihraç edilen diğer sanayi ürünleri arasındaydı. Siirt'in cam bardakları ve bölge halkının ürettiği içkiler de meşhurdu.⁹⁴²

Hısnı Keyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed, Salâhaddîn Eyyûbî'nin yanında Diyarbakır (Âmid)'ı fethinde ona yardımcı olmasına karşılık (14 Muharrem 579/9 Mayıs 1183), bu şehri kendisine verdiğinde, şehirde çok büyük bir miktarda hazineye de sahip olmuştu. Âmid'in eski sahibi Nisânoğlu bu zengin şehirde biriktirdiği altın, gümüş, mücevherat, kıymetli mefruşat, değerli kumaşları 3 gün boyunca taşımaya rağmen bir kısmı kalede kaldı. Hazinesinin onda birini alabilmişti. Rivayete göre burçlar sayısız mallar, silahlar ve zahire ile doluydu. 100 bin kandil mumu ve 3 milyon dinar değerinde zahire bulunuyordu. Âmid imalı olan halı, kumaş, mefruşat ve çadır, avânî sayısız idi.⁹⁴³ Bu ifadeden Diyarbakır ve civarının sahip olduğu zenginliğin imkânlarını görebilmekteyiz. Sadece Diyarbakır'da birikmiş olan hazineden Artuklu coğrafyasının ziraî ve ticarî faaliyetlerinin yoğunluğu ve zenginliği anlaşılmaktadır.

İbn Sa'id, Âmid'in Artuklu idaresi döneminde tüccarları ve oyuncuları ile meşhur olduğunu ve Artukluların merkezi olduğunu yazar. Artuklular, Yınal oğlu beyliğine ve Nisân oğullarının tahakkümüne son verdiklerinde Diyarbakır'da halı, kumaş, mefruşat ve çadır bezi üretiliyordu. Artuklu döneminde parlak günlerini yaşayan bu şehir, Moğol istilası ile başlayan genel iktisadi çöküşten oldukça etkilemiş, onu orta dereceli bir şehir haline getirmiştir.⁹⁴⁴ Artuklu toprakları Moğollar, Memlûklar ve Türkmenler zamanında çok tahribe uğramış, ancak Mardin, surları ve kalesi ile bu saldırılardan korunmuştu. Bu bölgenin zenginliğini istilacılara ödedikleri haraçtan da anlaşılabilir. Hamdullah Kazvînî Mardin'in 236.200 dinar ödediğini, hububat, pamuk ve meyve üretiminin bolluğundan sözeder. Meyyâfârîkîn'in 220.000 dinarla onu takip ettiğini, evvelce büyük bir şehir olan Hısnı Keyfâ'nın 82.500, Siird'in 46.500 dinar vergi ödediğini, kadîm ve büyük bir

⁹⁴² İmadüddin Halil, *el – İmaratül Artukiyye*, s. 454 – 456'dan nakleden Gül, *a.g.m.* s. 438- 439.

⁹⁴³ Şeşen, "İmâdeddin Kâtip el-İsfahânî...", *S.A.D.*, III, s. 299-302; Turan, *a.g.e.*, s. 171; Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakır", *İ.A.*, İstanbul 1963, 615 – 616.

⁹⁴⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 211.

şehir olan Âmid'in orta derece bir şehir haline gelip 30.000 dinar ödediğini yazar.⁹⁴⁵ Mardin Artukluları 1202 tarihinde Eyyûbî el-Eşref'e 150 bin dinar öderken⁹⁴⁶, Moğollar'a da yıllık 100 bin dinar ödemekteydiler.⁹⁴⁷ Moğolların vergi tahsildarlarının komşu memleketlerde görüldüğü haber alındığında, köylüler, işkenceye uğramamak için kaçarlardı. Hatta yerine göre zamanında haber almak için nöbet beklerlerdi. Tahsildarlar böyle durumda erkek bulunmayan yerlerde kadınları alıp götürürlerdi, bazen de etraf bomboş olurdu. Bu yüzden tarlalar yetmeyecek kadar az ekilirdi ve etrafta genel bir kıtlık yaşanırdı.⁹⁴⁸

Meyyâfarkîn'de bulunan Yahudi Mahallesinde camcılar bulunuyordu.⁹⁴⁹ XII. yüzyılın ünlü coğrafyacısı İdrisî de Meyyâfarkîn'de keten bezleri, mendil ve şeritlerinin yanında ihraç edilen dokumalarıyla ünlü olduğunu, bahçe ve ağaçlar içinde güzel bir şehir olarak tarif eder. Burada yapılan ipek tül mendiller X. yüzyılda İslâm memleketlerinde çok rağbet görmesi, bu sanayî kolunun asırlarca devam ettiğini gösterir. Uzun Hasan'a elçilik göreviyle giden Barbaro Mardin'in ipekli kumaşlar ürettiğini belirtmesinin yanında Hısnı Keyfâ'da evlerin güzel olduğunu, çarşılarında manifaturacı ve iş adamlarının çalıştığını anlatır. Bitlis ve Erzen'de pamuk üretimi ve dokumalarının yanında keçi yününden (tiftik) kumaş yapıldığını söyler.⁹⁵⁰ Bir süre Artukluların elinde kalan Harran'da *kubbayt* denilen nir çeşit konserve üretiliyordu, Harran ovasında mısır, tütün ve pamuk yetiştiriliyordu.⁹⁵¹ Nitekim Reşideddin de Mardin, Hısn-ı Keyfâ ve Siird kumaşlarını metheder. Ayrıca, Siird'de benzeri olmayan taslar ve mis'den ev eşyası yapıldığından söz edilir.⁹⁵²

⁹⁴⁵ Turan, *a.g.e.*, s. 210.

⁹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 153. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 176.

⁹⁴⁷ Gül, *a.g.m.*, s. 439 n.28. Gül, Artukluların 1205'te el-Eşref'e 100 bin dinar ödediğini söylemektedir.

⁹⁴⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 341-342.

⁹⁴⁹ Ağarı, *Kazvînî'nin Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, s. 407.

⁹⁵⁰ Josaphat Barbaro, *Anadolu'dan İran'a Seyahat*, s. 64-67. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 210-211.

⁹⁵¹ T. H. Weir, "Harran", *İ.A.*, V, 300.

⁹⁵² Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

Artuklu ülkesinde imal ve ihrac olunan mallar Dicle nehrinde işleyen vasıtalar ile Musul ve Bağdat'a naklediliyordu.⁹⁵³ Diyarbakır “kelek” adı verilen sallarla yapılan nakliyatın başlangıç noktasıydı.⁹⁵⁴

Artuklularda ticaretin gelişmesi amacıyla köprü yapımı önem kazanmıştı.⁹⁵⁵ Bu nedenle Diyarbakırda, Hısn-ı Keyfâ'da abidevi köprüler yapıldığı gibi, önemli yol ve geçitlerde köprü yapmışlardı. Yaptıkları anlaşmalarla ticareti canlı tutmaya çalışan Artuklular, bu sayede tüccarların güvenlikleri ve zararlarını üstleneceklerini belirtiyorlardı. 1285'te Ermeni prensi Leon ile yaptıkları anlaşma bu açıdan önemlidir. Buna göre, “... iki taraf arasında yapılan ticarete zarar gelmeyecektir. Tüccarlara zülüm edilmeyecektir. Aralarında insaf ve adalet sağlanacaktır. Doğu'dan, Batı'dan, Rum'dan, Acem'den, Bağdat'tan ve diğer bölgelerden tüccar ve vatandaşlar meliklerin ülkesinde güven ve huzur içerisinde karşılaşır, herhangi bir eziyete maruz kalmazlar.”⁹⁵⁶

Artuklu ekonomisinin önemli bir kolu da maden işletmeciliğine dayanıyordu. Bu bölgedeki maden işçiliği ve madenciliğinin ünü, Abbasi Halifesinin 570 (1174)'de Dicle üzerine yaptırdığı köprüünün ihtiyacı olan büyük zinciri Hani'den 1500 dinara satın alıp⁹⁵⁷ getirtmesiyle görülmektedir. Bakır madenlerinin zenginliği ve Ergani bakır üretimi meşhur olan Artuklu ülkesinde 516 (1122) yılında Zu'l-karneyn kalesi yakınında yeni bir bakır madeni keşfedilmişti. Devlet bu üretimi koruyup, teşvik ediyordu. Husâmeddin Timurtaş 542 (1147)'de bizzat Mardin'e gidip bakır üretimini kontrol edip, oradan satın aldığı bakırdan ilk defa Artuklu sikkelerini (Fülûsü's-safar) bastırmıştı.⁹⁵⁸ Diyarbakır etrafındaki dağlar sahip oldukları maden rezervi nedeniyle büyük bir önem taşıyordu. İbn Havkal, Mardin'in üstünde kurulmuş olduğu dağın zengin maden kaynaklarına sahip olduğunu

⁹⁵³Turan, *a.g.e.* aynı yer ve dipnot 44.

⁹⁵⁴Darkot, “Diyarbakır”, III, 602.

⁹⁵⁵Köprülü, “Artuk Oğulları, *İ.A.* I, 623.

⁹⁵⁶İmadüddin Halil, *el – İmaratü'l Artukiyye*, s. 451'den naklen Gül, *a.g.m.*, s. 440.

⁹⁵⁷İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 167-168; Turan, *a.g.e.*, s. 212; Gül, *a.g.m.*, 439.

⁹⁵⁸İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 82-83; Turan, *a.g.e.*, aynı yer.

zikretmektedir.⁹⁵⁹ İbnü'l-Ezrak Musul'da demir satıp, Maden'de bakır satın aldığını kaydetmektedir.⁹⁶⁰ İstahrî, Mardin'in üzerinde kurulduğu dağın cam cevherlerine sahip olduğunu söyler.⁹⁶¹

Artuklu ülkesinde XIII. yüzyıla tarihlenen gümüş tokalarla bezenmiş bir kemer üzerine çift başlı kartal figürleri ve hayvan mücadele sahnelerini gösteren eşyalar bulunmuştur.⁹⁶² Kuyumculuk endüstrisi de büyük bir gelişme göstermişti. Artuklu ekonomisine katkıda bulunan bir başka unsurda çeşitli atölyelerde üretilen madeni eşyalardır. Bu eşyalar yapılırken tunç, bakır, altın gümüş ve çelik kullanılmıştır. Artuklu ustalarca çeşitli kapı tokmaları, tokalar, ibrikler, aynalar, mangallar, davullar, şamdanlar gibi çeşitli gündelik eşya üretilip kendi atölyelerinin bulunduğu mahalle pazarlarında değerlendirilmiştir.

Çeşitli madeni eşya üzerinde yer alan tek veya çift başlı kartal figürü, arslan, sfenks ve grifon figürleri hükümlerlik sembolü olduğu kadar aydınlığı (ışığı) temsil ettiği, ay ve güneş gibi astrolojik işaretler kuyucu nitelikte tılsımlar olduğu düşünülen figürlerdir.⁹⁶³

C) VERGİ

Eldeki mevcut olan bilgilerden Artukluların halktan aldıkları vergi miktarının, komşuları olan diğer devletlere oranla daha düşük olduğu anlaşılmaktadır. Halktan alınan vergi miktarının düşük olması üretimin artırılması sağlandığı gibi halkın bu hanedana ve yöneticilerine bağlı kalmaları sağlanmış oluyordu. Mardin Artuklularının kurucusu İlgazi, cihâdla meşguliyetinin yanında Mardin ve Haleb'deki eski devrin ağır vergilerini kaldırıp, halkın sevgisini kazanmıştı. İlgazi gibi diğer Artuklu hükümdarları da halkın üstündeki vergileri azaltıp, ticarî resimleri

⁹⁵⁹Gül, *a.g.m.* s. Aynı yer ve dipnot 31.

⁹⁶⁰İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 83, 89. Krş. M. Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", *İ. A.*, I, İstanbul 1965, s. 623.

⁹⁶¹Ali İpek, *a.g.m.*, s. 186.

⁹⁶²Ülker Erginsoy, "Maden Sanatı", *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992, s. 193-196; Gül, *a.g.m.*, aynı yer

⁹⁶³Erginsoy, *a.g.m.*, s. 225-226.

kaldırmışlardır. Bu durum kendi halkını memnun ettiği gibi komşu halkın da ilgisini çekmişti.⁹⁶⁴

İlgazi, Suriye’de pazar vergilerini kaldırmasının yanında, ölçek, ağırlık ve uzunluk ölçülerini artırıp büyüterek mali alanda ıslahat yoluna da gitmişti. Halep halkının şikâyeti üzerine yaptığı bir tetkikte, Haleb’in eski hâkimi Rıdvan b. Tutuş döneminde alınan, yıllık 1000 dinar olan Mukus, Main ve Mezâlîm vergilerini kaldırmıştı. Halk bu vergilerin kaldırılmasına yönelik minnet duygularını Haleb Ulu Camî’nin kapısına astıkları bir levhada göstermişti.⁹⁶⁵ Hısnı Keyfâ Artuklularından Nûreddin Muhammed ise, Âmid’i topraklarına kattığı zaman Yınaloğulları ve Nisanoğulları döneminde kalan vergileri kaldırdı. Böylece Âmid içinde fakirlik kaldırılıp edip ve âlimler için uygun ortam oluşturulmuş, şehrin iktisadî hayatı yanında kültürel hayatı da geliştirilmeye çalışılmıştı. Şehirde hayatın canlandığı, adaletin sağlandığı, sanayi, ziraat ve ticaret gibi pek çok alanda gelişme gösterdiği zikredilmektedir.⁹⁶⁶

Artukluların ilk dönemlerinde Sökmen ve İlgazi gibi emirler vergileri hafifletmek suretiyle, ülkelerinin iktisadî yükselişlerine hizmet ettiler.⁹⁶⁷ Timurtaş devrinde vergiler, komşu ülkelerden o kadar aşağı idi ki, Diyar-ı Rebia halkı Mardin’e göç ediyordu. Çünkü haçlılarla daimi harp halinde olan Zengî, bu masrafları karşılamak için Diyar-ı Rebia halkına, Artuklulara oranla 10 kat fazla vergi yüklemişti.⁹⁶⁸ İmâdeddin Zengî, onların geri gönderilmesini istediği zaman, Timurtaş “Çiftçilere iyi muamele ederiz ve öşürden başka vergi almayız. Eğer sizde böyle yapsa idiniz onlar kendi yurtlarından ayrılmazlardı.” cevabını verir. Buna kızan Atabeg Zengî de : “Franklar ile cihâd yaptığım için buna lüzûm vardır ve üçte iki nispetinde dahi vergi alsam yine yerindedir. Zira eğer ben olmasa idim sen de Mardin’de yaşayamazdın. Buna karşı sen yüzde bir de vergi alsan kâfidir.” dedikten

⁹⁶⁴Turan, *a.g.e.*, s. 203.

⁹⁶⁵Gül, *a.g.e.*, s. 440.

⁹⁶⁶Mi Halil Yınanç, “Diyarbakir”, III, 615; Gül, *a.g.m.*, s. 440-441.

⁹⁶⁷Köprülü *a.g.m.* s. 622.

⁹⁶⁸Köprülü, *a.g.m.*, s. 622-623.

sonra ona çiftçilerini yerlerine göndermezse, Mardin çiftçilerini Musul'a süreceği tehdidinde bulunur. Bunun üzerine Timurtaş, onları geri yollamaya mecbur olur.⁹⁶⁹

Artuklular şehirde halkın yararına olmak üzere bazı ticarî vergileri kaldırırken, toprağa bağlı köylülerden ise sadece Şer'î öşür alarak üretici kesimi kendi yönetimlerine karşı hoşnut tutuyorlardı. Mardin Artuklularından II. İlgazi (1176–1184) Mardin ve Meyyâfârikîn gibi büyük şehirlerde ticarî vergileri kaldırmıştı. Meyyâfârikîn'deki culûs merasimi sırasında II. İlgazi, Cuma günü şehrin kapısında ticarî mallardan alınan *öşür*, *mekûs* ve *me'ûne* gibi resimleri kaldırdığını ilan edince, halkın kendisine yaptığı dua sesleri göklere çıkmıştı. Tüccar ve halk mallarını, yüklerini ve kumaşlarını evlerine ve dükkânlarına serbestçe götürüyor, hiçbir muamele ve resimle karşılaşmıyorlardı. Ayrıca Mardin kapısında Ulu Camii duvarına konmuş kitâbede bütün ticarî vergilerin kaldırıldığı belirtiliyordu. Kaldırılan vergiler *ihtisap*, *şurta* (*polis*), *ma'sare* (*cendere fabrikası*), un çarşısı ve meyvelere aid resimler olarak sıralanmıştı. Kutbetdin İlgazi'ye aid olan bu emirname oğlu Yavlak Arslan döneminde 582 (1182)'de taşa kazınmıştır. Kitâbede Yavlak Arslan'ın küçük olması nedeniyle onun adına devlet işlerini yöneten Alp-kuş'un adı da yazılmıştır.⁹⁷⁰

Hısnı Keyfâ Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Aslan tahta culûsu sırasında (541)⁹⁷¹, Harput Ulu Camii duvarına kazıttığı kitâbede bazı vergilerin kaldırıldığını ilân ettirmişti. Kitabe Fahreddin Kara Aslan'ın ünvanları sıralandıktan sonra, vergilerin kaldırıldığı şöyle duyurulmaktadır: “ ... *Yüce Tanrıya yakın olmak ve rızasını elde etmek, aynı zamanda şehrin emniyeti için âciz kimselerden bağ, öşür, tartılan ve başka ölçü ile satılan şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emretti. (Bu ferman) 541 yılında yazıldı.*”⁹⁷² Kitâbeden “bağ ile pazarda alınan çeşitli vergilerin, öşür ile çiftçiden elde ettiği ürününün 1/10'nun alındığı verginin, ölçü ile satılan her türlü şeyden yani peynir, yağ, et, tuz ve kumaş gibi ürünlerden Harput'un

⁹⁶⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 203-204.

⁹⁷⁰ Kâtip Ferdî, *Mülûk-u Artukkiyye*, s. 18. n. 22; Turan, *a.g.e.*, s. 206.

⁹⁷¹ M. Zeki Oral, “ Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi”, *VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara 20 – 26 Ekim 1961), Ankara 1967, s. 145.

⁹⁷² Oral, *a.g.m.*, s.141.

belki de Kara Aslan'ın hükmettiği tüm memlekette fakir halkın bu vergilerden affedildiği anlaşılmaktadır.⁹⁷³

Artuklular bu gibi tedbirlerle hem bölgesel ticarete hem de uluslar arası ticarete kendi bölgelerini cazip kılmaya çalışıyorlardı. Ticaretin canlılığını sağladıkları gibi yabancı sermaye akışını da çekmeye çalışıyorlardı. XII. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan mâlî zorluklar Artuklu ülkesinde özellikle Mardin'de fiyatları yükseltmiş, Artuklular üretici kesimin ve tüccarların etkilenmemesi için bazı vergileri kaldırmıştı. Yaşana mâlî bunalımın bir diğer etkisi de, 542'de "Fülüsü'l-Safar"⁹⁷⁴ ve 550'de (1150) "Fülüsü'l-Necmiye" adlı yeni sikkelerin çıkarılmasıydı.⁹⁷⁵

Gerek kaynaklarda gerekse bu konuda yapılan araştırmalarda Artuklular'ın halktan aldıkları vergi miktarının azlığı ve bazı vergileri kaldırmaları bölgenin ticari açıdan zenginliğini gösterir. Artukluların bazı vergileri kaldırmalarının yarattığı ekonomik kayıp, bölgenin zenginliği nedeniyle kapatılmış olmalı. Ayrıca devletin aşırı masraf yapmasına neden olacak savaş masraflarının azlığı Artukluları bu ek yükten muaf tutuyordu. Artukluların metbû oldukları Zengîler ve Eyyûbîler gibi sistemli cihad politikaları takip etmemeleri⁹⁷⁶ onları İslâmî ilimler ve Arap edebiyatı ile ilgilenmelerine ve bölgelerinde kültürel hayatın gelişmesine katkıda bulunmalarına olanak vermiştir.⁹⁷⁷

Artuklular güçlü bir mâlî teşkilata sahiptirler⁹⁷⁸. Bu nedenle sürekli istilaya uğrayan topraklarını kurtarmak için ödedikleri yüksek miktarda haraçları temin edebiliyorlardı. Devletin bazı vergileri almaması, istilâlar yüzünden memleket ticaretinin ve üretiminin aksaması, istilacılara ödedikleri yüksek harac miktarının yarattığı kayıp, Artuklu ülkesinin elindeki kaynakları ustaca yöneten maliyeden sorumlu memurlarının gayretleri sonucu devletin ekonomisinde fazla sarsıntı

⁹⁷³ Oral, *a.g.m.*, s. 142 – 143.

⁹⁷⁴ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 82.

⁹⁷⁵ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 116 Köprülü, *a.g.m.*, s. 623.

⁹⁷⁶ Gül, *a.g.m.*, s. 443.

⁹⁷⁷ Köprülü, *a.g.m.*, s. 623 – 624.

⁹⁷⁸ Artuklu mali yapısı hakkında geniş bilgi tezimiz "Artuklularda Devlet Teşkilatı" kısmında verilmektedir.

yaratmıyordu. Bunun yanında ülkeyi donattıkları mimarî eserleri yaparken büyük masraflardan kaçınmıyorlardı. Artuklu maliyesi Divân Nâzırının yönetimi altında yönetiliyordu.⁹⁷⁹ Divân Nâzırına hesapların tutulması, vergilerin toplanması, kesilen cezaların kesilip toplanması ve denetleme gibi işlere bakan el-Müstevfînin⁹⁸⁰ adında bir yardımcı eşlik ediyordu. Her şehirde birer Müstevfî bulunur ve şehrin işleri ondan sorulurdu. Her bir müstevfî kendisine bağlı dîvândan ya da mâlî şubeden sorumluydu. Tüm bu görevliler Mâlî işlerden sorumlu Dîvân Nâzırına bağlıydı. Nâzır-ı Dîvân ve Dîvân-ı İstifâ⁹⁸¹ görevleri birbirine bağlıydı. Ayrıca Dîvân-ı İşraf adı altında maaşların, erzakların hesaplarını denetleyen bir bölüm bulunuyordu.⁹⁸² Bunların başındaki kişiye Nâzirü'l Mal, Nâzır-ı Devavin veya Nâzır-ı Nüzzar deniliyordu⁹⁸³. Müstevfînin olarak görevlendirilen kişiler de Nâzirü'l Mal'a yardımcı oluyordu. Ekili alanların sayımı, tahıla konulan vergilerin tespiti, bunların toplanmasından sorumlu arazi yazıcılarına sahip olmaları⁹⁸⁴ Artuklular'ın mâlî alanda her hususu gözden kaçırmadıklarını göstermektedir.

D) ARTUKLU SİKKELERİ

Sikke, genel anlamıyla bir hükümdarın yada devletin simge ve yazısının bulunduğu madeni bir para birimidir. Arapça kökenli olan sikke “ damga veya nakış basmak için hazırlanmış kalıp” anlamına gelir. Çoğulu olan “meskûkât” ise damga ile damgalanmış demektir.⁹⁸⁵ İslâm dünyasında sikke darbı Emevîlerden itibaren egemenliğin ve resmî otoritenin simgesi olarak kabul edilmiş; bu nedenle tahta oturan bir hükümdarın kendi adına sikke kesip, hutbe okutması bir gelenek haline gelmişti. İslâmî sikke geleneğinde sikke darbında resim kullanılmasa da Selçuklular, Artuklular ve diğer Müslüman Türk devletlerinde resimli sikkeler darb edilerek bu uygulamanın dışına çıkmışlardır. Özellikle Artuklular sikke darbında resim ve

⁹⁷⁹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 48, 83-84.

⁹⁸⁰ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 75, 83.

⁹⁸¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 48, 72, 147.

⁹⁸² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 84, 108, 129-130.

⁹⁸³ Gül, *a.g.m.*, s. 447.

⁹⁸⁴ Gül, *a.g.m.*, aynı yer

⁹⁸⁵ Oğuz Tekin, “Sikke”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 179.

tasvirleri en fazla kullanan beylikler arasındadır. Sikkelerin üstünde hükümdarın adı, unvanları yanında Kur'ân'dan ayetler, kelime-i tevhid gibi dinî ibareler yer alırdı.⁹⁸⁶

Artuklular sikke darbında bakır ve gümüş madenlerini kullanırlardı. Genellikle “melik” olarak kabul edildikleri için altın sikke basmamışlardır.⁹⁸⁷ En eski Artuklu sikkesinin, Mardin Artuklularından Hüsameddîn Timurtaş tarafından 542'de bakır kullanılarak darb edildiği⁹⁸⁸ kabul edilir; ancak Ali Emîri nâşiri olduğu Kâtip Ferdi'nin “Mardin Mülûk-i Artukiyye” adlı eserinde 502 (1108) tarihli Necmeddin İlgazi'nin bir sikkesinden söz eder.⁹⁸⁹

Bu bölümde Hısn-ı Keyfâ, Mardin ve Harput merkezli olmak üzere kurulan Artuklu beyliklerinin darb ettikleri çeşitli bakır ve gümüş sikkelerinden örnekler sunmaya çalışacağız. Artukluların darb ettikleri sikkelerde kullandıkları unvanlar, Kayı mı yoksa Döğer boyuna mı mensup oldukları hala tartışmalı olan damgaları ve çeşitli süs eşyaları ve kale burçlarında da görülen çift başlı kartal (kuş) tasviri darb ettikleri sikkelerin üzerine işlenmiştir. Artuklu sikkelerinde görülen çift başlı kartal figürünün, Orta Asya kaynaklı olmaktan çok Irak'a yakın olmaları nedeniyle o bölgenin kültüründen etkilenmiş olabilecekleri, bu etkinin zamanla Artuklular vasıtasıyla Türkiye Selçuklularına geçtiği şeklinde bir düşünce bulunmaktadır.⁹⁹⁰

Artuklular kendi adlarına sikke darb etmelerinin yanında metbû olarak tanıdıkları Eyyübîler, Türkiye Selçukluları ve Moğollar adına da sikke darb etmişlerdir. Manevi otoritesini kabul ettikleri Sünnî inancın temsilcisi Bagdat Abbasî halifelerinin adları da darb ettikleri sikkelerde görülmektedir.

1) Hısn-ı Keyfa Artukluları

Fahreddin Kara Aslan (543- 570/1144- 1167)

⁹⁸⁶ Tekin, *a.g.m.*, aynı yer.

⁹⁸⁷ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, İstanbul 1990, önsöz.

⁹⁸⁸ İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s. 82.

⁹⁸⁹ s. 7 no.13.

⁹⁹⁰ Ahmet Çaycı, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, s. 279 n. 797. Ayrıca bu konuda bkz. S. Erdem. “Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1990, s. 72-80.

Birinci Sikke:

Fahredden Kara Aslan adına kesildiği bilinen ilk sikke 556 tarihlidir. Bakırdan yapılan sikkenin darb yeri yoktur.

Sağ elinde bir mızrak ya da asa, sol elinde bir küre tutmuş yarı beline kadar bir hükümdar tasvir edilmiştir. Tasvirin bulunduğu kısmın solunda “سنه ثنو” yazılıdır. سنه ثنو bu ibare ebced hesabına göre sikkenin darb edildiği tarihi olan 556’yi belirtmektedir. 500’yi، 50’yi ve 6’yı göstermektedir.⁹⁹¹Bu Sikkenin ön yüzünde:

الملك العلم

العالء

فخر الدين

Okunuşu: el-Melikü’l-âlem el-âdil Fahrüddîn

Etrafında:

قرا ارسلان بن داود بن ارتق⁹⁹²

Okunuşu: Kara Arslan bin Dâvud bin Artuk

İkinci Sikke:

Bakırdan yapılmıştır. Üzerinde 560 tarihi okunur.

Önyüzünde biraz sola dönük, kabarık saçlı bir insan tasviri vardır. Arapça şu ibareler yazılmıştır:

لا اله الا الله محمد رسول الله المستنء با الله

Okunuşu: La ilahe İllallâh Muhammed Resûl Allah el-Müstencid Billah

⁹⁹¹ Stanley Lane-Poole, *Numismata Orientalia Coins of The Urtuki Turkumans*, London, 1875, s.15.

⁹⁹² İbrahim Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*, I, s. 390, İsmail Galib, *Meskûkatı Türkmanî Kataloğu*, İstanbul 1311, s. 3; Lane Poole, *a.g.e.*, aynı yer.

Diğer yüzünde:

ملك الامرا قرا ارسلن بن داود بن سكان بن ارتق

Okunuşu: Melikü'l-Ümerâ Kara Arslan bin Dâvud bin Sökmen bin Artuk

Sağda ve solda sikkenin tarihi yazılıdır:

ستين و حمسماء⁹⁹³

Okunuşu: Sittin ve hâmse-mie

Üçüncü Sikke:

Darb yeri ve tarihi belli değildir. Viktoria tasviri. Sağa doğru bir elinde VOT / XXX yazılı bir levha tutmuş, diğer elinde bir dal var, ayakları altında SIS yazılıdır.

Etrafında:

VICTORIA CONSTANTINI AUG

Diğer yüzde:

الملك العالم العادل

Okunuşu: el-Melikü'l-'âlem el-'âdil

Etrafında:

فحرالدين قرارسلان بن داود بن ارتق⁹⁹⁴

Okunuşu: Fahreddîn Kara Arslan bin Dâvud bin Artuk

Nureddin Muhammed (570–581/1167–1185)

Birinci Sikke

⁹⁹³ Artuk, *a.g.e.*, s. 391; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 4; Lane Poole, *a.g.e.*, aynı yer.

⁹⁹⁴ Artuk, *a.g.e.* aynı yer, İsmal Galib, *a.g.e.*, s. 5; Lane Poole, *a.g.e.*, s. 17.

Darb yeri bulunmayan sikke 571 tarihlidir. Bakırdan yapılmıştır. Sikkenin üstünde sağa dönük sağ eli yukarda, başı haleli bir melek tasviri vardır. Sikkenin bir yüzünde:

سنة احد وسبعين وحمسها

Okunuşu: Sene Ahda ve sebîn ve Hamse-mie

Diğer yüzünde:

ملك الامرا محمد بن قرا ارسلان

بن داود بن سكرمان بن ارتق

نصير امير المؤمنين

الامام المستغى با مر الله⁹⁹⁵

Okunuşu:

Melikü'l-Ümerâ Muhammed bin Kara Arslan

bin Dâvud bin Sökmen bin Artuk

Nasîr u Emîrû'l-Mümînîn

El-İmâm Müstağî bi Emrullâh

İkinci sikke:

Bu bakır sikkenin darb yeri belli değildir. Üzerinde 576 tarihi yazılıdır. Kubbeli bir taht üzerine oturmuş, sağ elinde bir küre tutan bir hükümdar tasviri edilmiştir. Kubbeli tahtın her iki yanında da birer melek vardır. Etrafında:

سنة ست ثبعين خمس ماء

Okunuşu: Sene sitte tısîn ve hamse-mie

⁹⁹⁵Artuk, *a.g.e.*, s. 392; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 7; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 18.

Diğer yüzde:

ملك الامرا محمد بن قرا ارسلن

بن داود بن سكرمان بن ارتق

نصير امير المؤمنين

الامام الناصر لدين الله⁹⁹⁶

Okunuşu: Melikü'l-Ümerâ Muhammed bin Kara Arslan

bin Dâvud bin Sökmen bin Artuk

Nasîr u Emîrû'l-Mümînîn

el- İmam Nâsırüddîn Allah

Üçüncü sikke:

Üzerinde 578 tarihi yazılı sikkenin darb yeri Hasankeyf'dir. Başı sola dönük, üstünde diadem bulunan bir insan figürü vardır. II. Selevkos'un sikkesi tipindedir. Sikkenin etrafında:

على اسم الله ضرب بالحصن سنة ثمان و سبعين و خمسماء

Okunuşu:

Ali İsm Allah durube bi Hısn sene semân ve seb'în ve hamse-mie

Diğer yüzde:

ملك الامرا محى

العدل نورالين

محمد بن قرا ارسلان

⁹⁹⁶Artuk, *a.g.e.*, s. Aynı yer; İsmail Galib, *a.g.e.*, s.8; Lane-Poole, *a.g.e.*, aynı yer.

بن ارتق نصير

الا امام النا صرر

لدين الله

ملعون من يعيره⁹⁹⁷

Okunuşu:

Melikü'l-Ümerâ Muhi ? el-'âdil Nûreddin Muhammed

bin Kara Arslan bin Artuk Nasîru'l-Îmâm en-Nâsiruddîn Allah

.....

Kutbeddin II. Sökmen (581 – 597 / 1185–1200)

Birinci Sikke:

581 tarihli sikkenin darb yeri Hısnıkeyfa'dır. Bakırdan yapılmıştır. Sâsâni sikkeleri tipindedir. Başı taçlı, sola dönük ve sakallı bir hükümdar tasviri vardır. Etrafında:

على اسم الله ضرب بالحصن سنة احدى و ثمانين و خمس ماءة

Okunuşu:

Ali İsm Allah durube bi Hısn sene Ahda ve semânîn ve hamse-mie

Etrafında:

الملك العادل قطب

الدين سكرمان بن

محمد بن قرا ارسلان

⁹⁹⁷ Artuk, *a.g.e.*, s. 393; Lane-Poole, *a.g.e.*, s..19.

بن ارتق معين الامام النصر

الملك الناصر

لد ين الله

صلاح الدين⁹⁹⁸

Okunuşu:

el-Melik el-'âdil Kutbeddîn Sökmen bin Muhammed

bin Kara Arslan bin Artuk muin ? el-İmam Nâsıruddin Allah

el-Melikü'l Nasîr Sâlâhaddîn

ikinci sikke :

584 tarihli bakır sikkenin darb yeri bilinmemektedir. Farklı yönlerde bakan iki büst tasvir edilmiştir.

Ön yüzünde:

سنة اربع و ثلثين و خمسمه

Okunuşu:

Sene Erba' ve semânîn ve hamse-mie

Diğer yüzde:

الملك العادل قطب

الدين سكران بن

محمد بن قرا ارسلان

بن ارتق معين الامام النصر

⁹⁹⁸Artuk, *a.g.e.*, s. 393; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 9.

الملك الناصر

لدين الله

يسف بن ايوب⁹⁹⁹

Okunuşu:

el-Melikü'l-'adil Kutbeddîn Sökmen bin Muhammed bin Kara Arslan

bin Artuk muin el-İmam Nâsıruddîn Allah

el-Melükü'l Nâsır Yusuf bin Eyyûb

Üçüncü sikke:

594 tarihli ve bakırdan imal edilmiştir. Bu sikkenin de darb yeri yoktur. Sağ elinde bir asa ve sol elinde ise bir küre tutan, başında sorguçlu taç bulunan hükümdar tasvir edilmiştir. Bizans imparatoru I. Justinianus sikkelerinin bir taklidi şeklindedir. Ön yüzünde:

سنة اربع وتسعين وخمس مائة

Okunuşu:

Sene Erba' tis'în ve hamse-mie

Diğer yüzde:

قطب الدين سكرمان

بن محمد بن قرا ارسلان

الامام الملك المسعود الناصر

امير المؤمنين¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁹ Artuk, *a.g.e.*, s.. aynı yer; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 10; Lane-Poole, *a.g.e.* s. 20.

¹⁰⁰⁰ Artuk, *a.g.e.*, s. 394; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 11; Lane-Poole, *a.g.e.*, aynı yer.

Okunuşu:

Kutbeddîn Sökmen bin Muhammed bin Kara Arslan

el-İmam el-Melikü'l Mes'ûd Nasîru emîrû'l-Mümînîn

Nâsireddin Mahmud (597 -619 / 1200–1222)

Birinci Sikke:

Bakırdan yapılan sikkenin darb yeri Hısn-ı Keyfâ, tarihi 610'dur. Sikkede çift başlı bir karakuş (kartal) ve bunun göğsü üstünde V damgası bulunur. Etrafında:

ضرب بالحصن سنة ٦١٠

Durube bi Hısn sene 610

Öteki yüzde:

الامام الملك الصالح

محمود بن ارتق

الملك عادل ابو بكر

الناصر امير المومنين¹⁰⁰¹

Okunuşu:

El-İmam el-Melikü'l-Salih Mahmud bin Artuk

el-Melikü'l-'adil Ebû Bekr

en-Nâsıru emîrû'l Mümînîn

İkinci Sikke:

¹⁰⁰¹ Artuk, *a.g.e.*, s. 395; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 12. İsmail Galib, sikkenin ilk bakışta 615 şeklinde okunmuş olmasına rağmen, sikkenin gerçek tarihinin "610" olduğunu belirtmektedir.

Bakırdan yapılan bu sikke 614 yılında Amid (Diyarbakır) de darb edilmiştir. Çift başlı bir karakuş (kartal)ve kanatlarının yukarı kısmında iki insan başı tasvir edilmiştir. Etrafında:

V الملك الصالح ناصرالدنيا والدين محمود بن محمد بن ارتق

Okunuşu:

el-Melikü'l-Salih Nâsiruddünya veddîn Mahmud bin Muhammed bin Artuk

Öteki yüzünde:

السلطان الغالب عزالدنيا والدين كيكأوس بن كيكسرو

بن قلع ارسلان

V¹⁰⁰²

Okunuşu:

es-Sultanu'l Ğalib İzzüddünya veddin Keykâvus bin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan

Üçüncü Sikke :

Bakır sikke, 617 tarihli. Darb yeri Amid. Çift başlı, çift kanatlı bir kara kuş (kartal) tasviri vardır. Sikkenin bir yüzünün etrafında iç kısmında:

الملك الصالح ناصر الدين

Okunuşu:

el-Melikü'l-Salih Nâsiruddîn

dışında etrafında

محمود محمد بن قرا ارسلان بن ارتق

¹⁰⁰² Artuk, *a.g.e.* s. 394.; Lane-Poole, *a.g.e.*, s.20.

Okunuşu:

Mahmud (bin) Muhammed bin Kara Arslan bin Artuk

Öteki yüzde mührü Süleyman'ın ortasında:

الملك الكامل

Okunuşu:

el-Melikü'l-Kâmil

Mührü Süleyman'ın yıldızları içinde:

ضرب بامد سن سبع عشر ستما

Okunuşu:

Durube bi Amid Sene Seb'a âşere (ve) Sitte-mie

Yıldızın dışında :

الا امام الناصر احمد ناصر الدين محمود¹⁰⁰³

Okunuşu:

el-İmam Nâsiruddîn Ahmed Nâsiruddîn Mahmûd

Rükneddin Mevdûd (619 – 629 /1222–1231)

Birinci Sikke:

Amid'de darb edilen bu bakır sikkenin tarihi 621'dir. Sikkenin bir yüzünde çift başlı karkuş tasviri vardır.

الملك المسعود

صرب بامد

¹⁰⁰³ Artuk, *a.g.e.*, s. 394; İsmail Galip, *a.g.e.*, s. 14; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 21.

سنه ٦٢١

Okunuşu: el-Melik'ül-Mes'ud durube bi Amid sene 621

Sağda : محمود بن ارتق

Solda: ركن الدين

Altta: مودود

Okunuşu: Mahmud bin Artuk Rukneddîn Mevdud

Diğer yüzde üstten alta doğru:

لا اله الا الله

الملك الا

الملك الكامل

شرف موسى

الامام الناصر

Sağda : لدين الله امير المؤمنين

Solda: محمد رسول الله¹⁰⁰⁴

Okunuşu: La Îlâhe İllallâh el-Melik el-Kâmil el-Eşref Musa

El-imâm Nâsiruddîn Allah emîrû'l-mu'mînîn Muhammed Resul Allah

İkinci Sikke:

624 yılında Amid'de darb edilmiştir. Sikkenin ön yüzünde:

الملك

الكامل ناصر الدين

¹⁰⁰⁴ Artuk, *a.g.e.*, s. 395; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 15; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 22.

الملك الا

شرف مظفر الدين

موسى بن ابى بكر

ضرب با مد

سنة اربع¹⁰⁰⁵

Okunuşu:

el-Melikü'l-Kâmil Nâsiruddîn

el-Melikü'l-Eşref Muzaffuruddîn Musa bin Ebû Bekr

durube bi Âmid

2) Harput Artukluları

Nuruddevle Belek Gazi

Haleb'te 518'de darb edilen sikke, Belek Gazi'ye ait günümüze kadar ulaşmış tek sikkedir. Billion (Dirhem) dan yapılan sikke uzun zaman toprak altında kaldığı için iyi durumda değildir.¹⁰⁰⁶ Sikkenin bir yüzünde:

Üstte: السلط

Solda: ان المو

Altta: ظم

Sağda: سنخر

Okunuşu:

es-Sultanu'l-Muazzâm Sencer

¹⁰⁰⁵ Artuk, *a.g.e.*, aynı yer.

¹⁰⁰⁶ Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, İstanbul 1990, s. 24.

Etrafında: لا اله الا الله و حده لا شريك له محمد رسول الله

Okunuşu: La İlâhe İllallâh Vahdehu Lâ Şerik Lehû Muhammed Resul Allâh

Diğer yüzde üstte: فخر

Solda: الدين

Altta: غازی Sağda: بلك

Okunuşu:

Fahruddîn Belek Gazi

Etrafında: بحلب سنه ثمان¹⁰⁰⁷

Okunuşu:

(Durube) bi Haleb Sene Semân (ve aşere ve Hamse-mie)

İmâdeddîn Ebû Bekir 581 – 600 (1185–1203)

Birinci Sikke:

Darb yeri yoktur. Bakırdan yapılan sikkenin tarihi 590 olarak okunur. Sola dönük diademli bir insan büstü tasviri vardır. Sikkenin diğer yüzünde:

ملك الامرا

ابو بكر بن

قرا ارسلان بن

ارتوق الامام النا

صرلدين الله

سنه تسعين خمس مائه¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁷ Artuk, *a.g.e.*, s.82.

Okunuşu:

el-Melikü'l-Ümerâ Ebû Bekr bin Kara Arslan bin Artuk

el-İmam Nâsiruddîn Allah

sene tıs'în hamse hamse-mie

İkinci Sikke:

Bu sikkenin de darb yeri yoktur. Bakırdan yapılan sikkenin tarihi 582'dir. Ön yüzde ejderhaya binmiş, sola dönük çıplak bir insan tasviri vardır. Diğer yüzde:

ملك الامرا محى

العدل عما د الدين

ابو بكر بن قرا ارسلان

بن ارتق نصير

الامام الناصر

لدين الله

سنه اثنين وثمانين¹⁰⁰⁹

Okunuşu:

Melikü'l-Ümera....

el-'adil İmâduddîn Ebu Bekr bin Kara Arslan bin Artuk

Nâsıru'l İmam Nâsiruddîn Allah

Sene isneynen ve semânîn (hamse-mie)

¹⁰⁰⁸ Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*, I, 396; İsmail Galib, *a.g.e.*, 21; Lane-Poole, *a.g.e.*, s.23. Lane-Poole ayrıca bu hükümdarın 585 ve 588 tarihli siklerini de aynı sayfada göstermektedir.

¹⁰⁰⁹ Artuk, *a.g.e.*, s. 396.

3) Mardin Artukluları

Hüsâmeddin Timurtaş (516 – 547/1122 – 1152)

Birinci Sikke:

Darb yeri ve tarihi yoktur. Bakırdan yapılan sikkenin bir yüzünde sağa dönük bir diademli insan büstü yer alır. Sikkenin diğer yüzünde:

ایل غازی

الملك العالم

العادل حسا

م الین V

Sağında : تمر تاش بن :

Solunda : ¹⁰¹⁰ بن ارتوق :

Okunuşu:

İlgazi el-Melikü'l-âlem el-'adil Hüsameddîn Timurtaş bin Artuk

Necmeddin Alpı (547 – 572/1152- 1176)

Birinci Sikke:

Tarihi ve darb yeri olmayan bu bakır sikke eski Roma sikkeleri tipindedir. Yüz yüze bakan diademli iki insan büstü tasvir edilmiştir. Büstlerden birinin gerdanın üzerinde نم الدين (Necmeddîn) ve bu iki büstün bulunduğu ön yüzde ملك V ve damgası ديار بكر (Melik Diyar Bekr) yazılıdır.

¹⁰¹⁰ Artuk,*a.g.e.*, anı yer; İsmail Galip, *a.g.e.*, s. 25; Lane-Poole,*a.g.e.* s. 24.

Diğer yüzde ise ayakta durmuş bir vaziyetteki imparatoru takdis eden Meryem tasviri vardır. Bu şekliyle sikke Bizans İmparatoru II. John Komnenos'un sikkeleri tarzındadır. Bu tasvirin etrafında:

ابو المظفر الپى بن تمر تاش

بن ایل غازی بن ارتق¹⁰¹¹

Okunuşu:

Ebû'l Muzaffer Alpı bin Timurtaş bin İlğazi bin Artu

İkinci Sikke:

558 tarihli¹⁰¹², bakırdan yapılan sikkenin darb yeri yoktur. Sikkenin bir yüzünde, orta tarafında sola dönük, diademli insan büstü yer alır. Etrafında:

الملك العالم العادل نجم الدين ملك ديار بكر

Okunuşu:

el-Melikü'l-'âlem el-'âdil Necmeddîn Melik Diyar Bekr

Diğer yüzde ortada başında taç bulunan bir hükümdar tasviri, etrafında da:

ابو المظفر الپى بن تمر تاش

بن ایل غازی بن ارتق سنه

Sağında: ثمان و خمسين Solunda : خمسماء

Okunuşu: Ebû'l Muzaffer Alpı bin Timurtaş bin İlğazi bin Artuk

Sene Semân ve Hamsîn Hamse-mie

¹⁰¹¹ Artuk, *a.g.e.*, s. 397; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 29. İsmail Galib s.28'de bu sikkenin basım tarihi ve yeri olmayan gümüşden darb edilen bir örneğini de vermiştir. Gümüş ve bakır sikkedeki resim ve yazılar aynıdır. Lane-Poole, *a.g.e.* s. 25.

¹⁰¹² Artuk, *a.g.e.*, s. 397; İsmail Galib, *a.g.e.*, 29; Lane-Poole,*a.g.e.*, aynı yer. Bu sikkenin farklı bir tipini göstermektedir.

Kütbeddin II. İlgazi (572-580/1176-1184)

Birinci Sikke:

Darb yeri ve tarihi yoktur. Bakırdan yapılan sikkenin ortasında noktalı bir kare içinde sağa doğru dönmüş, başı diademli bir insan büstü tasvir edilmiştir. Sikke bu haliyle Bizans İmparatoru I. Constantin'in sikkelerine benzemektedir. Bu tasvirin bulunduğu kare şeklin üstünde تمر تاش بن (bin Alpi bin) alt tarafında (Timurtaş bin) solunda ايل غازی (İlgazi) sağında بن ارتق (bin Artuk) yazılıdır.

Diğer yüzde yukardan aşağıya doğru:

ايل غازی

لمو لا نا الملك العالم

العا دل قطب الدين

ملك الا مرا شاه

¹⁰¹³ديار بكر

Okunuşu:

Mevlana el-Melikü'l-'âlem el-'âdil Kutbeddîn İlgazi

Melikü'l Ümerâ Şah-ı Diyar Bekr

İkinci Sikke:

577 tarihli bakır sikkenin darb yeri bilinmemektedir. Ön yüzde diademli iki insan büstü tasvir edilmiştir. Bizans İmparatoru I. Heraclius ve oğlu ile birlikte tasvir edilen Bizans sikkelerinin taklit edilmiştir. Yine önyüzde: سبع سبعين حمساء (Seb'â Seb'in Hamse-mie)

قطب الدين بن نخم الين بن حسام الين : Diğer yüzde sikkenin etrafında :

¹⁰¹³ Artuk, *a.g.e.*, s. 398; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 32; Lane-Poole, *a.g.e.* s. 28.

Okunuşu:

Kutbeddîn İlgazi bin Necmeddîn bin Hüsameddîn

Ortasında: الناصرالدين اميرالمؤمنين هذا الدرهم

V يعيره¹⁰¹⁴ ملمون

Okunuşu:

en-Nâsiruddîn Emîrû'l-Mümînîn Heze ed-Dirhem malumun

Hüsâmeddin Yavlak Arslan 580 – 597/1184 – 1200

Birinci Sikke:

Darb yeri olmayan bu bakır sikkenin tarihi 581'dir. Bizans sikkeleri tarzındadır.

Önyüzün sağında ve solunda : حسا مالدين يولق ارسلان

Okunuşu:

Hüsameddîn Yavlak (Yoluk) Arslan

Diğer yüzde Süleyman yıldızının içinde: ايوب الملك الناصر سلاحالدينيا والدين يوسف بن

Okunuşu:

Eyyûb el-Melikü'l Nâsır Sâlâhüddünya veddin Yusuf bin

Süleyman yıldızının dışında darb tarihi : ضرب سنة احد ثمانين خمس مائة¹⁰¹⁵

Okunuşu:

¹⁰¹⁴ Artuk, *a.g.e.*, s. 399; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 34; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁰¹⁵ Artuk, *a.g.e.*, s. Aynı yer; İsmail Galib, *a.g.e.*, 40. Sayfa 39'da bu sikke ile aynı tarihli fakat ön yüzünde Hüsameddin Yavlak Arslan b. İlgazi yazılı bir sikke tanıtılmaktadır. Sayfa 40'da ise yine bu sikke ile aynı tarzda ve yazıları aynı olan 584 tarihli bir sikke daha gösterilmiştir. Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 28.

Durube Sene Ahda Semânîn Hamse-mie

İkinci Sikke:

Bakırdan yapılmış 589 tarihli bu sikkenin darb yeri yoktur. Ön yüzünde çeşitli şekilde duran dört insan tasvir edilmiştir.

Ortasında: الامام الناصرالدين امير المؤمنين

Okunuşu:

el-İmam Nasuruddîn Emîrû'l Mümînîn

Etrafında: حسام الدين ملك دياربكر يولق ارسلان بن ايل غازى بن ارتق

سنه تسع ثمانين خمس مائة¹⁰¹⁶

Okunuşu:

Hüsameddîn Meliki Diyar Bekr Yavlak (Yoluk) Arslan bin İlğazi bin Artuk

Sene Tis'â Semânin Hamse-mie

Üçüncü Sikke:

Darb yeri olmayan bu bakır sikke 596 tarihlidir. Zırhlı başlık ve gömlek giymiş, bağdaş kurmuş vaziyette bir insan tasviri vardır. Sağ elinde ve başının arka tarafında ufki olarak bir kılıç bulunan bu insan tasvirinin sol elinde kesik bir baş bulunmaktadır. Bu tasvirin bulunduğu yüzde Arapça şu ibareler yazılır: نور الدين اتابك (Nureddîn Atabek)

Ortada: الناصر الدين

الله امير

المؤمنين

¹⁰¹⁶ Artuk, *a.g.e.*, s.399; İsmail Galib; *a.g.e.*, 42. Sayfa 41'de 587 tarihli bir sikke tanıtılmaktadır. Yazılar ve şekiller aynıdır. Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 30.

Okunuşu:

en-Nâsuriddîn Allah Emîrû'l-Mümînîn

Etrafında (iç tarafta) : الملك ا لافضل على والملك الظاهر غازى بن الملك الناصر

Okunuşu:

El-Melükü'l-Efdal Ali ve el-Melikü'z-Zahir Gazi bin el-Melikü'l Nâsır

Etrafında (dış tarafta) : حسام الدين يولق ارسلان ملك ديار بكر

بن ايل غازى بن ارتق ضرب سنه ست و تسعين¹⁰¹⁷

Okunuşu:

Hüsameddîn Yavlak (Yoluk) Arslan Melik-i Diyar Bekr

bin İlğazi bin Artuk Durube Sene Sitte ve Tis'în (Hamse-mie)

Nâsırüddîn Artuk Aslan (597–637 /1200–1239)

Birinci Sikke:

Mardin'de darb edilen bakırdan sikkenin tarihi 599'dur. Kentaur denilen belden yukarısı insan aşağısı at olan ve arkasındaki ejdere ok fırlatan bir tasvir vardır.

Etrafında: بماردين سنه تسع و تسعين خمسماءه

Okunuşu:

(Durube) bi Mardin Sene Tis'â ve Tısîn Hamse-mie

Diğer yüzde yukardan aşağı doğru:

بن يوب

¹⁰¹⁷ Artuk, *a.g.e.*, s. 400; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 44.

الناصر لدين الله امير

المؤمنين الملك

العادل ابو بكر

ملك ديار بكر

Okunuşu:

bin Eyyûb

en-Nâsiruddîn Allah Emîrû'l-Mümînîn el-Melikü'l Adil Ebû Bekr Meliki Diyar Bekr

Sağda: ناصرالدين solda: ارتق ارسلان¹⁰¹⁸

Okunuşu: Nâsirüddîn Artuk Arslan

İkinci sikke:

Gümüş'ten yapılan Artuklu sikkelerinden biri olan sikke 625 tarihli olup darb yeri Düneysir'dir. Ön yüzünde:

الامام المستنصر بالله

* ارتق *

الملك المنصور

خمس و عشرين و ستماءه

Okunuşu:

el-İmam Mustansır Billah

Artuk

el-Melikü'l Mansur

¹⁰¹⁸Artuk, *a.g.e.*, s. 401; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 48; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 33.

Hamse İşrîn ve Sitte-mie

Diğer yûzde:

بد نيسر سنه

السلطان المعظم

كيقبا د بن كيخسرو

ضرب هذا الدرهم¹⁰¹⁹

Bi Düneysir Sene

es-Sultânu'l-Muazzam Keykubad bin Keyhüsrev

durube heze ed-dirhem

Üçüncü Sikke:

Hısn-ı Keyfa'da basılan 628 tarihli sikke gümüşten darb edilmiştir.

Ortada Süleyman mührü içinde: الامام المستنصر بالله امير المؤمنين

Okunuşu: el-İmam Mustansır Billah Emîrü'l-Mümînîn

Etrafında : لا اله الا الله محمد رسول الله

Okunuşu: La İlahe İllallah Muhammed Resul Allah

Diğer yûzde Süleyman mührü içinde: محمد الملك الكامل الملك المنصور ارتق

Okunuşu: Muhammed el-Melikü'l-Kamil el-Melikü'l-Mansur Artuk

Etrafında: ضرب بكيف سنه ثمان و عشرين ستماءه¹⁰²⁰

Okunuşu:

¹⁰¹⁹ Artuk, *a.g.e.*, s. 400. Sayfa 401'de Düneyser'de Artuk Aslan'ın , metbu olduğu Türkiye Selçuklu Sultanı II. Giyaseddin Keyhüsrev adına 636'da darb ettiği bir gümüş sikke tanıtılmaktadır.. İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 62. Lane-Poole, *a.g.e.*, s.36.

¹⁰²⁰ Artuk, *a.g.e.*, s. 401; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 63; Lane-Poole, *a.g.e.*, s.37.

Durube bi Keyfâ Sene Semân ve İşrîn Sitte-mie

I. Necmeddîn Gazi (637–658/1239–1259)

Birinci Sikke:

Mardin’de darbedilen sikke gümüştten olup 642 tarihlidir.

Ön yüzde orta:

الامام المستعصم بالله امير المؤمنين

Okunuşu: el-İmam Mustâsım Billâh Emîrû'l-Mümînîn

Etrafında : لا اله الا الله و حده لا شريك له محمد رسول الله :

Okunuşu: Lâ İlahe İllallah Vahdehu Lâ Şerik Lehu Muhammed Resul Allah

Diğer yüzde ortada: الملك الصالح نخم الدين ايوب

الملك السعيد غاذى بن ارتق

Okunuşu:

el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb

el-Melikü's-Said Gazi bin Artuk

Etrafında: ضرب بماردين المحر و سه (سنه) اثنتين و اربعين ستماءه¹⁰²¹

Okunuşu: Durube bi Mardin el-Muhrü ? Sene İsneteyn ve Erba'în Sitte-mie

İkinci Sikke:

Mardin’de darb edilen bu sikke 648 tarihli olup gümüştten yapılmıştır.

Süleyman mührü içinde: الامام المستعصم بالله امير المؤمنين

Okunuşu: el-İmam Mustâsım Billah Emîrû'l Mümînin

¹⁰²¹ Artuk, *a.g.e.*, s. 405.

Etrafında: لا اله الا الله محمد رسول الله

Okunuşu: Lâ İlahe İllallah Muhammed Resul Allah

Diğer yüzde: الملك الصالح ايوب الملك السعيد غاذى

Okunuşu: el-Melikü's-Salih Eyyûb el-Melikü's-Said Gazi

Etrafında: ¹⁰²² ضرب بماردين سنه ثمان و اربعين و ستماءه

Okunuşu: Durube bi Mardin Sene Semân ve Erba'în ve Sitte-mie

Kara Arslan (658–691 /1259–1291)

Birinci Sikke:

651 tarihli bu gümüş sikke Mardin'de darb edilmiştir. Ortada Süleyman mührü içinde:

الملك المظفر

قرا ارسلان

.....

Okunuşu: el-Melikü'l Muzaffer Kara Arslan

Diğer yüzde Süleyman mührü içinde:

هو لا كو

المظم

Okunuşu: Hulagu el-Muazzam

Etrafında: ¹⁰²³ ضرب ب مر دين سنه احد خمسين ستماءه

¹⁰²² İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 69. Lane-Poole s.40-41'de bu hükümdarın Mardin'de darb edilmiş değişik tarihli bakır ve gümüş sikkelerini göstermiştir

Okunuşu: Durube Mardin Sene Ahda Hamsîn Sitte-mie

İkinci Sikke:

Darb yeri olmayan bakır sikkenin tarihi yoktur.

Sikkenin bir yüzünde ortada: الملك المظفر قرا ارسلان

Okunuşu: el-Melikü'l-Muzaffer Kara Arslan

Etrafındaki yazılar okunmuyor.

Diğer yüzde ortada:

هو لا كو

المظم¹⁰²⁴

Okunuşu: Hülagu el-Muazzam

Şemseddin I. Dâvûd (691–693/ 1291–1293)

Birinci Sikke:

Bakır sikke, darb yeri ve tarihi yok. Ön yüzünde bir tahtın üstünde oturmuş Hz. İsa tasviri yer alır. Hısn-ı Keyfâ Artuklularından Fahreddin Kara Arslan'ın sikkeleri tipindedir.

Diğer yüzde:

الملك العا.....

العادل شمس

الدنيا و الدين¹⁰²⁵

¹⁰²³ Artuk, *a.g.e.*, s. 406. Lane-Poole, s.42'de Kara Arslan'ın tarihsiz Hülagü adına kesilmiş bir başka sikkesini de tanıyor.

¹⁰²⁴ Artuk, *a.g.e.*, s. Aynı yer; İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 75; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 42.

Okunuşu: el-Melikü'l a'(lem) el-'âdil Şemsüddünya veddîn

II. Necmeddin Gâzi (693–712/ 1293–1312)

Birinci Sikke:

Darb yeri olmayan bakır sikkenin tarihi 698'dir. Bir yüzünde noktalı ve düz daire içinde bir insan yüzü tasvir edilmiştir. Etrafında:

لا اله الا الله (و حد ه لا شريك له) محمد رسول الله

Okunuşu: Lâ İlahe İllallah (vahdehu Lâ Şerik Lehu) Muhammed Resul Allah

Diğer yüzde:

(غازى)

السلطان الا عظم

ظل الله فى العالم

الملك المنصر

نخم الدين ابو الفتح

سنه ثمان و (تسعين) و ستماء¹⁰²⁶

Okunuşu: (Gazi) es-Sultanü'l-'Âzam Zillullah fi Âlem

el-Melikü'l Mansur Necmeddîn Ebû'l Feth

Sene Sem'ân ve (Tıs'în) ve Sitte-mie

Şemseddin Salih (712–765/ 1312–1364)

Birinci Sikke:

¹⁰²⁵ Lane-Poole, *a.g.e.*, s.42. Lane-Poole kesin olmamakla beraber sikkenin Şemseddin Davud'a aid olabileceğini belirtiyor.

¹⁰²⁶ Artuk, *a.g.e.*, aynı yer; İsmail Galib, *a.g.e.*, s.76.

740 tarihli gümüş sikke Hısn-ı Keyfâ'da darb edilmiştir. Sikkenin bir yüzünde çifte daire içinde: لا اله الا الله *له

Etrafında: محمد رسول الله وحده Okunuşu: Muhammed Resul Allah vahdehu

Diğer yüzde: السطان

الملك الصالح

خلد الله ملكه

Okunuşu: es-Sultan el-Melikü'l-Salih halledel'âhu mülkehu

Etrafında: سنة اربعين سبعماء ضرب بحصن.¹⁰²⁷

Okunuşu: Sene Erba'în Seb'â-mie durube bi Hısn

İkinci Sikke:

Mardin'de darb edilen gümüş sikkenin tarihi belirsizdir. Sadece “seb'a” okunmaktadır. Sikkenin bir yüzünde ortasında:

ضرب

فى دولة السلطان

الملك الصالح

خلد الله ملكه

مردين

Okunuşu: Durube

Fi devleti's-Sultân el-Melikü's-Sâlih Halledel'âhu mülkehu Mardin

Etrafında: فى * سنة * * سبع * ماء

¹⁰²⁷ İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 77.

Okunuşu: fi ... Sene ... Seb'a ... mie

Diğer yüzde sikkenin ortasında:

لا اله الا الله محمد رسول الله

Okunuşu: Lâ İlahe İllallah Muhammed Resul Allah

Ayrıca dört halifenin adları yazılıdır:

ابو بكر عمر عثمان علي

Okunuşu: Ebu Bekr Ömer Osman Ali

etrafında:

..... * * س * امير * المو¹⁰²⁸

Okunuşu: S ... emîr .. el-mu(minîn ?)

Üçüncü sikke:

Bakırdan yapılan sikkenin tarihi ve darb yeri yoktur. Sikkede çift başlı karakuş (kartal) tasviri vardır. Kanatlarının altında sağ tarafda الملك (el-Melik) solda الله (Allah) yazılıdır. Etrafındaki yazılar okunmuyor, sadece ماء (Mie) okunmaktadır.

Diğer yüzde ortada:

السلطان

الملك الصالح

خلد الله ملكه¹⁰²⁹

Okunuşu: es-Sultan el-Melikü'l Salih

¹⁰²⁸ İsmail Galib, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁰²⁹ Artuk, *a.g.e.*, s. 407.

Halledel'âhu mülkehu

Sağda ve solda dört halifenin adları yazılmış olmalı. Sadece “عثمان” (Osman) okunmaktadır.

El-Melik el-Mansur Ahmed (765–769/1364–1367)

Melikü'l-Mansur adına basılan bu sikke, Melik Salihın saltanatına rastlamaktadır. 748 tarihli gümüş sikkenin darb yeri Mardin'dir. Sikkenin ortasına bir daire içinde: لا اله الا

الله

Okunuşu: Lâ İlahe İl(lallah)

Etrafında:

محمد الا مين رسول الله

Muhammed el-emîn Resul Allah

Diğer yüzde etrafında:

ضرب بماردين فى سنة ثمان اربعين سبعمائه

Okunuşu: Durube bi Mardn fi sene semân erb□aîn seb□a-mie

Ortasında:

السلطان العادل الملك المنصور خلد الله ملكه¹⁰³⁰

Okunuşu: es-Sultan el-'adil el-Melikü'l-Mansur Halledel'âhu Mülkehu

El-Melik'ül Muzaffer Davud (769–778/1367–1376)

Birinci Sikke:

Amid'de darb edilmiş gümüş sikkenin tarihi 777'dir.

¹⁰³⁰ Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, s. 125.

Sikkenin bir yüzünde ortada: ضرب في دوله

الملك المظفر

خلد الله ملكه

بامد

Okunuşu: Durube fi Devlet

el-Melikü'l Muzaffer

Halledel'âhu mülkehu

bi Âmid

Etrafında: سبعة سبعين و سبعه

Okunuşu: Seb'a Seb'in ve Seb'a-mie

Diğer yüzde ortasında:

لا اله الا الله محمد رسول الله

Okunuşu: Lâ İlahe İllallah Muhammed Resul Allah

Sağda ve solda dört halifenin adları yazılıdır:

..... عمر عثمان علي¹⁰³¹

Okunuşu: (Ebû Bekr) Ömer Osman Ali

El-Melikü'z-Zahir Mecdeddîn İsâ (778-809/1376-1406)

Sultan İsâ adına Amid (Diyarbakır)'de kesilen bu gümüş sikkenin tarihi yoktur. Ortada daire içinde şu ibareler yer alır:

لا اله الا الله

¹⁰³¹ Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*, I, aynı yer.

Okunuşu: Lâ İlahe İllallah

Etrafında:

محمد الا مين رسول الله

Okunuşu: Muhammed el-emin Resul Allah

Diğer yüzde etrafında: ضرب امد فى سنه

Okunuşu: Durube Amid fi sene

Ortasında:

السلطان العادل (دل) الملك الظاهر خلد الله ملكه¹⁰³²

Okunuşu: es-Sultan el-‘adil el-Melikü’z-Zahir Halledel’âhü Mülkehu

SONUÇ

İbnü'l-Esîr'in girdiği her savaştan galip olarak ayrıldığını söylediği Artuk Bey'den adını alan Artuklular, Güney Doğu ve Doğu Anadolu'da üç asır gibi uzun bir süre hüküm sürdüler. Bölgenin karışık siyasî yapısına adepte olup varlıklarını korudular. Haçlılarla mücadelede cihadın bayraktarlığını ele aldılar. Özellikle Belek b. Behram'ın şahsında Artuklu adı gerek Haçlılar gerekse çevredeki yerli hükümdar ve emirler arasında uzun bir süre saygıyla anıldı. Ordinaryüs Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün bölgedeki Haçlı devletçikleri ile mücadele dışında ciddi bir varlıkları yoktu şeklinde acı ama gerçek yorumu Artuklu tarihini özetler niteliklidir. Öteyandan Artuklu siyasî tarihi küçük emirliklerin varlıklarını sürdürmek için izledikleri denge siyasetinin iyi bir örneğidir. Ünlü ve kadim bir aile olmaları sebebiyle bölgede bulunan devletler ve diğer emirler onlardan kız alıp ya da kız vermek suretiyle

¹⁰³² Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, s.127.

Artuklu hanedanına akraba olmuşlardı. Yapılan evlilikler siyâsî olmakla birlikte Artukluların o dönemdeki saygınlığını ve şöhretinin yaygınlığını göstermekteydi. Artukluların sahip oldukları topraklar Hristiyanlığın en eski mezheplerinden tutunda İslâm alemi içinde Harici yada Heterodoks olarak adlandırılan marjinal dini inanışlara ev sahipliği yapmıştı. Artuklu hükümdarlarının hepsi Sünnî geleneğine bağlı dindar kişilerdi, ancak içlerinden bazıları “filozofların dinine mensuptu” şeklinde din dışı olarak anılmıştı. Fakat Artukluları önemli yapan şey neydi? Bu sorunun cevabı Artuklu tarihinin son yüzyılı dikkatlice incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Artuklular yoğun bir Türkmen nüfüsüyle bölgeye yerleşmişlerdi. Artukluların zayıfladığı dönemlerde bölgede etkin duruma geçen Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri Artuklularla birlikte bölgeye yoğun olarak gelen Türkmen guruplarını İran ve Irak taraflarına göç etmelerine sebep oldular.

Artukluların çeşitli kaynaklarda Türkmenler üstünde büyük nüfuzları olduğu zikredilmektedir. Asker ihtiyaçlarını büyük çoğunlukla onlardan karşılıyorlardı. Artuklu emirlerinin paralı hassa askerlerine sahip olup olmadıkları bilinmemekle birlikte “gulâmlara” sahip olduklarına dair bir bilgi bulunmaktadır. Bunların dışında Artuklu emirlerinin “mendlük” adı verilen köleri bulunmaktaydı. Ve bunların kimileri yaptıkları inşâ faaliyetleri ile adları günümüze kadar kalmıştır. Üzerinde kuruldukları topraklar, dönemim büyük devletlerinin karşılaşma alanı alanıydı. Türkiye Selçukluları-Eyyübî, Memlûk-İlhanlı, Memlûklu-Timur mücadelesi Artuklu toraklarında ya da onların sınırlarında cereyan etmişti. Sıklıkla istila ile karşı karşıya gelen Artuklu toprakları bu akınlar nedeniyle ekonomik ve sosyal açıdan buhranlı dönemler geçiriyordu. Moğolların Ortaçağ İslâm dünyasında yarattığı dehşet ve geçtikleri her yerde arkalarında bıraktıkları harap şehirleri düşünürsek, bölgenin küçük emirliklerinden biri olan Artukluların bundan nasıl etkilendikleri ortaya çıkmaktadır. Bütün bunlara rağmen halkın Artuklu yöneticilerine meyilli oldukları onların yönetiminden şikâyetçi olmadıkları görülmektedir. Artukluların halka ağır vergi yükü yüklememeleri, ticareti kolaylaştıran teşviklerde bulunmaları Artuklu ülkesinde ticaretin ve tarımın canlılığının sürdürülmesini kolaylaştırdı. Bugün Mardin iline bağlı Kızıltepe ilçesi bir diğer adıyla Düneysir Artuklular zamanında

kurulan önemli bir ticaret merkezi olmuştur. XIII. yüzyıl başlarına kadar bu Pazar işlek haldeydi.

Hâkimiyet sembolleri olan sikkelerinde Bizans etkisi görülmesine rağmen, üzerlerinde yer alan insan figürleri nedeniyle ayrı bir yere sahiptiler. İslâmî sikke darbında genel anlamda insan figürü kullanılmamasına rağmen Artuklu sikkeleri bu yönüyle ayrılmaktadır. Sikkelerin üstünde metbû olarak tandıkları Salâhaddin Eyyûbî, Alâeddin Keykûbad ve Hûlagü adlarının yer alması Artukluların varlıklarını korumak için izledikleri barışçı siyasetin kanıtıdır.

Artuklu toprakları çeşitli dillerin konuşulduğu birçok farklı dinden insanların yaşadığı bir yerdi. Halka dini açıdan baskı kurmadılar. Topraklarında yaşayan gayrimüslim halkları dinlerini serbestçe yaşayacakları şekilde özgür bırakmışlardı. Üretime katkı sağlayıp devlete vergi verdikleri sürece Artuklu topraklarında yaşayan her çeşit dini gurup ve halkı işlerinde serbest hareket edebilmekteydi. Gayrimüslim halka İslâmın Zımmî hükümlerini uyguladılar fakat bunu yaparken bile sertlik göstermediler. Artuklular Memlûkler gibi Arapça konuşulan toprakların yöneticisiydiler. Saraylarında Arapça konuşuluyordu, eğitim dili Arapçaydı. Onlardan farklı olarak, bu topraklarda doğmuş ve Anadolu'nun İslâm'a açılmasına hizmet etmişlerdi.

Devlet teşkilatları tüm Türk-İslâm Devletlerinin teşkilatlarıyla aynı özelliktedir. İktidar babadan oğula geçiyordu. Hanedanın diğer üyeleri de tahta geçebilmekteydi. Artuklu emîrleri eski Türk hâkimiyet anlayışına göre ülkelerini oğulları ve akrabaları arasında paylaştırmıştı. Taht, bir önceki emîrin oğlu veya kardeşi yahut amcasına bırakılıyordu. İktidardaki emîrin meşruluğu Artuk Bey'in soyundan gelmesine bağlıydı. Bu veraset sistemi Artuklularda sistemli bir biçimde uygulandığı için, Artuklularda bir emîr ölünce taht kavgalarına rastlanmamıştır. Ve belkide onların bu kadar uzun süre ayakta kalmalarının nedenlerinden biri de bu olmalıdır. Artuklu sarayında görülen görevliler, Türkiye Selçukluların'da rastladığımız görevlilerin birer küçük kopyasıdır. Artuklu emîrlerinin saraylarında "harem ağaları", "gulâmlar", "memlûkler", "çavuşlar" gibi birçok görevli

bulunmaktaydı. Artuklu ordusu genel anlamda Türkmen aşiretlerinden sağlanan kuvvetlerle oluşturulmuştu. Büyük devlet görevlilerinin ve vezirlerin iktâ arzileri bulunmakla beraber bu arazilerden devlete asker yetiştirme gibi bir yükümlülükleri yoktu. Araziyi ekip biçen halktan ister Müslüman olsun ister gayri Müslim olsun aldıkları vergiler çevredeki devletlere göre daha azdı. Mardin Artuklularından Timurtaş'ın âlim biri olarak tanınması bu hanedan içinden çıkan hükümdarların ilime ve ilmî çalışmalara önem verdiklerinin göstergesiydi. Artuklu vezirleri şair, ilahiyâtçı ve dilci gibi birçok alanda kendini yetiştirmiş âlim kişilerdi. Ülkelerinin her yerini medrese ve hastahanelerle donatmışlardı. Artuklular, Eyyûbî, Türkiye Selçukluları, Memlûkler ve İlhanlı Moğolları gibi güçlü devletlere çevrelenmişti. Toprakları sık sık istilâ ve yağma akınlarıyla tahrip oluyordu. Yinede Artuklular, ülkelerini sahip oldukları güçlü malî teşkilatları sayesinde bu kayıplarını telafi etmeye çalıştılar. Önemli ticari yollara yakınlıkları Artukluları önemli bir ticari merkez olarak gelişmesini sağlamıştı. Fakat tüm tarihi boyunca istilalara açık kalması ticari yoğunluğu engelledi. Artuklular, hanedanlarının sonlarına doğru kendileri gibi Türkmen olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu oymaklarıyla ölüm kalım mücadelesine giriştiler. Artuklular bu dönemde Mardin merkez olmak üzere varlıklarını sürdürmeye çalışmaktaydı. Ömrünü tamamlayan Artuklulara Karakoyunlular son vermesiydi bile, belkide bir süre sonra kuvvetlendiğini gördüğümüz Akkoyunlular son verecekti. Bugün Artuklu adı hâkim oldukları topraklarda bıraktıkları çeşitli cami, medrese, köprü ve kale burçlarıyla halen yaşamaktadır.

Artukluların yıkılmasından yaklaşık elli yıl bile geçmeden, Artuklu topraklarının demoğrafik yapısının yavaş yavaş değişip, Artuklulara bağlı kalan Türkmenler ile bölgedeki diğer Türkmenlerin Akkoyunlu ve Karakoyunlu oymaklarının hâkimiyeti altında Irak'a ve İran'a göç ettiklerini görmekteyiz. Bu büyük göç dalgasının etkilerinin günümüzde hâlâ hissedilmesi Artukluların bölgede oynadığı rolü göstermesi açısından dikkate değerdir.

BİBLİYOGRAFYA

Acar, Abdurrahman, “Mardin Artuklularında Adliye Teşkilatı”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2008, I, s. 287-301.

Ağarı, Murat, *Kazvînî'nin Âsaru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, İstanbul 2009.

Ağırakça, Ahmed, *İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 2004.

_____, “Artukoğlu Dönemi Tabiblerinden Fahrudin el-Ensârî el-Mardinî (512-594/1118-1198)”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, I, s. 417-424..

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I-II, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977.

Ak, Rengin, “Mardin Artuklu Devleti'nin İktisadi Hayatı (1102–1409)”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 481-490.

Akdağ, Mustafa, *Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 1243–1453*, I, İstanbul 1974.

Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1954.

Akyüz, Gabriel, “Süryanilerin Artuklularla İlişkileri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, I, s. 371-386.

Altun, Ara, *Anadoluda Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978.

_____, “Mardin Ulu Camî ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not” *Vakıflar Dergisi*, sy. IX, 1971, s. 191–201.

_____, “Anadoluda Artuklu Devri Mimarları ve Artuklu Yapıları Üzerine Notlar”, *Arkeoloji ve Sanat*, sy. 4-5, İzmir, s.31-34.

Alper, Ömer Mahir, “İbnü’s-Salah Ebü’l-Fütûh”, *D.İ.A.*, XXI, 197-198.

Alptekin, Çoşkun, “Artuklular”, *DİA*, I, 415-418.

_____, “Behram b. Belek” *DİA*, II, 402–403.

_____, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, s. 170-193.

_____, “XI.–XII. Yüzyılda Posta ve İstihbarat”, *Uluslar arası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, (23–25 Haziran 1997), TTK, Ankara 1999.

Andreasyan, H.D., "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, c. I/1 , (İstanbul 1949 – 1950), s.102-108.

_____, “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolijiler ve Kolofonlar”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, (İstanbul 1972), s. 83-148.

Anawati, G.,”Bilim”, (çev. Turan Koç), *Cambridge İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, IV, s. 315-354.

Ardıçoğlu, Nureddin, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964.

Artuk, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944.

_____, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, İstanbul 1990.

_____, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Katoloğu*, I, İstanbul 1971.

_____, “Diyarbakır ve Mardin’in Bâzı Önemli Yapıları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 2, (İstanbul 1971), s. 65-74.

Aslan, Ahmed, “Artuklular Döneminde Mardin’de Edebiyat Çevresi ve Mardinli İki Şair: İbn es-Saffar el-Mardinî ve İmaduddîn ed-Duneyşirî”, *Makalelerle Mardin Önemli Simalar Dini Topluluklar*, IV, İstanbul 2007, s. 9-28.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Ataoglu, Remzi, “Selçuklu-Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”, *Prof. Dr. Fikret İşıltan’a 80. Doğum Yılı Anmağani*, İstanbul 1995, s.143-175.

_____, “Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı”, *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, (Ankara 5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, s. 723-731.

_____, “Hısn-ı Keyfâ Artuklu Hükümdarı Davud’un Siyasî Faaliyetleri”, s.33. n.3, (çevrimiçi), <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/22/77.pdf>, 22 Eylül 2010.

Azîmî, *Azîmî Tarihi*, (çev. Ali Sevim), *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430-538/ 1038/39-1143/44)*, Ankara, 2006.

Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, (trc. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Bailly, Auguste, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2006, s. 182–183.

Başar, Fahameddin, “Artuklular”, *Siyasi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, VIII, İstanbul, s.242–263.

Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004.

Bıçak, Murat, “Artuklular Döneminde Diyarbakır’ın Sosyo-Ekonomik Durumu”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 499-522.

Bilgicioğlu, Banu, “Mardin”, *D.İ.A.*, XXVIII

Brockelmann, C., “Beydavî”, *İ.A.* II.

_____, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1943-1949, *Supplementbande*, I-III, 1937-1942

Cahen, Claude, “Türklerin Anadoluya İlk Girişi” (çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız), *Belleten*, LI/201, (Ankara 1987), s.1375-1431.

_____, “Artukids”, E.I2, 662-664.

_____, “Ekonomi, Toplum ve Müesseseler”, (çev. Ufuk Uyan), *Cambridge İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, IV, İstanbul 1989, s.61-84.

_____, *Osmanlı’lardan Önce Anadolu’da Türkler*, (çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979.

Çaycı, Ahmet, “Artuklu Sikkelerinde Hükümdar Tasvirleri”, *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney’e Armağan*, İzmir 2002, s. 185-194.

_____, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İstanbul 2008.

Danık, Ertuğrul, “ Harput Esediye Camisi” *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırma Sempozyumu Bildiriler*, (19-20 Nisan 2001), Ankara Eylül 2001, s. 207-220.

Cezerî, *el-Câmi Beyne'l-İlm ve'l en-Nâfi Sinaâti'l-Hiyel*, (yay. haz. Sevim Tekeli ve vd.), TTK Yayınları, Ankara 2002; Bedi üz- Zaman Ebû'l-İz İsmail b. ar-Razzaz el-Cezerî, *Olağaniüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Kültür Bakanlığı Yayınları Bilim ve Teknoloji Dizisi/2, Tıpkıbasım / Facsimile, Ankara 1990.

Darkot, Besim, "Harput", *İ.A.*, V/1, 296-299.

_____, "Meyyâfârîkîn", *İ.A.*, VIII, 195-196.

_____, "Diyarbakir", III, 601-605.

Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I-II*, Ankara 1990.

_____, *Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk, *Ebu Bekr-i Tihrani Kitabı Diyarbekriyye*), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Ebû'l Ferec, (Bar Hebraeus), *Abûl Ferec Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987,I-II.

_____, *Tarihi Muhtasaru'd-Düvel*, (çev. Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1941.

ed-Dûrî, Abdülaziz, "Hulefâ-yi Râşidin, Emevîler, Abbasîler ve Fatîmiler'de Divân", *D.İ.A.*, IX, İstanbul 1994, s. 380.

Erdem, S., "Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1990, s. 72-80.

Erdoğdu, Mehmet Akif, “III. Murad Döneminde Şam’da Yazılmış Arapça Bir Artukoğulları Tarihi: Tarihu Umerai Dalavî el-Artukî”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (26-27-28 Mayıs 2006), İstanbul 2006, s. 309-314.

Erginsoy, Ülker, “ Maden Sanatı”, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, T.T.K Yayınları, Ankara 2007.

Erzi, Adnan Sadık, “ İbn Bîbî”, *İA*, V/2.

Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, (çev. İlcan Bihter Barlas) , *Kudüs Seferi (Kutsal Torakları Kurtarmak)*, İstanbul 2009.

Galib, İsmail, *Meskûkâtı Türkmanî Katoloğu*, İstanbul 1311.

Galstyan, A.G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, İstanbul 2005.

Göde, Kemal, “Artuklu-Eretna Münasebetleri”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2006, s. 37-42.

_____, *Eretna Devleti (1327-1381)*, TTK Yayınları, Ankara 2000 (2.baskı)

Göksü, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010.

Göyünç, Nejat, “Diyarbakır”, *D.İ.A*, IX, 464-469.

_____, *XVI. Yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul 1969.

Gül, Muammer, “Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 431-452.

_____, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İstanbul 2010.

Günay, Mehmet, “İbnü’t-Türkmanî Taceddin”, *D.İ.A.*, XXI, 345.

Hasan- Rumlu, *Ahsenü’t-Tevârihi*, (çev. Mürsel Öztürk), *Hasan-ı Rumlu Ahsenü’t-Tevârih*, TTK Yayınları, Ankara 2006.

Heyd, W, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Ziya Karal), TTK, Ankara 2000.

Honigman, E., “Nasîbin”, *İ.A.*, IX, 102.

Huart, Cl., “Hilli”, *İ.A.* V.

Hûseyinî, Sâdruddîn Ebu’l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali, *Ahbâriid-Devleti’s-Selçukiyye*, (çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1999.

Ionnes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

İbn Batûta, *İbn Battuta Seyehatnamesi*, (çev. A. Sait Aykut), YKY, İstanbul 2004, I-II.

İbn Bîbî, *El-Evâmirü’l – Alâiyye fî’l – Umûri’l – Alâiyye*, (Türkçe tercümesi Mürsel Öztürk, *El – Evamirü’l – ‘Ala’iye fî’l – Umuri’l – ‘Ala’iye (Selçuk Name)*), Ankara 1996, I-II. Tıpkı Basım; Adnan Sadık Erzi, *El- Evâmirü’l –Alâ’iyye fî’l – Umûri’l – Alâ’iyye*, Ankara 1956.

İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, (çev. İsmail Güler), İstanbul 2008 (2.baskı).

İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, (çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülküler Kitabı*), İstanbul 2008.

İbnü'l-Âdim, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, (çev. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*), Ankara 1989.

İbnü'l - Azrak el - Fârikî, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, (nşr. Ahmet Savran), Erzurum 1987; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, (trc. Ahmed Savran), Erzurum 1992.

İbnü'l -Esîr, *el - Kâmil fî't - tarih*, (trc. Abdülkerim Özeydin, *İslâm Tarihi İbnü'l - Esîr El - Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*),X-XII, İstanbul 1985 – 87.

İbnü'l Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, (çev. Ali Sevim, *İbnü'l Kalânîsî'nin Zeylû Tarihi Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (h.436- 500 = 1044/ 45/ 1106/07)*), *Belgeler*, Ankara 2008, sy. 33.

İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*), XII-XIV, İstanbul 1995.

İpek, Ali, “İslâm Coğrafyacılarının Gözüyle Artuklu Merkezleri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s.. 179-192

İsmail Galib, *Meskûkâtı Türkmanî Katoloğu*, İstanbul 1311.

Josephat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyehat*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2005

Kan, Kadir,“Ortaçağ İslâm Coğrafyacısı Yakut el-Hamevî'ye Göre Artuklu Şehirleri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25–26–27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 193-200.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, (trc. Rüştü Balcı), İstanbul 2007, I-V.

Kâtip Ferdî, *Mülûk-i Artukiyye Tarihi* (nşr. Ali Emîrî), İstanbul 1331; *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, (haz. Metin Yardımcı), İstanbul 2006.

Kaya, Lütfiye Göktaş, “Anadolu Maden sanatı İçinde Artukluların Yeri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 119-134.

Kayaoğlu, İsmet, “XII. Yüzyılda Anadolu’da Ziyaret Yerleri”, XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, (Ankara 5-9 Eylül 1990), II, s. 733-740.

Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü’-d-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009.

Kern, R.A., “Mescid”, *İ.A.*, VIII.

Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116–1155)*, Ankara 2003.

Keskinbora, H. Kadircan, “Mardin Emineddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar”, *I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 307-323.

Kılıcı, Ali, “Kızıltepe (Koçhisar) Ulu Camii ve Onarımları”, *Makalelerle Mardin, II, Ekonomi-Nüfus-Kentsel Yapı*, Mardin 2008, s. 290-306.

Kutluer, İlhan, “Sühreverdî el-Maktul”, *D.İ.A.*, XXXVIII, 36-40.

Köprülü, Fuad, “Artukoğulları”, *İA*, I, 617-625.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989.

Lane-Poole, Stanley, *Numismata Orientalia Coins of The Urtuki Turkumans*, London, 1875.

Lewis, Bernard, *Haşîşîler*, İstanbul 2005.

_____, “Mısır ve Suriye”, (çev. Hamdi Ateş), *Cambridge İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, I, s. 183-239.

Marco Polo, *Marco Polo Seyehatnamesi*, (yay. Filiz Doküman), İstanbul 1971.

Meyerhof, Max, “İbnü't-Tilmiz”, *İ.A.*, V.

Mikhael Attaleitas, *Tarih*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Mikhail Psellos, *Mikhail Psellosun Khronographia'sı*, (trc. Prof. Dr. Işın Demirkent), Ankara 1992.

Minorsky, V, “Mardin”, *İA*, VI, 317-322.

_____, “Meyyâfârîkîn, *İ.A.*, VIII, 196-201.

_____, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, İstanbul 2008.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (çev. Ahmed Ateş), TTK, Yayınları Ankara 1999.

Müneccimbaşı Ahmed b.Lütfullah, *Câmiu'd-düvel*, (yay. Doç. Dr. Ali Öngül), *Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, İzmir 2001.

Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Nizamüddîn Şâmi, *Zafernâme*, (çev. Neceti Lugal), Ankara 1987.

Ocak, Ahmed Yaşar, *Babâiler İsyanı*, İstanbul Ekim 2009 (4. Baskı).

Oral, M. Zeki, “ Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi”, *VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara 20 – 26 Ekim 1961), Ankara 1967, s. 140-145.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (trc. Prof Dr. Fikret Işıltan), Ankara 2006.

Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992.

Özaydın, Abdülkerim, “İbn Bîbî”, *DİA*.

_____, “Zekariyyâ el-Kazvinî’nin Âsârü’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd Adlı Eserlerinde Anadolu’nun Tarihi ve Coğrafyasıyla İlgili Konular”, *Sosyoloji ve Coğrafya*, (Kitap 15), İstanbul 2006, s. 368-374.

_____, *Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990.

Özer, M. Halis, “ Artuklu Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Etkileri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 471-480.

Özerverli, Kamiran, “Artukululara İlim ve Ebu’l-İzz-el-Cezerî”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 9-32.

Polat, Salahaddin, “İbnü’ t-Türkmanî”, *D.İ.A.*, İstanbul 2000, XXI.

Râvendî, Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (çev. Ahmed Ateş), TTK, Yayınları Ankara 1999.

Reşîdü’ d-dîn Fazlullah, *Cami’üt-Tevârih*, (çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, *Cami’üt-Tevârih Selçuklu Devleti*), İstanbul 2010.

Sarıbıyık, Mustafa, “XII. Yüzyılda Bir Ticaret ve Kültür Şehri Olarak Kızıltepe / Koçhisar / Dünyası”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2006, s. 597-601.

Sâdrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseyinî, *Ahbârud-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1999.

Savran, Ahmet, “İbnü'l-Ezrak el-Fârîki”, *D.İ.A.*, XXI, 34-35.

Sevim, Ali, “ Artuk b. Eksük”, *DİA*, I, 414-415.

_____, “Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi”, *Belleten*, XXIV/94, Ankara 1960, s. 209-232.

_____, “Azîmî”, *DİA.*, IV,330-331.

_____, “İlgazi Necmeddin” *DİA*, XXII, 89-90.

_____, “Sökmen b. Artuk Müin-al Davla”, *İA*, X., 763-766.

_____, “ Artukların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/101, Ankara 1962, s. 121-146.

_____, “ Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962, s.501-520.

_____, “ Artuklu İlgazi” *Belleten*, XXVI/104, Ankara 1962, s. 649-691.

_____, “Timurtaş'ın Haleb Hâkimiyeti”, *Belleten*, XXV/100, Ankara 1960, s. 571-581.

_____“ Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid'in Mervanlılar Bölümü'nün Yayını Münasebetiyle”, *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1967, s. 172-196.

_____, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bölümler III, Melikşah Dönemi”, *Belgeler*, Ankara 1999, XX/24, s. 1-75.

_____, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, Ankara 1989.

_____, *Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989..

_____, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (h.430-538=138/39-1143-44)*, Ankara 2006.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*. (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987.

Sussheim, K., “İlgazi”, *İA*, V/2, 964-966.

_____, “Kutb al-Din İlgazi II”, V/2, 966-967.

Süryani Mikhaîl, *Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi 1042 - 1195*, (çev. Hrant D. Andriasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan henüz basılmamış nüsha.

Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri*, II, İstanbul 1972.

Streck, M, “Düneysir”, *İA*, III.

Sümer, Faruk, “Selçuklu Tarihinde İgdişler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 35, (Nisan 1985), s. 9–23.

_____, “Döğerlere Dâir”, *TM*, XI, 1953, s.139-158.

_____, *Doğru Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Ankara 1998.

_____, *Karakoyunlular, I*, Ankara 1967.

_____, *Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları, İstanbul* 1980 (3.baskı).

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, İstanbul 1958

Şeşen, Ramazan, “ İmade’ d-din el-Kâtib İsfahanî’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar”, *SAD*, Ankara 1971, III, s.249-369.

_____, “Eyyûbilerde Dîvan”, *D.İ.A.*, IX, 382.

_____, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

Taneri, Aydın, “ Büyük Selçuklularda Dîvan”, *D.İ.A.*, IX, s. 383.

Taşdemir, Mehmet, “Mardin”, *D.İ.A.*, XXVIII,

Tekin, Oguz, “Sikke”, *DİA*, XXXVII.

Tekindağ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İÜEDF Yayınları, İstanbul 1961.

Terzioğlu, Arslan, “Bimâristan”, *D.İ.A.*, VI.

Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, trc. Gürsoy Yılmaz, Ankara 2009.

Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”, *THİTM*, I, İstanbul 1931, s. 1-42.

_____, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul 1970.

Tomar, Cengiz, "İbn İlalmiş'in Hilyetüs's-Seriyyîn min Havâssid-Düneysiriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, 1-8.

Tudala'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da (12.yy.) İki Yahudi Seyyahın, Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, (çev. Nuh Arslantaş), İstanbul 2001.

Tuncel, Metin, "Nusaybin", *D.İ.A*, XXXIII.

Turan, Osman, "Süleyman-Şah I", *İ.A*, XI, 201-210.

_____, "Süleyman-şah II", *İ.A*, XI, 210-231.

_____, "Eski Türklerde Okun Huhkukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, IX/35, Ankara 1945, s.305-318.

_____, *Doğulu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1999 (4. baskı).

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1999 (4. baskı)

_____, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, TTK Yayınları, Ankara 1954.

Tütüncü, Mehmet, "Kudüs'te Artuk Arslan'a Ait Bir Şamdan Hakkında", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II, s. 111-118.

Unat, Yavuz, "Cezeri'nin yapıtı" *Bilim ve Ütopya*, sy.91.

Uluçam, Abdüsselam, “ Hasankey Kazıları 2005”, *Kültür ve Turizm Bakanlığı 28. Kazı Sonuçları Toplantısı, II*, (29 Mayıs- 2 Haziran 2006 Çanakkale), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. ????

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi - Nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara 1987.

Usâme b. Munkiz, *Kitâbu'l İtibâr*, (çev. Yusuf Ziya Cömert), İstanbul 2008.

Usta, Aydın, “ Artuklular ve Haçlılar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 37, *Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı*, İstanbul 2002, s. 357-374.

_____, “Artuklular”, *Türkler*, VI, Ankara 2000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.

_____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1984.

Ünver, Süheyl, *Selçuk Tababeti XI.- XIV. Asırlar*, TTK Yayınları, Ankara 1940.

_____, *Anadolu Selçukluları'nda Sağlık Hizmetleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972.

Vardan Vartabet, *Cihan Tarihi*,(çev. Hrant Andreasyan), “Türk Fütûhatı Tarihi (889-1262), *Tarih Semineri Dergisi*,1/2, s.154-215.

Vath, Gerhad, “Artuklu Beyliğinin Yönetimi”, (çev. Mehmet Ersan), *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 2000, sy.443, s. 167–187.

Vryonis,Speros,“Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri”,*Cogito*, sy.29,İstanbul 2001, s.93-119.

Weir, T.H., “Harran”, *IA*, V/1, 299-300.

Yakubî, *Kitâbu'l-Buldân*, (çev. Murat Ağarı, *Ülkeler Kitabı*), İstanbul 2002.

Yıldırım, Savaş, “Arslan-Boğa Mücadelesi Kompozisyonu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 2003, 43/2, s. 1-18.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Akkoyunlular”, *IA*, II, 251-270.

_____, “Diyarbakir”, *IA*, III, 605-626.

_____, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.

Yılmaz, Musa K. “Dr. Fahrüddin el-Mardinî (Hayatı ve İlmi Şahsiyeti)”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, II,

Yüce, Nuri, “Zemahşerî”, *IA*, XIII.